

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2013: ΤΟΜΟΣ 88ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2013

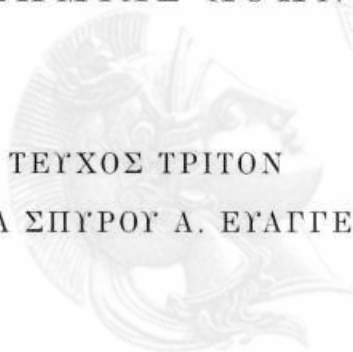
Π Ρ Α Κ Τ Ι Κ Α

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΣΠΥΡΟΥ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ ΑΘΗΝΩΝ
ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Πανεπιστημίου 28, 10679 Αθήναι
www.academyofathens.gr
dim@academyofathens.gr

ISSN 0369-8106

ΠΡΑΚΤΙΚΑ

ΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΕΤΟΣ 2013: ΤΟΜΟΣ 88ος

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

ΤΑΞΙΣ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΓΡΑΦΕΙΟΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

2013

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

τοῦ 88ου Τόμου τῶν Πρακτικῶν τοῦ ἔτους 2013

ΤΕΥΧΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

	Σελ.
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2013	9
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2013	11
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 26ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2013	15
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 16ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2013	43
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2013	55
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2013	59
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013	65
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013	101
ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2013	131
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ	135
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ	138
ΕΚΘΕΣΗ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ	142
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ	147

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 15ΗΣ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 2013

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ ἀπερχόμενος Πρόεδρος κ. Γεώργιος Κοντόπουλος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μητσοπούλου.

Στὴ συνέχεια λαμβάνει τὸν λόγο ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Ἀπόστολος Γεωργιάδης καὶ λέγει τὰ ἐξῆς:

«Ἀπεβίωσε στὴν Ἀθήνα τὴν 12η Ἰανουαρίου 2013, πλήρης ἡμερῶν, ὁ καθηγητὴς τῆς Νομικῆς Σχολῆς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς Γεώργιος Γ. Μητσόπουλος. Εἶχε τὴν ἀτυχία νὰ γεννηθεῖ ὄρφανός, ἀφοῦ ὁ πατέρας του, ὁ λοχαγὸς τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ Γεώργιος Μητσόπουλος, ἔπεσε ἥρωικά μαχόμενος στὸν Σαραντάπορο τὸν Ὀκτώβριο 1912 λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ γέννηση τοῦ μοναδικοῦ παιδιοῦ του. Ἔτυχε ὡστόσο, μὲ τὴ φροντίδα τῆς μητέρας του Εὐφημίας Κοντοπάνου ἀπὸ τὸ Καρπενήσι καὶ τῶν ἀδελφῶν της, ἐπιμελημένης παιδείας. Μετὰ τὴ λήψη τοῦ πτυχίου τῆς Νομικῆς ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν, συνέχισε τὶς σπουδές του σὲ ἰταλικά καὶ γερμανικά πανεπιστήμια. Ἀναγορεύθηκε διδάκτωρ τοῦ Δικαίου τὸ 1947 ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν μὲ τὴ διατριβή του γιὰ τὴν ἀναγνωριστικὴ ἀγωγή καὶ τὸ 1952 ὑφηγητὴς τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας μὲ τὴ μονογραφία του γιὰ τὴν πιθανολόγηση στὸ Ἀστικό Δικονομικὸ Δίκαιο. Τὸ 1969 ἡ Νομικὴ Σχολὴ τὸν ἐξέλεξε παμφηρεὶ τακτικὸ καθηγητὴ στὴν ἔδρα τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, ἀπὸ τὴν ὁποία ἀποχώρησε λόγῳ ὀρίου ἡλικίας τὸ 1980. Καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς ἐνεργοῦ ὑπηρεσίας του στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν γαλούχησε γενεές φοιτητῶν μὲ τὴ δικονομικὴ θεωρία, ἐμπεδώνοντας ἐπὶ πλέον διὰ βίου καὶ τὴ γενικότερη νομικὴ τους μόρφωση. Ὑπῆρξε ἀπὸ τὸ 1987 τακτικὸ μέλος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Πρόεδρος αὐτῆς τὸ 1999, καθὼς καὶ ἐπὶ δεκαετίες Πρόεδρος τῆς Ἐνώσεως Ἑλλήνων Δικονομολόγων.

Αναδείχθηκε βαθύς έρευνητής τῶν δικονομικῶν θεσμῶν, πὺ τούς ἀντιμετώπισε πάντοτε στὴν ἱστορικὴ τους διάσταση, μὲ ἀντλήση συγκριμένων πορισμάτων ἀπὸ τὴν πλούσια πηγὴ τῆς Γενικῆς Θεωρίας καὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Δικαίου. Ὁδηγήθηκε ἔτσι στὴ φιλοτέχνηση πραγματειῶν, οἱ ὁποῖες στηριγμένες τελολογικὰ στὸ πλούσιο αὐτὸ ὄπλοστάσιο, ἐπηρέασαν ἀποφασιστικὰ καὶ μόνιμα τὴ θεωρία καὶ τὴν πράξη. Πέρα ἀπὸ τὸ ἡμιτελές ἀλλὰ ἐξαιρετὸ ἐγχειρίδιον τῆς Πολιτικῆς Δικονομίας, ἡ μονογραφικὴ του ἐνασχόληση μὲ τὴν ἀναγνωριστικὴ ἀγωγή, τὰ προβλήματα τῆς ἀποδείξεως, τὴ διεθνῆ δικαιοδοσία, τὴ δαιτησία, τὴν ἀναγκαστικὴ ὁμοδικία καὶ κυρίως τὴ διαδικασία τῆς ἀναιρέσεως, δημιούργησε σταθερὰ σημεῖα ἀναφορᾶς στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ πολὺτιμες συγκριτικὲς καὶ θεωρητικὲς μελέτες σὲ διεθνὲς ἐπίπεδο. Μεγάλῃ ὑπῆρξε ἡ προσφορὰ του τόσο στὴν Πολιτικὴ Δικονομία ὅσο καὶ στὴ Γενικὴ Θεωρία καὶ τὴ Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου. Ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος συμμετεῖχε ἐνεργὰ στὴν προχωρημένη διεθνῆ κίνηση τῶν δικονομικῶν ἰδεῶν καὶ γιὰ τὴν προσφορὰ του αὐτῇ τὸ περιώνυμο Πανεπιστήμιον τοῦ Tübingen τὸν ἀνηγόρευσε τὸ 1985 ἐπίτιμον διδάκτορα τοῦ Δικαίου. Ἀντίστοιχῃ τιμῇ τοῦ ἔκαναν τὸ 1993 τὸ Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης καὶ τὸ 2003 τὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Erlangen.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ θεωρία ὁ Γεώργιος Μητσόπουλος ὑπῆρέτησε γόνιμα καὶ τὴν πρακτικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ δικαίου καὶ συνέβαλε, ὡς δικηγόρος ἢ ὡς συντάκτης ἐγκυρων γνωμοδοτήσεων, στὴ διαμόρφωση τῆς νομολογίας ἐπὶ κρίσιμων δικονομικῶν θεμάτων. Ὑπῆρέτησε ἐπὶ σαράντα χρόνια (1938-1978) στὴ Διεύθυνση Δικαστικοῦ τῆς Ἐθνικῆς Τράπεζας τῆς Ἑλλάδος, ὅπου καὶ κατέλαβε τὸ 1964 τὴν ἀνώτατῃ θέση τοῦ Δικαστικοῦ Συμβούλου. Γιὰ πολλὰ χρόνια ἦταν μέλος τοῦ Νομικοῦ Συμβουλίου τῆς ΔΕΗ, καθὼς καὶ τοῦ Ἀνώτατου Πειθαρχικοῦ Συμβουλίου Δικηγόρων καὶ τοῦ Δικαστηρίου Ἀγωγῶν Κακοδικίας. Ἰδιαίτερα σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ συμβολὴ του στὴν Ἀναθεωρητικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Κώδικα Πολιτικῆς Δικονομίας (1955-1964). Παράλληλα προσέφερε πάντοτε πρόθυμα τὶς ὑπηρεσίας του σὲ ὑψηλὰς θέσεις τῆς δημόσιας ζωῆς, ὅπως ὡς ὑπηρεσιακὸς ὑφυπουργὸς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας (1950), ὡς ὑπουργὸς Ἐσωτερικῶν (1977) καὶ ὡς πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κατὰ τὸ ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1975-1976. Ἐν κατακλείδι «ἔφυγε» ἕνας ἀπὸ τοὺς μεγάλους ἑλληνες νομικούς!»

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγῇ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 21ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2013

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος κ. Σπύρος Εὐαγγελᾶτος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Μενέλαου Τουρτόγλου.

Μετὰ τὸν Πρόεδρο λαμβάνει τὸν λόγο ὁ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Απόστολος Γεωργιάδης καὶ λέγει γιὰ τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου τὰ ἐξῆς:

«Ὁ ἐκλιπὼν συνάδελφος Μενέλαος Τουρτόγλου γεννήθηκε στὴ Σμύρνη τὸ 1921 καὶ ἤδη ὡς νήπιο ἔζησε τὸν ξεριζωμὸ καὶ τὶς ταλαιπωρίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἰωνίας. Ἀποφοίτησε ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί, ὅταν ἐξεπλήρωσε τὶς στρατιωτικὲς του ὑποχρεώσεις, διορίσθηκε τὸ 1951 ὡς συντάκτης στὸ Κέντρο Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Κατὰ τὰ ἔτη 1954-1957 πραγματοποιοῖσε στὸ Παρίσι μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὴν Ἱστορία τοῦ Δικαίου, καὶ εἰδικότερα τοῦ Ρωμαϊκοῦ καὶ Βυζαντινοῦ Δικαίου, ὡς ὑπότροφος ἀρχικὰ τῆς Γαλλικῆς Κυβερνήσεως καὶ στὴ συνέχεια τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν. Στὸ Παρίσι ἀσχολήθηκε μὲ ἀρχεϊακὲς ἐρευνες σὲ βιβλιοθήκες καὶ ἀρχεῖα, καρπὸς δὲ αὐτῶν τῶν ἐρευνῶν ὑπῆρξε ἡ συγκομιδὴ πλούσιας ὕλης, τὴν ὁποία ἀργότερα ἀξιοποίησε γιὰ τὴ συγγραφὴ σημαντικῶν μελετῶν ἀναφερόμενων στὴν Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου.

Τὸ 1963, ὕστερα ἀπὸ προκήρυξη γιὰ τὴν πλήρωση τῆς θέσης τοῦ Διευθυντῆ τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου, ἡ ἀρμόδια κατὰ νόμον ἐπιτροπὴ –ἀποτελούμενη ἀπὸ τοὺς ἀκαδημαϊκοὺς Κ. Τριανταφυλλόπουλο, Κ. Τσάτσο, Γ. Μαριδάκη, Παν. Πουλίτσα καὶ

Ξεν. Ζολώτα— ἐξέλεξε τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου παμπήφει διευθυντὴ τοῦ Κέντρου. Ὑπὸ τὴν ιδιότητά του αὐτὴ συνέβαλε μεγάλως στὴν ὀργάνωση καὶ ἐνεργοποίηση τοῦ Κέντρου, ὥστε νὰ καταστεῖ τοῦτο ἱκανὸ νὰ ἀνταποκριθεῖ στοὺς σκοποὺς του.

Μὲ εὐθύνη καὶ ἐπιμέλειά του ἐκδόθησαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του ὡς διευθυντῆ 14 τόμοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου, στοὺς ὁποίους περιλαμβάνονται ἀξιόλογες μελέτες διάφορων συγγραφέων ἀναφερόμενες στὴν Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου.

Τὸ 1979 ἡ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης ἐξέλεξε τὸν Μενέλαο Τουρτόγλου τακτικὸ καθηγητὴ στὴν ἔδρα τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου. Τὸ 1980 ἡ Γενικὴ Συνέλευσις τῶν καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου τούτου τὸν ἐξέλεξε Ἀντιπρύτανη, τὸ δὲ ἐπόμενο ἔτος (1981-1982) διετέλεσε Πρύτανης τοῦ Πανεπιστημίου Θράκης.

Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Μενέλαου Τουρτόγλου ἀναφέρεται κατὰ τὸ πλεῖστον στὸ γνωστικὸ ἀντικείμενο τῆς Ἱστορίας τοῦ Δικαίου καὶ δὴ τοῦ πατρίου, στὴν ἔρευνα καὶ μελέτῃ τοῦ ὁποίου ἔχει ἀφιερῶσει ὅλες τὶς δυνάμεις του. Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι οἱ βασικοὶ πόλοι τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνασχόλησής του εἶναι δύο: Πρῶτον, ἡ προβολὴ καὶ ἀξιολόγησις τῶν πηγῶν τοῦ Βυζαντινοῦ καὶ Μεταβυζαντινοῦ Δικαίου, ἰδίως ἐκείνων ποὺ περιέχουν δίκαιο ἐθιμικῆς προελεύσεως· καὶ δεύτερον, ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξέλιξης τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου ἀπὸ τὴ βυζαντινὴ περίοδο μέχρι τὴν Τουρκοκρατία καὶ κατ' αὐτοὺς ἀκόμη τοὺς πρώτους μετεπαναστατικοὺς χρόνους ἕως τὴν ἐποχὴ τοῦ Καποδίστρια.

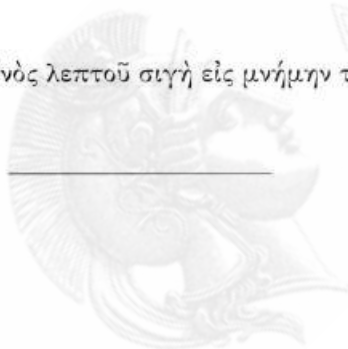
Κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του, ἡ οὐσιαστικὴ συμβολὴ τοῦ Μενέλαου Τουρτόγλου ἀναφέρεται στὴν ἔρευνα τῆς λιγότερο μελετημένης περιόδου τῆς ἑλληνικῆς νομικῆς ἱστορίας καὶ τῆς περισσότερο δυσπροσπέλαστης, λόγῳ τοῦ πλήθους τοῦ διάσπαρτου ὕλικου καὶ τοῦ ἀποσπασματικοῦ ἐν πολλοῖς χαρακτήρα του: τῆς περιόδου τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν πρώτων μετεπαναστατικῶν χρόνων. Καὶ ἐδῶ ὁ Μενέλαος Τουρτόγλου ἐπιτέλεσε, σὲ πολλὰ πεδία, ἔργο σκαπανέα μὲ τὴ δημοσίευσιν καὶ ἐπεξεργασίαν πλούσιου πηγαίου ὕλικου, κυρίως ἀρχαιακῆς προελεύσεως, τὸ ὁποῖο ἔφερε εἰς φῶς, ἀξιοποίησε καὶ κυρίως, ὡς γνήσιος ἱστορικὸς τοῦ δικαίου, ἐνέταξε σὲ συνθετικὰς μελέτας μεγάλης πνοῆς.

Ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς διάρκειας καὶ συνέχειας τοῦ ἑλληνικοῦ δικαίου ἦταν ἀδιακόπως παρούσα στὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Τουρτόγλου. Ὡς Ἕλληνας τῆς Ἰωνίας διέθετε ἔντονη τὴν ὕσφρησιν ὡς πρὸς τὸ νόημα

τῶν ἐλληνόγλωσσων βυζαντινῶν κειμένων. Αὐτὴ ἡ δυνατότητά του τοῦ ἐπέτρεπε νὰ συνάγει συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα τὸν ἀνέδειξαν σὲ ἐπιτυχημένο ἐρμηνευτὴ τῶν κειμένων αὐτῶν καὶ σὲ διεισδυτικὸ ἱστορικὸ τοῦ ἐθνικοῦ μας δικαίου.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, εἰς ἀναγνώριση τῆς προσφορᾶς του στὴ διερεύνηση καὶ ἀνάδειξη τοῦ πατρώου δικαίου τὸν ἐξέλεξε ἀρχικὰ (τὸ 1984) ἀντεπιστέλλον καὶ ἀργότερα (τὸ 2005) τακτικὸ μέλος τῆς. Ὑπὸ τὴν πρώτη ἰδιότητα πραγματοποίησε ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Ἀκαδημίας ἀρκετὲς ἐπιστημονικὲς ἀνακοινώσεις καὶ ὁμιλίες ἀναφερόμενες πάντοτε στὴν Ἱστορία τοῦ Δικαίου, ἐνῶ ὑπὸ τὴ δεύτερη ἰδιότητα ἐπόπτευσε καὶ κατηύθυνε μὲ γνώση καὶ εὐσυνειδησία τὸ Κέντρο Ἐρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου τῆς Ἀκαδημίας.»

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνός λεπτοῦ σιγὴ εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 26ΗΣ ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 2013

ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ ΣΤΗ ΣΚΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ.
ΦΥΣΙΚΗ ΕΠΙΛΟΓΗ ΛΥΣΗΣ ΤΩΝ ΑΝΘΡΩΠΙΝΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ
κ. ΛΑΜΠΡΟΥ ΚΟΤΣΙΡΗ

1. Είσαγωγικά στο θεσμό τῆς διαμεσολάβησης

Θυμόσασθε πότε εἴχατε τὴν πρώτη σύγκρουση ὡς παιδιά; Ἀπὸ μικροὶ μαθαίνουμε ὅτι ἡ συμπεριφορά μας μπορεῖ νὰ κτυπήσει σὲ ἀντίσταση ἢ ὅτι οἱ ἀπόψεις μας μπορεῖ νὰ μὴν περάσουν. Στους τσακωμούς μας ἴσως τότε κάποιος στάθηκε στὴ μέση γιὰ νὰ μᾶς χωρίσει ἢ νὰ μᾶς τὰ φτιάξει. Στὰ μετέπειτα χρόνια τῆς ζωῆς μας τὰ πράγματα δὲν εἶναι διαφορετικά. Ἡ ἀντιπαράθεση φαίνεται ἀναπόφευκτη. Διενέξεις, διαφωνίες, ἔριδες, συγκρούσεις μᾶς πείθουν καθημερινὰ ὅτι ὁ μόνος παράδεισος εἶναι ὁ «χαμένος παράδεισος».

Ἡ ὁμιλία δὲν ἔχει σκοπὸ τὴ νομικὴ ἀνάλυση τῆς διαμεσολάβησης. Ἡ διεθνὴς πρακτικὴ, ὁ Εὐρωπαϊὸς νομοθέτης καὶ ἀντίστοιχα ὁ Ἕλληνας διαπίστωσαν τὴν ἀνάγκη, μορφοποίησαν καὶ κατέγραψαν μιὰ διαδικασία ἐξωδικαστικὴ γιὰ ἐπεξεργασία μιᾶς ἔριδας, μιᾶς σύγκρουσης, μὲ τὴν παρεμβολὴ ἑνὸς οὐδέτερου τρίτου, ποὺ δὲν ἔχει ἐξουσία νὰ ἀποφασίσει ἀλλὰ μόνον νὰ ὑποστηρίξει τοὺς ἐμπλεκόμενους στὴν ἔριδα, νὰ διερευνήσουν καὶ νὰ βροῦν, μὲ δική τους εὐθύνη, λύσεις, ποὺ τελικὰ νὰ τοὺς δεσμεύουν νομικά¹. Ἡ ἴδια εὐθύνη τοῦ

1. Βλ. ὄρισμὸ στὸ ἀρθ. 3, α' Ὁδηγίας 2008/52/ΕΚ γιὰ ὀρισμένα θέματα διαμεσολάβησης σὲ ἀστικὲς καὶ ἐμπορικὲς ὑποθέσεις.

καθενός ανέλισσεται σέ μιὰ ἐκούσια διαδικασία ὅπου τὰ μέρη τῆς ἔριδας ἀναζητοῦν, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ τρίτου, τοῦ διαμεσολαβητῆ, δρόμους κοινῶν ἀποφάσεων πού στηρίζονται στὴν κατανόηση τοῦ ἐνός γιὰ τὸν ἄλλο καὶ στὸν τρόπο πού ὁ ἄλλος ἀντιλαμβάνεται τὴν πραγματικότητα. Σκοπὸς εἶναι ἡ κατάληξη στὴ δημιουργία ἀποτελεσμάτων ἀξίας, στὰ ὁποῖα, κατὰ τὸ δυνατόν, νὰ συμμετέχουν ὅλα τὰ μέρη.

Τὰ κράτη μέλη τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης εἶχαν δεσμευθεῖ χρόνια πρὶν νὰ ἐξαντλήσουν τίς δυνατότητες γιὰ ἐξέλιξη τῶν νομικῶν μηχανισμῶν καὶ μηχανισμῶν νομικῆς συνεργασίας γιὰ τὴν ὑλοποίηση τῆς ἀρχῆς τῆς δίκαιης καὶ ταχείας δίκης, καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μεθόδων ἐναλλακτικῆς λύσης τῶν διαφορῶν ὅπως ἡ διαμεσολάβηση. Κύριο ἐμπόδιο διέβλεπαν στὴ «συνειδητοποίηση τοῦ κοινοῦ». Διότι, ἔστω κι ἂν αὐτὴ ἡ μέθοδος ἐπίλυσης τῶν διαφορῶν εἶναι ἀνοικτὴ σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, ὄχι πολλοὶ καὶ μᾶλλον λίγοι ἔχουν συνειδητοποιήσει τί εἶναι. Τὸ ἔλλειμμα καὶ συνεπῶς τὸ ἐμπόδιο γιὰ τὴν προώθηση τοῦ θεσμοῦ εἶναι νὰ ξεπεραστεῖ ἡ ἐμμονὴ στὴν παραδοσιακὴ ἰδέα τῆς κοινωνίας ὅτι ἡ μόνη ὁδὸς ἐπίλυσης τῶν διαφορῶν εἶναι ἡ δικαστικὴ. Μέθοδοι προτάθηκαν καὶ ἐφαρμόζονται μὲ ἐπίκεντρο τὴ σημασία τῆς διαμεσολάβησης ὡς ἰδέας πού μπορεῖ νὰ προωθήσει τὸ πολιτιστικὸ ἐπίπεδο τῶν λαῶν. Προτάσεις ἡ διαμεσολάβηση νὰ εἶναι ἀντικείμενο ἔρευνας στὸ σύνολό της καὶ στίς ἐπιμέρους φάσεις της στὰ πανεπιστήμια, ἀκόμα καὶ νὰ περιληφθεῖ καὶ στὸ πρόγραμμα μαθημάτων στὰ σχολεῖα ἀπὸ τὸ δημοτικὸ, ἄρχισαν νὰ ὑλοποιοῦνται. Ἡ Ὁδηγία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνωσης γιὰ τὴ διαμεσολάβηση στίς προοιμιακὲς αἰτιολογίες² ἐπικαλεῖται τὴ διατήρηση καὶ ἀνάπτυξη ἐνός χώρου ἐλευθερίας, ἀσφάλειας καὶ δικαιοσύνης, τὴ διευκόλυνση καλλίτερης πρόσβασης στὴ δικαιοσύνη μέσῳ τῆς διαμεσολάβησης, τὴν ἐνθάρρυνση τῆς χρήσης της μέσῳ προβλέψιμου νομικοῦ πλαισίου καὶ τὴ δημιουργία ἰσόρροπης σχέσης μεταξὺ διαμεσολάβησης καὶ τῶν δικαστικῶν διαδικασιῶν. Ἡ διαμεσολάβηση σὲ σχέση μὲ ἄλλες πρακτικὲς ἐπίλυσης τῶν διαφορῶν, κυρίως τὴ διαιτησία ὅπου ὁ τρίτος ἀποφασίζει, ἀπόκτησε ἰδιαίτερη σημασία, διότι θεωρήθηκε ὅτι κατὰ τρόπο συνεπῆ, μὲ τὴν ὑποστήριξη ἐνός τρίτου, τοῦ διαμεσολαβητῆ, προσφέρει μιὰ

2. Βλ. Προοιμιακὲς αἰτιολογίες Ὁδηγίας 2008/52/ΕΚ, 1-7 καὶ ἄρθρο 1§1 τῆς Ὁδηγίας.

έμπεριστατωμένη δομή διαδικασίας επίλυσης διαφορών πολλαπλών τύπων, που αναδείχθηκε σε ιδιαίτερη μέθοδο ρύθμισης διαφορών. Με βάση έρευνες που έγιναν σε διάφορους τομείς συγκρουσιακών καταστάσεων (οικογενειακής, εργασιακής, οικονομικής φύσης) και επιστημονικών τομέων (έπιστήμη των συγκρούσεων, επιστήμη των διαπραγματεύσεων και της επικοινωνίας, επιστήμη της ειρήνης, της διαβούλευσης και των μορφών θεραπείας), ως κρίσιμα στοιχεία της διαμεσολάβησης εντοπίστηκαν: η ανάληψη ίδιας ευθύνης από τα μέρη και η συμμετοχή τους σε έκταση και βάθος³.

2. Διαφωνία και σύγκρουση

Περιήγηση στον ιδιαίτερο χώρο της έριδας, της σύγκρουσης και της διαμεσολάβησης ως κοινωνικού φαινομένου θα επιχειρήσει ο όμιλητής, αναζητώντας αλήθειες και συνδρομή από τους αρχαίους προγόνους μας.

Γιατί έριδα; Έριδα, σύγκρουση, είναι η σχέση δύο δυνάμεων ή δύο αρχών των οποίων οι εφαρμογές στο ίδιο αντικείμενο απαιτούν αντιφατικούς καθορισμούς. Κάθε διαφωνία δέν είναι έρις, σύγκρουση. Για να φτάσει εκεί, πρέπει ένας εμπλεκόμενος να αντιληφθεί μια άσυμφωνία ως προσβολή, δηλαδή να φτάσει στην εντύπωση ενός ασύμβατου, άσυμφωνίας συναισθημάτων, προσδοκιών ή θέσεων.

Άς δούμε πόσο μπορούν να διαφέρουν οι απόψεις μας, να διαφωνούμε πάνω σε βασικά έρωτήματα ζωής, ακόμα και όταν σ' αυτά απαντούν σοφοί, χωρίς να φτάνουμε σε έριδα⁴.

Στα Ήθικά του Πλούταρχου (των Έπτὰ Σοφών Συμπόσιον) αναφέρεται διαγωνισμός μεταξύ του βασιλιά της Αιθιοπίας και του Θαλή του Μιλήσιου με έρωτήσεις που θα υπέβαλε ο Άμασις, Φαραώ των Αιγυπτίων,

3. Βλ. LINDA SINGER, *Settling Disputes*, Westview Press, 1990, σ. 10 έπ. Βλ. Ευρωπαϊκή Έπιτροπή για «Άποτελεσματικότητα της Δικαιοσύνης» (Στρασβούργο 7.1.2007) 14 μεγάλη βιβλιογραφία, HNI, Harvard Negotiation Institute, Mediation Workshop, 2011, σ. 37-48, GISELA MAHLER UND HANS-GEORG MAHLER, *Aussergerichtliche Streitbelegung-Mediation* σε *Beck'sches Rechtsanwalts-Handbuch*, 9 Auf. 2007, σ. 257-259.

4. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Ήθικά*, τόμ. 4, παρ. 153, Αρχαία Έλληνική Γραμματεία «Οί Έλληνες», έκδ. Ό. Χατζόπουλος, Κάκτος, 1995, σ. 190-193.

προκειμένου ὁ τελευταῖος νὰ μὴν ἡττηθεῖ ἀπὸ τὸν Αἰθίοπα καὶ ἀναγκαστεῖ, σύμφωνα μὲ τὸν ὕρο ποῦ ἔβαζε ὁ πρῶτος, νὰ πιεῖ ὅλη τὴ θάλασσα!

<i>Ἐρωτήματα</i>	<i>Βασιλιὰς Αἰθίοπων</i>	<i>Θαλῆς</i>
– Ποιὸ τὸ παλιότερο;	Ὁ χρόνος	– Ὁ Θεός, ἀφοῦ εἶναι ἀγέννητος.
– Ποιὸ τὸ μεγαλύτερο;	Τὸ σύμπαν	– Ὁ χῶρος, ἀφοῦ περιέχει τὸ σύμπαν.
– Ποιὸ τὸ σοφότερο;	Ἡ ἀλήθεια	– Ὁ χρόνος, ἀφοῦ ἔχει ἀποκαλύψει ὀρισμένα πράγματα καὶ θὰ ἀποκαλύψει καὶ ἄλλα.
– Ποιὸ τὸ ὠραιότερο;	Τὸ φῶς	– Ὁ κόσμος, ἀφοῦ ὅλα ὅσα εἶναι διατεταγμένα πρέπει νὰ ἀποτελοῦν μέρος του.
– Ποιὸ τὸ πιὸ κοινό;	Ὁ θάνατος	– Ἡ ἐλπίδα, ἀφοῦ καὶ ὅσοι δὲν ἔχουν τίποτε ἄλλο τὴν ἔχουν πάντα μαζί τους.
– Ποιὸ τὸ ὠφελιμότερο;	Ὁ θεός	– Ἡ ἀρετή, ἀφοῦ κάνει ὅλα τὰ ἄλλα ὠφέλιμα μὲ τὴ σωστὴ χρῆση τους.
– Ποιὸ τὸ βλαβερότερο;	Ὁ δαίμων	– Ἡ κακία, ἀφοῦ βλάπτει μὲ τὴν παρουσία της τὰ περισσότερα.
– Ποιὸ τὸ δυνατότερο;	Ἡ τύχη	– Ἡ ἀνάγκη, ἀφοῦ μόνον αὐτὴ εἶναι ἀνίκητη.

καὶ

– Ποιό τὸ εὐκολότερο; Τὸ εὐχάριστο – *Τὸ φυσικό, ἀφοῦ καὶ
μὲ τις ἡδονές πολλές
φορὲς κουράζονται οἱ
ἄνθρωποι.*

Γενικὴ θεωρία περὶ συγκρούσεων δὲν ἔχει διαμορφωθεῖ. Εἶναι ἡ σύγκρουση κάτι θετικὸ ἢ ἀρνητικὸ, φυσικὸ ἢ ἀφύσικο; Ἄλλες θεωρίες κατευθύνονται στὴν ἀναζήτηση τῶν αἰτίων (γιατί;), ὅπως ὁ homo oeconomicus, ἄλλες τὶς τοποθετοῦν, σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τῶν παιγνίων, στὴ δράση καὶ τὴν ἀντίστοιχη ἀντίδραση, ἄλλες ἀναζητοῦν τὰ εὐρύτερα κοινωνικά αἰτία τους, ὅπως στὰ συστήματα φιλελευθερισμός, μαρξισμός, ἐνῶ ἄλλες ἀναφέρονται μόνο στὰ εἶδη τῶν συγκρούσεων: συγκρούσεις οὐσίας, ὅπως προσδοκίες συμπεριφορᾶς ἀντίληψης γιὰ τὶς ἀξίες καὶ τὴ σημασία τους: *στρατηγικῶν ἐπιλογῶν κατανομῆς ἀγαθῶν σχέσεων ἀκόμα ἐσωτερικὲς συγκρούσεις ὡς ἀναγκαῖο μέρος γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ διαμόρφωση τῆς προσωπικότητος*⁵.

Ἄς δοῦμε τί μᾶς δίδαξαν Ἐκεῖνοι:

Ἄν ὁ Ἀναξίμανδρος μὲ τὴν ἀντίθεση μεταξὺ κρύου καὶ ζεστοῦ ἔδειξε τὶς ἀντιθέσεις ποὺ ὑπάρχουν στὴ δομὴ τοῦ κόσμου, χωρὶς ὅμως νὰ φτάσει στὸ «ρυθμὸ τοῦ κόσμου», καὶ ἂν οἱ Πυθαγόρειοι, συνδυάζοντας τὸ μυστικισμὸ μὲ τὰ μαθηματικά, στοχάζονται τὴν ἁρμονία καὶ τὶς ἀντιθέσεις, χωρὶς νὰ φτάνουν ὅμως «στὴν ἁρμονία τῶν ἀντιθέσεων», εἶναι ὁ Ἡράκλειτος ποὺ ἀρθρώνει τὴ θεμελιακὴ σκέψη: «Τὸ ἀντίζοον συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν καὶ πάντα κατ' ἕριν γίγνεσθαι». Τὸ ἀντίθετο εἶναι συμφέρον καὶ ἀπὸ τὶς διαφορὲς γεννιέται ἡ πιὸ ὠραία ἁρμονία καὶ τὰ πάντα γίνονται ἀπὸ τὴν ἔριδα. Ἁρμονία καὶ ἕρις ἀντιτίθενται καὶ συντίθενται, ὅπως καὶ τὰ ἀντίθετα ἐναρμονίζονται⁶.

Ἡ σκέψη τοῦ Ἡράκλειτου δὲν εἶναι προσκολλημένη οὔτε στὴν ὑλικὴ οὐσία τῶν πραγμάτων οὔτε στὶς ἰδεατὲς μετουσιώσεις τους, ἀλλὰ στὴν ἀλήθεια ποὺ θεμελιώνει τὴ σύλληψη «αὐτοῦ ποὺ εἶναι». Νά ἡ σκέψη του: «Ξυθὸν

5. Βλ. CHR. DUVE, H. EIDENMÜLLER UND AND. HACKE, *Mediation in der Wirtschaft*, Verlag Otto Schmidt, Köln 2003, σ. 14-26.

6. Βλ. Κ. ΑΞΕΛΟΣ, *Ὁ Ἡράκλειτος καὶ ἡ Φιλοσοφία*, μετάφρ. Δ. Δημητριάδης, Ἐξάντας, 1974, σ. 47.

γὰρ ἀρχὴ καὶ πέρασ ἐπὶ κύκλον περιφερείας. Ὅδὸς ἄνω κάτω μία καὶ αὐτὴ». «Στὴν περιφέρεια τοῦ κύκλου ἀρχὴ καὶ πέρασ συμπέπτουν. Ὁ δρόμος ποῦ ἀνεβαίνει καὶ ὁ δρόμος ποῦ κατεβαίνει εἶναι ὁ ἴδιος». Ἐδῶ δὲν πρόκειται γιὰ τοπολογικὴ περιγραφή, ἀλλὰ γιὰ μέθοδο ποῦ συνενώνει ἄνοδο καὶ κάθοδο καὶ ἐκφράζει τὸ εἶναι τοῦ γίνεσθαι τῆς ὁλότητος⁷.

«Ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἰμέν τε καὶ οὐκ εἰμεν». Στὰ ἴδια ποτάμια μπαίνουμε καὶ δὲν μπαίνουμε, εἴμαστε καὶ δὲν εἴμαστε. Στὰ ἴδια ποτάμια μπαίνουν συνεχῶς κι ἄλλα νερά. Δὲν μποροῦμε ποτέ νὰμποῦμε δυὸ φορές στὸ ἴδιο ποτάμι. Ἐδῶ τὸ προβάδισμα ἔχει ἢ ἀλλαγὴ, ἢ κίνηση, τὸ γίνεσθαι. Ἡ διαισθητικὴ εἰκόνα αὐτῆς τῆς ροῆς εἶναι τὸ ποτάμι, αὐτὸ ποῦ περικλείει ἢ φράση «πάντα ρεῖ», φράση ποῦ στὰ γραπτὰ τοῦ Ἡράκλειτου δὲν ὑπάρχει⁸.

Τέλος «εἰδέναι δὲ χρὴ τὸν πόλεμον ἐόντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεών». Πρέπει νὰ ξέρομε ὅτι ὁ πόλεμος (πατέρας ὄλων) εἶναι κοινὸς καὶ ἡ ἔρις δικαιοσύνη, κι ὅτι τὰ πάντα γίνονται μὲ τὴν ἔριδα κι ἀπὸ ἀνάγκη. Τὰ ἀντίθετα, μέσα στὸ ἀκατάπαυστο γίνεσθαι ὅπου βρίσκονται, εἶναι σὲ σύγκρουση⁹. Ἡ ἡρακλειτικὴ θεώρηση, μέσῳ τῆς διαλεκτικῆς σκέψης, συλλαμβάνοντας τὴν ἀδέκαστη καὶ διαρκῆ ροὴ καὶ τὴ διάρκεια ποῦ ἐνυπάρχει στὴν ἀνεπίστρεπτη ροή, τὴν ἔριδα (διχόνοια) καὶ τὴ σύγκρουση, δὲν εἶναι οὔτε αἰσιόδοξη, οὔτε ἀπαισιόδοξη, ἀλλὰ τραγικὴ. Ὁ Ἡράκλειτος ἔχει τὴ σοφία, γράφει ὁ Κώστας Ἀξελός¹⁰, νὰ συμμαχήσει μὲ τὴ διχόνοια. Σὲ ἀντίθεση μὲ τίς εὐχές τοῦ Ὀμήρου «μακάρι νὰ χανόνταν ἡ διχόνοια ἀπὸ τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους», ποῦ ἀγαποῦσε τὸν ἥρωικό ἀγῶνα στὰ πλαίσια ἐνὸς σύμπαντος ποῦ τὸ εὐχόταν εἰρηνικό, ὁ Ἡράκλειτος διαπιστώνει τὴν ὑπέρτατη κυριαρχία τῆς «ἐριδας» καὶ δὲν μπορεῖ νὰ διανοηθεῖ τὴν κατάπαυση καὶ τὸ συμπαντικὸ τέλος ποῦ μπορεῖ νὰ προκληθεῖ ἀπὸ τὴ στασιμότητα.

Καὶ ἡ δικαιοσύνη; Γιὰ τὸν Ἡράκλειτο ἡ δικαιοσύνη εἶναι ἡ μεγάλη δύναμη ποῦ ἐξασφαλίζει τὴ συνοχὴ καὶ τὴν κανονικότητα τοῦ γίνεσθαι μέσα ἀπ' τὸν πόλεμο καὶ τὴν ἔριδα. Ἡ δικαιοσύνη φανερώνεται μέσα στὴ

7. ΑΞΕΛΟΣ, ὁ.π., σ. 48-49.

8. ΑΞΕΛΟΣ, ὁ.π., σ. 50.

9. ΑΞΕΛΟΣ, ὁ.π., σ. 51.

10. ΑΞΕΛΟΣ, ὁ.π., σ. 52.

σύγκρουση και τὸ πιὸ σπουδαῖο, ἡ ἴδια εἶναι σύγκρουση¹¹. Μιὰ συνεχῆς ὁμόνοια δὲν θὰ ἄφηνε θέση γιὰ τὴ δικαιοσύνη καὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν θὰ γνώριζαν οὔτε τὸ ὄνομά της, ἂν τὰ ἄδικα δὲν ὑπῆρχαν. Τὸ θετικὸ (δικαιοσύνη) καὶ τὸ ἀρνητικὸ (ἀδικίες) ἐνεργοῦν ταυτόχρονα. Καὶ εἶναι σὲ τέτοιο βαθμὸ ἀμείλικτη ἡ δικαιοσύνη, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ τὴν ὀνομάσει κάποιος «μοίρα» ἀπὸ τὴν ὁποία, ὡς ἀναγκαιότητα, δὲν μπορεῖ νὰ ξεφύγει οὔτε ὁ ἥλιος, οὔτε οἱ πόλεις, οὔτε οἱ ἄνθρωποι. Ἡ μοίρα εἶναι σφαιρική. Γιατὶ ἡ ὁμόνοια καὶ ἡ διχόνοια, ἡ σύγκρουση καὶ ἡ ἄρμονία συνθέτουν τὸ εἶναι τῆς ὁλότητας, ἡ ὁποία ἐνώνει μέσα της ὅλα τὰ ἀντίθετα. Γιὰ τὸν Ἡράκλειτο δικαιοσύνη, ἔρις καὶ ἀναγκαιότητα εἶναι ταυτόχρονες ἐκδηλώσεις τῆς ἀλήθειας τοῦ κόσμου, τοῦ «ἀπόλυτου ὀρίζοντα», ὡς ἐνότητα τῆς ὁλότητας («ἐν πάντα εἶναι»).

3. *Ἐπίπεδα κλιμάκωσης τῶν συγκρούσεων*

Συγκρούσεις θὰ ὑπάρχουν πάντα. Ὡστόσο ἔχει ὑποτιμηθεῖ μὲ ποιὰ ταχύτητα καὶ δυναμικὴ ἀναπτύσσονται. Ἐὰν καὶ ποιὰ μέθοδος λύσης τους θὰ προτιμηθεῖ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο κλιμάκωσης πὺ βρίσκεται ἡ σύγκρουση. Ἐπίπεδα κλιμάκωσης ἔχουν προταθεῖ. Προτιμᾶται ἡ κλιμάκωση τῶν ἐννέα ἐπιπέδων τοῦ Ἐλβετοῦ Glasl¹².

Ἡ κάθε μία φάση ἔχει καμπὴ ὅταν τὰ μέρη μετακινοῦνται ἀπότομα σὲ ἄλλη φάση. Αὐτὲς εἶναι:

- 1η) *Σκλήρυνση* (τῶν θέσεων): Τὰ μέρη ἀπογοητεύονται στὶς προσδοκίες τους, ἀποκλίνουν.
- 2η) *Συζήτηση – Ἀντιπαραθέσεις* (πόλωση): Προβολὴ τῶν διαφορῶν ἀντίληψης τῶν πραγμάτων ἀκόμα καὶ ἐκτὸς λογικῶν ὁρίων.
- 3η) *Πρόσβαση* σὲ πράξεις: Μονομερεῖς καὶ ἀνεξάρτητες ὡς κατάληξη θέσεων.

11. ΑΞΕΛΟΣ, ὁ.π., σ. 175.

12. Βλ. F. GLASL, *Konfliktmanagement: Ein Handbuch für Führungskräfte, Beraterrinnen und Berater*, Verlag P. Haupt, Bern, 6. Aufl. 1999, σ. 215 ἐπ. καὶ *Das Anwendungsspektrum unterschiedlicher Mediationsformen: Ein Kontingenztheoretisches Modell*, στὸ G. MEHTA UND K. RÜCKERT (eds.), *Mediation und Demokratie-Neue Wege des Konfliktmanagements in grösseren Systemen*, C. Auer, Heidelberg 2003, σ. 102 ἐπ.

- 4η) *Μετατόπιση τῆς εὐθύνης*: Ὁ ἕνας θεωρεῖ τὸν ἄλλο ὑπεύθυνο τῆς κατάστασης. Ἡ ἴδια του εἰκόνα ὑπερκαλύπτεται.
- 5η) *Ἀπώλεια δυνατότητας ἐπαναφορᾶς*: Ἐπικρατεῖ ἡ ἀντίληψη ἀδυναμίας ἐπανόδου σὲ ἐπίπεδο συζήτησης. Ἡ προηγούμενη συμπεριφορὰ συνδυάζεται μετὰ τῆ σημερινῆ εἰκόνα. Δημιουργεῖται ἡ εἰκόνα «Ἐγὼ καὶ ὁ Ἐχθρὸς».
- 6η) *Στρατηγικὲς ἀπειλῆς*: Ὅταν ἀποτύχει ἡ ἐπάνοδος, κάθε μέρος προσπαθεῖ νὰ χρησιμοποιήσῃ στρατηγικὲς ἐξαναγκασμοῦ μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν ἰσοτιμὴ ἀντίδραση.
- 7η) *Περιορισμένα κτυπήματα ἀφανισμοῦ*: Τὰ μέρη φοβοῦνται γιὰ τὴν ἴδια τους τὴν ὑπαρξὴ μετὰ τὸ κακὸ ποὺ μπορεῖ νὰ προκληθεῖ στὸν ἄλλο. Κάθε ἀπώλεια τοῦ ἄλλου δημιουργεῖ ἱκανοποίησι καὶ συμψηφίζει τὴν ἀνικανοποίητη βούληση νίκης.
- 8η) *Ἀφανισμὸς τῆς βάσης «ὑπαρξῆς»*: Ἐφόσον δὲν πετύχει ἡ ἐπάνοδος, τὰ μέρη στρέφονται στὴ διάλυση, παύοντας νὰ ἐνδιαφέρονται γιὰ τὸν κίνδυνο τῆς ἴδιας τους τῆς ὑπαρξῆς.
- 9η) *Ἀφανισμὸς τῆς ἄλλης πλευρᾶς*: Τὸ τελευταῖο ἐπίπεδο τῆς σύγκρουσης εἶναι ἡ χρησιμοποίησι κάθε μέσου γιὰ τὸν ἀφανισμὸ τοῦ ἄλλου. Ἡ βούλησι γιὰ ἀφανισμὸ ἐπεκτείνεται ὅσο τὸ ἕνα μέρος ὑποθέτει ὅτι ἡ δική του καταστροφὴ θὰ ἐπέλθῃ ὅσο τὸ ἄλλο μέρος ἐπιζητεῖ.

Στὰ τελευταῖα δύο στάδια ἀφανισμοῦ ἡ γεφύρωσι καὶ ἡ ἐπίλυσι ἀπὸ τὰ μέρη δὲν εἶναι δυνατή.

Τὰ πρότυπα ἐπίλυσι τῶν συγκρούσεων εἶναι κυρίως ἡ *δύναμι*, ὁ *νόμος* καὶ ἡ *συναίνεσι*¹³. Ἡ *Δύναμι* χρησιμοποιεῖ μέσα βίας εἴτε γιὰ ἄμυνα εἴτε γιὰ ἐπίθεσι, μετὰ κριτήριον ἐπίλυσι τὴν ὑπεροχὴ τοῦ ἰσχυρότερου μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν ἐξαφάνισι, ὑποταγὴ ἢ ἐπιβολὴ τρόμου. Γιὰ τὸ *Νόμο* ἡ μέθοδος ἐπίθεσις ἢ ἄμυνας ἀκολουθεῖ τύπους καὶ ὑπαγωγὴ σὲ διαδικαστικὸς κανόνες· κριτήριον ἐπίλυσις εἶναι ὁ *Νόμος* μετὰ τὴν ἔννοια μιᾶς ἀξιολογικῆς κατανομῆς, μετὰ ἀποτέλεσμα ἢ ἀπόφασι νὰ μεταβιβάσῃ στὸ *Δικαστήριον*. Γιὰ τὴ *Συναίνεσι* ἀκολουθεῖται, κατὰ κανόνα, διαρθρωμένη διαδικασία φάσεων μετὰ μεσολαβοῦντα τρίτο γιὰ ὑπερπήδησι διλημματικῶν διαπραγματεύσεων, μετὰ κριτήριον ἐπίλυσις τὴν ἰσορροπία τῶν συγκρουόμενων συμφερόντων, μετὰ ἀποτέλεσμα τὴν αὐτοῦπεύθυνη ἀπόφασι τῶν μερῶν.

13. Βλ. G. MAHLER UND H.-G. MAHLER, ὁ.π., σ. 264 ἐπ., ἀρ. 20-30.

4. Η κρίση τοῦ νομικοῦ συστήματος

Ἄς παραμερίσουμε τὴ Δύναμη ὡς πρότυπο ἐπίλυσης τῶν ἀνθρωπίνων συγκρούσεων. Ἡ ἀνάδυση τῆς συναίνεσης καὶ τῆς διαμεσολάβησης δίπλα στὸ Νόμο εἶναι ἀπόρροια τῆς κρίσης τοῦ νομικοῦ συστήματος.

Ἡ νομικὴ ρύθμιση συνδέεται μὲ ἀποξένωση¹⁴. Εἶναι ὀλοκληρωτικὰ σύστημα ἀνάθεσης. Ἡ ἀπόφαση δὲν εἶναι τῶν ἴδιων τῶν ἐνδιαφερομένων ἀλλὰ μεταφέρεται στὸ Νόμο, στὸ Δικαστὴ. Τὸ «Σύστημα ἀνάθεσης», «Νόμος», πρέπει ὅμως νὰ ἀποδειχθεῖ ἰσχυρότερο ἀπὸ τὸ «Σύστημα Δύναμη», διαφορετικὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ κατισχύσει δεσμευτικά. Σ' αὐτὸ λοιπόν, κατ' ἀνάγκη ἐνυπάρχει ὑψηλὸ μέγεθος δομικῆς ἐπιβολῆς ποὺ δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴν ἀνάγκη νὰ ἐπιβληθεῖ τὸ Δίκαιο. Ἡ δομὴ αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ στὴ διάζευξη «τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο», τρίτο δὲν ὑπάρχει. Πλησιάζει πρὸς τὴ δομὴ τῆς Δύναμης. Ὑπάρχουν τελικὰ νικητὲς καὶ νικημένοι ἢ νικητὲς στὸν πρῶτο βαθμὸ διαδικασίας νὰ γίνονται ἡττημένοι σὲ ἐπόμενο βαθμὸ. Αὐτὴ ἡ ἀποξένωση φέρνει ὅμως μέσα τῆς ἴδιες συγκρούσεις, διότι ὁ κόσμος τῶν συναισθημάτων καὶ τῶν ἴδιων ἀντιλήψεων περὶ δικαιοσύνης, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνεται ὁ νικημένος, ἔχει τεθεῖ ἐκποδῶν, ἀντιλήψεις ποὺ ἀκόμα μπορεῖ νὰ εἶναι ἀντίθετες μὲ τὴ λογικὴ τῆς διαδικασίας καὶ τὸ ἀποτέλεσμά της. Πρόκειται γιὰ ἀναγκαῖα συνέπεια τοῦ Συστήματος τοῦ Νόμου, διότι ἔχει τὸ δίπολο χαρακτῆρα ἀπόφασης «Ναὶ/Ὅχι», σύμφυτο μὲ τὸ Σύστημα, προκειμένου ἢ ἀπόφαση νὰ εἶναι σύμφωνη κατὰ τὴν ὑπαγωγή στὸ νομικὸ συλλογισμό. Ἡ κρίση τοῦ νομικοῦ συστήματος ἐπῆλθε ἀρχικὰ λόγῳ τῶν ἀναταραχῶν τῶν κοινωνικῶν τάξεων, τῆς μεταβολῆς τοῦ πλαισίου – ὕρων οἰκονομικῶν, πολιτικῶν, πολιτιστικῶν, τεχνολογικῶν καὶ κυρίως λόγῳ τῆς ἀνάπτυξης πεδίων μὲ νομικὰ ἀνεύρετες ἢ δύσκολα νὰ βρεθοῦν λύσεις. Ἐπειτα τὰ «πραγματικὰ» πλέον τῶν ὑποθέσεων μέσῳ τῆς οἰκουμενοποίησης καὶ τῆς ἐξάπλωσης τῆς πληροφορίας γίνονται «περιπλοκότερα» καὶ μεταβάλλονται ταχύτερα. Αὐτὰ τὰ δύο συνδέονται μὲ τὴν περιστολὴ τῆς «ἱεραρχίας» στὰ κοινωνικὰ μορφώματα ὅπως π.χ. οἱ οἰκογενειακὲς σχέσεις ἔγιναν πιὸ εὐέλικτες καὶ ἀμφιλεγόμενες, ἢ οἰκονομικὴ ζωὴ εἶναι προσανατολισμένη σὲ σχεδιασμὸ καὶ ἐκτέλεση μὲ μορφὲς ἐργασίας ποὺ μεταβλήθησαν σὲ ὁμαδικές, δικτύου. Ἐτσι ὁ πλουραλισμὸς ἀξιών συνδυάστηκε μὲ

14. Βλ. G. MAHLER UND H.-G. MAHLER, ὁ.π., σ. 266, ἀρ. 24.

μια διαδικασία ανάπτυξης της προσωπικότητας που νομικά εκφράζεται ως ανάπτυξη της ιδιωτικής αυτονομίας.

Τὸ Δίκαιο δὲν ἔχει ὑπαρξή αὐτὸ καθ'αυτὸ. Δημιουργεῖται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐφαρμόζεται ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους¹⁵. Σήμερα, μέσα στὸ γενικὸ πνεῦμα πὺ κρατεῖ διεθνῶς, ἡ ἀνάπτυξη τοῦ Δικαίου εἶναι ποσοτική πὺ ὑπερβαίνει δυσανάλογα τὶς δυνατότητες τῆς δικαιοσύνης. Ὁ ὑπερπληθωρισμός, ἡ τεχνολογία, οἱ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τὴ μόλυνση τοῦ περιβάλλοντος, ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου στὸν ἑαυτό του καὶ τὸ ἐγωιστικὸ κλείσιμο γιὰ αὐτοάμυνα, τὸ χάσμα πὺ διαμορφώθηκε μεταξὺ λίγων οἰκονομικῶν πλέον «Λεβιάθαν» καὶ τῶν δισεκατομμυρίων ἄλλων πολιτῶν καὶ οἱ μηχανισμοὶ διευκόλυνσης ἢ μὴ καταστολῆς τῆς ἀπάτης, αὐξήσαν τὸν ἀριθμὸ τῶν διενέξεων, τὴν ἔριδα καὶ τὴ διχόνοια σὲ βαθμὸ πὺ ἡ δικαιοσύνη νὰ μὴν μπορεῖ μὲ ἐπάροκεια νὰ ἀνταποκριθεῖ στὴν ἐξουσία πὺ τῆς ἔχει ἀνατεθεῖ νὰ ἀκαθορίζει τὴν κοινωνικὴ συμπεριφορά». Ἡ «διάγνωση» τοῦ προβλήματος δὲν εἶναι εὐκόλη ἀλλὰ οὔτε ἡ θεραπεία, ἀφοῦ κατ' ἀνάγκη ἡ ποσότητα, τὸ μέγεθος, λειτουργεῖ σὲ βάρος τῆς ποιότητας. Ἡ δικαιοσύνη γίνεται ὁ «μεγάλος ἀσθενής» καὶ γιὰ τὸ κενὸ πὺ ἀφήνει ἐλλοχεύει ὁ κίνδυνος νὰ τὸ κερδίσει ἀναπόδραστα ἡ Δύναμη, ἡ ἰσχὺς, ἔτσι ὥστε νὰ ἀλλάζει ἡ κοινωνικὴ τοπολογία. Κατ' ἀνάγκη ὁμως τὰ περιθώρια τοῦ νομικοῦ συστήματος διευρύνονται γιὰ νὰ εἰσέλθουν θεσμοὶ καὶ πρακτικὲς συνεργατικὲς ἢ συμβατικὲς, δομικὲς μορφὲς αὐτο-ὀργάνωσης γιὰ νὰ καλύψουν, ὅσο εἶναι δυνατό, τὸν ὄγκο καὶ τὴν πολυπλοκότητα τῶν διενέξεων πὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ διαφορὲς καταναλωτικὲς, ἐργατικὲς, οἰκογενειακὲς, γειτονικὲς, διαφορὲς ἀστικῆς ἢ ἐμπορικῆς φύσεως καὶ διαφορὲς διασυνοριακὲς, εἴτε ὑπὸ μορφή διαδικασιῶν ἐκούσιας πρόσβασης, ὅπως οἱ μορφοποιήσεις τῆς δικαστικῆς μεσολάβησης καὶ τῆς διαμεσολάβησης, εἴτε ἀκόμα ὑπὸ μορφή ὑποχρεωτικῆς χρησιμοποίησής τους.

5. Φύση καὶ δυναμικὴ τῆς διαμεσολάβησης.

Ἡ Σκιά τοῦ Δικαίου

Ἡ διαμεσολάβηση ἔχει διπλὴ φύση:

Πρῶτα, εἶναι διαδικασία ἐπικοινωνίας πρὸς κατανόηση καὶ ἀνεύρεση ἀπὸ τὰ μέρη κοινῆς ἀπόφασης. Δεύτερον, κατευθύνεται κατ' ἀποτέλεσμα στὴ

15. Βλ. J. HAGEN, Law and Society, Rechtsphilosophie, Festschrift für Michael Fischer, 2010, σ. 45, 59.

διαμόρφωση τῶν σχέσεων μὲ Σύμβαση μέσω μιᾶς χρονικο-λογικῆς δομῆς φάσεων μέσω τοῦ διαμεσολαβητῆ, ὅπως (1) *δέσμη ἐργασιῶν* (ἐπαφή μὲ τὰ μέρη, ἂν τὸ ἀντικείμενο προσφέρεται ἢ ὄχι, ὅπως ἀντιμετωπίζουν τὰ μέρη τὴ διαφορά), (2) *τὸ ἀντικείμενο πρὸς ἐπίλυση* (ἂν ὑπάρχει συμφωνία ἢ ὄχι, ἀνοικτὰ πεδία σύγκρουσης, ἐνδυνάμωση τῆς αὐτονομίας), (3) *ἐπεξεργασία τῆς σύγκρουσης* (παρελθόν, μέλλον, θέσεις καὶ συμφέροντα, κοινά, συγκρουόμενα ἢ συμπληρωματικά, λήψη ὑπόψη τῶν ἀρχῶν τοῦ Δικαίου), (4) *φάση συμφωνίας* (ἐπιλογή λύσεων, γνώση τῶν συνεπειῶν), (5) *διαμορφωτικὴ φάση – σύναψη συμφωνίας* (ἐξέτασή της ἀπὸ τὰ μέρη, συμβουλὴ δικηγόρων ἑλεγχος τοῦ εὐλογοῦ, ἀνάπτυξη μέσω τῆς Σύμβασης ἀμφίπλευρης κατανόησης, ἐπαναπροσδιορισμὸς τῶν ρόλων καὶ τῶν σχέσεων).

Ἡ δυναμικὴ τῆς διαμεσολάβησης, μέσω τῶν φάσεων μιᾶς ἰδεατῆς δομῆς της – ὅπως ἡ διαφώτιση τῶν μερῶν ἀπὸ τὸ διαμεσολαβητῆ, ἡ διαπίστωση καὶ περιγραφή τῶν θέσεων καὶ καταστάσεων προβληματισμοῦ, ἡ ἐπεξεργασία τῶν μελλοντικῶν συμφερόντων, ἡ δημιουργία ἐπιλογῶν λύσης καὶ ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ἀποτελέσματος μέσω δεσμευτικῆς συμφωνίας – βρίσκεται στὸ ὅτι στηρίζει καὶ ἐπιβεβαιώνει τὸν αὐτοκαθαρισμὸ τῶν μερῶν καὶ τὴν ἐπιθυμία τους στὴ συμμετοχὴ. Τὰ μέρη κατὰ κανόνα προσέρχονται ὡς ἐχθροὶ ὄχι ὡς φίλοι. Τὸ κρίσιμο εἶναι ὅτι δημιουργεῖται ἀλληλεξάρτηση. Ἡ συμπεριφορὰ τους γίνεται δράση – ἀντίδραση. Ὁ διαμεσολαβητῆς τὰ στηρίζει γιὰ διάλογο, ὠθεῖ τὴν ἱκανότητά τους γιὰ διαπραγματεύση καὶ διαμόρφωση λύσεων. Εἶναι ἔτσι δομημένη ἡ διαδικασία της πού, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δικαστικὴ, δὲν κατευθύνεται σὲ κρίση ἐπὶ τῶν νομικῶν θέσεων, ἀλλὰ γίνεται τρόπος πού δημιουργεῖ ἀξίες μέσω τῆς κοινωνίας, τῆς συνεργασίας καὶ τῆς τελείωσης, ἀξίες τίς ὁποῖες τὰ μέρη στίς ἀπαρχές τῆς διαδικασίας δὲν θὰ μπορούσαν νὰ προῖδουν. Ἔτσι ἐνῶ στὴ δικαιοδοτικὴ διαδικασία ὁ «ἀγώνας εἶναι γιὰ τὸ δίκαιο», στὴ διαμεσολάβηση ὁ προορισμὸς εἶναι «ἀγώνας γιὰ τὴ συναίνεση». Ὁ διαμεσολαβητῆς ἐνσωματώνει τὴ διαδικασία. Συμβολίζει τὴ μετάθεση ἀπὸ τὸ δυῖσμὸ τῆς σκέψης («τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο» καὶ ἀνοίγει τὴν πόρτα γιὰ μιὰ συνολικὴ ἀντίληψη τῶν διαφορετικῶν θέσεων. Ὁ σκοπὸς τοῦ τρίτου εἶναι νὰ μετατρέψει ἓνα δισδιάστατο ἀγῶνα σὲ τριδιάστατη ἀναγνώριση πού ὁδηγεῖ σὲ λύση. Ὁ τρίτος δὲν εἶναι βοηθὸς ἢ πρόσθεμα, ἀλλὰ ὀλοκληρωμένο συστατικὸ τοῦ σχεδιασμοῦ.

Τὸ Δίκαιο δὲν μένει ἀμέτοχο: ἐνεργοποιεῖ τὰ ἐπιμέρους συμφέροντα, ἐλέγχει τὴ στάθμιση, τὸ εὐλογο καὶ τὸ δίκαιο, καθορίζει τὰ ὅρια τοῦ ἐπιτρεπτοῦ τῆς συμφωνίας πού δεσμευτικὰ γιὰ τὰ μέρη θὰ διαπλάσσει τίς

βιωτικές τους σχέσεις. Η διαμεσολάβηση χρησιμοποιεί το Δίκαιο, έτσι ώστε στη νομική γλώσσα να διαμορφώνεται ή σχέση 1:1 χρησιμοποιώντας, σε συμβατικές μορφές, παρεπόμενες υποχρεώσεις και εκτελεστότητα της συμφωνίας με ρητρες για να αποφεύγεται ή δημιουργία νέων διενέξεων. Η σύμβαση γίνεται μέσω κάλυψης από τον κίνδυνο, δημιουργεί δικαιώματα και υποχρεώσεις και μέσω αυτής, στη διαμεσολάβηση, δημιουργείται Δίκαιο. Έτσι όμως, έχει γραφτεί, οι λεγόμενες «Σκιές του Δικαίου» (Shadows of the Law) δεν χάνονται στη διαμεσολάβηση. Μια σκιά εμφανίζεται όταν υπάρχει πηγή φωτός. Στο Νόμο ανήκει να φτιάξει μια τάξη για πολλούς. Όπου αυτό δεν αρμόζει, τα μέρη προσαρμόζονται με σύμβαση. Έδω έπεμβαίνει ή διαμεσολάβηση, ως δρόμος του Εύλογου (Reasonable) και της συμφιλίωσης. Το Δίκαιο όμως του Νόμου και ή Διαμεσολάβηση δεν κοιτάζονται αντιθετικά. Το Δίκαιο του Νόμου υποστηρίζει τη Διαμεσολάβηση για δημιουργική διαμόρφωση, είτε όταν φωτίζεται σωστά είτε ακόμα όταν χρησιμοποιείται το ίδιο το Δίκαιο ως πηγή φωτός¹⁶.

6. Η διαμεσολάβηση φυσική επιλογή λύσης των ανθρώπινων συγκρούσεων: Υπεροχή ή συνύπαρξη;

Κατά τη στωϊκή φιλοσοφία ή εξέλιξη είναι μια κλειστή ανέλιξη που έχει άπροσδιόριστα ξαναρχινήματα¹⁷. Η ιδέα της εξέλιξης από μόνη της δεν εξυπακούει καμιά ιδέα προόδου ή όπισθοδρόμησης. Σημαίνει όλες τις μεταμορφώσεις που υφίσταται ένας οργανισμός ή μια κοινωνία, ανεξάρτητα αν αυτές οι μεταμορφώσεις είναι ευνούϊκές ή δυσμενείς¹⁸. Για τον Spencer πρόοδος είναι ή ανεπαίσθητη και συνεχής ανάπτυξη λανθανουσών ικανοτήτων του ανθρώπου κάτω από την επίδραση ευνούϊκων περιστάσεων¹⁹.

16. R. H. MNOOKIN AND L. KORNHAUSER, *Bargaining in the shadow of the Law*, *The Yale Law Journal*, 905, 1979. Επίσης, G. H. MAHLER UND G. MAHLER, *Licht und Schatten. Zum Umgang mit dem Gesetzesrecht in der Mediation*, *FPR*, 1996, σ. 16 έπ.

17. RENOUVIER, *Histoire et solutions des problèmes métaphysiques*, Κεφ. XIV, III άναφ. A. LALANDE, *Λεξικόν της Φιλοσοφίας*, Πάπυρος, Αθήνα 1955, λέξη «εξέλιξη».

18. DEMOOR, MASSART ET VANDERVELDE, *L'évolution, régressive* 17, LALANDE, *Λεξικόν της Φιλοσοφίας*, ό.π., λέξη «εξέλιξη».

19. H. SPENCER, *Autobiography*, I σ. 415 άναφ. LALANDE, *Λεξικόν της Φιλοσοφίας*, ό.π., λέξη «εξέλιξη».

Ανεξάρτητα από τις θεωρίες περί εξέλιξης²⁰ που έχουν διατυπωθεί (λαμαρκισμός: ή σταθερότητα του είδους είναι συνάρτηση τής σταθερότητας του περιβάλλοντος· δαρβινισμός: ή επιβίωση των ικανότερων μορφών είναι ένα είδος διαλογής που λέγεται «φυσική επιλογή» και οδηγεί στην επιβίωση του καταλληλότερου τύπου· μεταλλακτισμός (Hugo de Vries): που περιλαμβάνει ένα είδος συντηρητικής επιλογής του μέσου τύπου· συνθετική θεωρία: οι εξελικτικοί μετασχηματισμοί είναι στενά συνδεδεμένοι με νέους γενετικούς συνδυασμούς που δημιουργούνται από τις διασταυρώσεις και τις μεταλλάξεις), ο Δαρβίνος, δανειζόμενος τη λέξη «επιλογή» που χρησιμοποιούσαν καλλιεργητές και κτηνοτρόφοι που διαλέγουν για την αναπαραγωγή τους καλλίτερους σπόρους (τεχνητή επιλογή), υπέθεσε ότι, επειδή λείπει κάθε έκουσια επέμβαση, ο ρόλος του ζωϊκού ανταγωνισμού που ασκείται στις μικρές τυχαίες ποικιλίες που παρουσιάζονται στα όντα του ίδιου είδους έχει ως αποτέλεσμα να δώσει στα τελειότερα από αυτά, στα πιο προσαρμοσμένα, τις πιο ευνοϊκές δυνατότητες για την αναπαραγωγή και την επιβίωση και συνεπώς να διατηρήσει τις ευνοϊκές ποικιλίες και να αποκλείσει τις βλαβερές. Αυτό ονόμασε «φυσική επιλογή» (natural selection). Από αυτόν όμως τον τύπο τής φυσικής επιλογής, που στηριζόταν σε ένα διαφοροποιητικό θάνατο που εξαφάνιζε τους λιγότερο ικανούς, αναπτύχθηκε, μέσω τής συνθετικής θεωρίας, ή «φυσική επιλογή» που δεν κλείνεται σε μία περιοριστική κατεύθυνση τής εξέλιξης αλλά που ο κινητήριος ρόλος της είναι δημιουργικός, γεννώντας πρόοδο με συγκεκριμένους στόχους, ιδίως στη μέσω προσαρμογής δημιουργία νέας ισορροπίας.

Η προσαρμογή τής εξελικτικής θεωρίας στο δίκαιο επιβλήθηκε από το γεγονός ότι αυτή γεννήθηκε για να εξηγήσει φαινόμενα διαφορετικά από το δίκαιο ή τουλάχιστον προκλήθηκε για να εξηγήσει νομικά-δικαιικά φαινόμενα από μη νομική προοπτική. Εάν ή φυσική επιλογή αποτελεί τον κύριο παράγοντα εξέλιξης του οργανισμού, το ίδιο συμβαίνει και με το Δίκαιο; Μήπως το Δίκαιο εξελίσσεται από το νομοθέτη ή υπερβατικά; Αυτό που πράγματι προσφέρει ή θεωρία τής εξέλιξης είναι ένας εξωτερικός

20. Βλ. J. M. SMITS, Darwin at work: How to explain change in transnational and European private Law, στο P. ZUMBANSEN AND G. P. CALLIES (eds.), *Law, Economics and Evolutionary Theory*, έκδ. EE, 2011, σ. 322, 324.

ἀπολογισμὸς ὡς πρὸς τὸ «πῶς τὸ δίκαιο ἀναπτύσσεται». Δὲν μᾶς πληροφορεῖ γιὰ τὸ περιεχόμενο τοῦ δικαίου, ἀλλὰ γιατί ἀναπτύσσεται²¹. Πῶς ἐξηγεῖται ἢ δικαιολογεῖται ἢ μεταβολὴ στὸ Δίκαιο; Ὅπως σὲ κάθε δραστηριότητα ἢ συστήματα, ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ νομικῶν συστημάτων μπορεῖ νὰ ὀδηγήσει σὲ προτίμηση, ἐνῶ ἡ νομικὴ ποικιλότητα προωθεῖ τὴν καινοτομία καὶ τὸ νομικὸ περιβάλλον γίνεται πειραματικὸ ἐργαστήριον. Αὐτὴ ἡ ποικιλότητα δὲν σημαίνει ὅτι οἱ «λύσεις» δὲν μποροῦν νὰ συνυπάρχουν καὶ νὰ δικαιολογοῦν τὸ «γιατί» καὶ τὸ «πῶς» περισσότεροι θεσμοὶ ἀντιμετωπίζουν τὸ ἴδιο πρόβλημα.

Μπορεῖ ἡ διαμεσολάβηση, ὡς λύση τῶν ἀνθρωπίνων συγκρούσεων, νὰ θεωρηθεῖ σήμερα ὡς «φυσικὴ ἐπιλογή» μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἐξελικτικῆς θεωρίας; Γιὰ τὴν τελευταία, ὅπως τὴ θεμελίωσε ὁ Δαρβίνος, τὸ κρίσιμο εἶναι ὅτι ἡ «ἱστορία ἔχει σημασία»²². Ἡ ἐξελικτικὴ θεωρία ἀναζητᾷ νὰ ἐξηγήσει τοὺς μηχανισμοὺς ἀλλαγῆς στὶς δομὲς διαχρονικά, καὶ δὴ ἀλλαγῆς βαθμιαίας, ὄχι ἐπαναστατικῆς, μέσα ἀπὸ τίς θεμελιώδεις θεωρητικὲς ιδέες τῆς γιὰ ποικιλότητα τῶν δομικῶν στοιχείων, τῆς ἐπιλογῆς τῶν καλλίτερα προσαρμοσίμων καὶ τῆς σταθερότητας. Ἐὰν ἓνας νέος νομικὸς θεσμὸς ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ προσελκύσει – λόγω εὐκολότερης πρόσβασης, ταχύτητας, μικρότερης δαπάνης ἀλλὰ καὶ λόγω ἀπλούστερης διαμόρφωσής του ἢ ἀκόμα διότι ὁ ἀνθρωπὸς νοιώθει νὰ συμμετέχει πιὸ ὀλοκληρωμένα σ' αὐτὸν καὶ ὄχι ἔξω ἀπὸ αὐτὸν παρὰ νὰ ἀναμένει τὸ δίπολο νόμιμο/μὴ νόμιμο, δηλαδή νὰ ἔχει τὸν κύριον ρόλον στὴ λύση τῆς δικῆς του περιπέτειας– τότε ὁ θεσμὸς αὐτὸς μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀνταγωνίζεται τοὺς ὑπάρχοντες ἀπὸ ἀποψη ἐκπλήρωσης σκοποῦ. Θὰ ἤθελα νὰ πῶ ὅτι ἐὰν ἡ Ἐποχὴ ζητᾷ τὸ Νέο, τότε τὸ ἐπιλέγει, καὶ ὁ νέος θεσμὸς γίνεται τελικὰ ἀναγκαῖος. Ἔτσι ἐνσωματώνεται προσαρμοστικὰ ὡς λύση ἐναλλακτικὴ, διαφορετικὴ ἀπὸ τοὺς ὑπάρχοντες. Ναί, ἡ διαμεσολάβηση γίνεται φυσικὴ ἐπιλογή σὲ σχέση μὲ τὸ δικαστικὸ σύστημα τοῦ Νόμου. Γιατί;

Στὴ σημερινὴ κρίση τοῦ νομικοῦ συστήματος ἀλλὰ καὶ λόγω ἑνὸς μεταβαλλόμενου, συνεχῶς καὶ ραγδαίως, κοινωνικοῦ γίγνεσθαι, ἡ διαμεσολάβηση,

21. J. M. SMITS, ὁ.π., σ. 332.

22. G. P. CALLIES, J. FREILING AND M. RENNER, Transnational governance and evolutionary theory, στὸ P. ZUMBANSEN AND G.P. CALLIES (eds.), *Law, Economics and Evolutionary Theory*, ἐκδ. EE, 2011, σ. 353 ἐπ., 354.

σέ σχέση με τὸ Νόμο, ἀπαντάει με τὸ σύστημα Συναίνεσης, ποὺ ξεκινάει ἀπὸ τὴ θέση τῆς διαφορετικότητας καὶ τοῦ τρόπου ἀντίληψης τῶν ἐμπλεκόμενων στὴν ἔριδα.

Ἐὰν ἤθελε κάποιος νὰ προσεγγίσει ἀπλὰ τὶς διαφορὲς τῶν δύο Συστημάτων²³ Νόμος-Διαμεσολάβηση, θὰ μπορούσε νὰ τὶς καταγράψει σὲ γενικὲς γραμμὲς ὡς ἀκολούθως:

ΝΟΜΟΣ

1) Ἐπικράτηση μιᾶς ἀπόψης σύμφωνα με τὸ μέτρο τοῦ νόμου = ἐξαφάνιση τῶν διαφορῶν.

2) Ἀξιολόγηση τοῦ παρελθόντος, σύμφωνα με τὸ κριτήριο «ὀρθὸ – λάθος».

3) Ἐπικράτηση τῶν θέσεων Δικαίου.

4) Ἡ ἐπικράτηση τῶν θέσεων κατευθύνεται σὲ νίκη (νικήσας – ἡττημένος).

5) Ἰσχύει μόνο μία «ὀρθὴ ἀπόφαση». Ἡ διάζευξη «Τὸ ἓνα ἢ τὸ Ἄλλο».

6) Τὸ κέρδος τοῦ ἑνὸς εἶναι ἀπώλεια γιὰ τὸν ἄλλο.

ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ

1) Ἀποδοχὴ τῆς διαφορετικότητας τῶν θέσεων – ἀπόψεων.

2) Διαμόρφωση τοῦ μέλλοντος κατὰ τὰ κριτήρια τοῦ δυνατοῦ, ἀναγκαίου καὶ ἀξιολογικὰ ἐπιθυμητοῦ.

3) Σύνθεση τῶν διαφορετικῶν συμφερόντων.

4) Ἡ διαφορετικότητα τῶν ἀπόψεων καὶ συμφερόντων τυγχάνει σεβασμοῦ.

5) Ἡ ἀναζήτηση δημιουργικῆς σύγκλισης τῶν διαφορῶν με τὴ σύζευξη. Τὸ Σχῆμα «Ἔτσι ὅπως/καί».

6) Κατὰ τὸ δυνατόν κέρδος καὶ γιὰ τὰ δύο μέρη· ἀναζήτηση ἑναρμονισμένων λύσεων συνέργειας.

23. Βλ. G. MAHLER UND H.-G. MAHLER, Aussergerichtliche Streitbeilegung-Mediation, βλ. ὑπόσ. 3, σ. 264, 265, ἀρ. 20 ἐπ.

7) Μὴ ἐπίδειξη τῆς ἴδιας ἀδυναμίας.
Τὴν ἀδυναμία τοῦ ἐνὸς
θὰ τὴν ἐκμεταλλευθεῖ
ὁ ἄλλος γιὰ νὰ κερδίσει.

7) Ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἴδιας
ἀδυναμίας εἶναι συνήθως τὸ σημεῖο
καμπῆς τῆς σύγκρουσης, γιὰτὶ ἐκεῖ
εἶναι πού χρειάζεται ἡ ὑποστήριξη
τοῦ ἄλλου.

8) Τρίτος (ὁ Δικαστῆς)
ἀποφασίζει μὲ βία
ἀντικειμενικὰ κριτήρια (τὸ Νόμο).

8) Τρίτος (ὁ Διαμεσολαβητῆς) δὲν
ἔχει τὴν ἐξουσία ἀπόφασης. Ὑπο-
βοηθαί τοὺς συγκρουομένους νὰ κατα-
λήξουν σὲ κοινὲς αὐτοὑπεύθυνες ἀπο-
φάσεις. «Βοήθεια σὲ Αὐτοβοήθεια».

9) Τὸ πρῶτο Σύστημα
«ἐφαρμόζει τὸ Δίκαιο».

9) Ἡ Διαμεσολάβηση
«χρησιμοποιεῖ τὸ Δίκαιο».

7. Ὁ θρίαμβος τῆς συναίνεσης

Ἡ διαμεσολάβηση ἐξελίχθηκε ὡς ὁ θεσμὸς μὲ στοιχεῖα: τὴν οὐδετερότητα τοῦ διαμεσολαβητῆ, τὴν ἐκούσια συμμετοχὴ, τὴν ἀρχὴ τῆς πλήρους ἐνημέρωσης, τὴν ἀνάπτυξη ὅλων τῶν ἐνδεχομένων λύσεων καὶ τῶν ἀποφασιστικῶν γιὰ τίς λύσεις γεγονότων, τὴν ἀρχὴ τῆς ἐμπιστοσύνης καὶ ἐμπιστευτικότητας, τὸν ἀποκλεισμὸ μετακίνησης τῶν στοιχείων στὴ δικαστικὴ διαδικασία, τὴν ἄμεση ἐπικοινωνία τῶν μερῶν, τὴν ἐνδυνάμωση τῆς ἱκανότητος διαλόγου τῶν μερῶν τῆς συνεργασίας καὶ διάπλασης (χωρὶς ἀγῶνα = ἐπίθεση/ἄμυνα) λύσης δεσμευτικῆς.

Μ' αὐτὸν τὸν τρόπο μεταφέρει τὸν ἄνθρωπο σὲ ἄλλο πολιτιστικὸ ἐπίπεδο ὅπου ὁ «ἄλλος» δὲν εἶναι ἀντίδικος καὶ δὲν παραμένει παντοτινὸς ἐχθρὸς στὸ τέλος τῆς λύσης τῆς ἐριδας. Ἡ συναίνεση, ἡ σύμβαση ἐδῶ θριαμβεύει.

Ἐπάρχουν λαοὶ ὅπου ἡ κουλτούρα τους ἀπομακρύνει τὸ Δίκαιο, ὡς κάτι ἐπώδυνο. Στὴν Κίνα, ἰδίως στὴν Ἰαπωνία²⁴, ἐνῶ κυριαρχεῖ ἡ ἐσωστρέφεια, οἱ λογικὲς λύσεις θεωροῦνται ὅτι βρίσκονται μακριὰ ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων καὶ ἡ «ἐπιβολὴ» ἀπὸ τὸ δίκαιο, ὡς ἀντίθετη πρὸς τὴν ἐλευθερία,

24. Βλ. σχετικὰ YOSHITUKI NODA, *Introduction au droit japonais*, Librairie Dalloz, 1966, σ. 175.

θεωρείται αποχρυστική²⁵: («Δὲν ἀγαπᾶνε τὸ δίκαιο στὴν Ἰαπωνία»). Ὁ νομικὸς θεωρεῖται ὅτι δὲν γνωρίζει παρὰ μόνο τὴν ἀντίθεση μεταξύ ναι ἢ ὄχι²⁶. Τὸ δίκαιο ἔτσι δὲν ἐνδιαφέρεται οὔτε γιὰ τὸ «περισσότερο» οὔτε γιὰ τὸ «λιγότερο». Καὶ διερωτᾶται ὁ Ἰάπωνας διανοούμενος: «Ἀλλὰ ὁ κόσμος, γεμάτος ἀπὸ ζωὴ καὶ ὁμορφιά, δὲν εἶναι ἓνας κόσμος μὲ ἀτέλειωτες ἀποχρώσεις;» Ἔτσι ἀφήνονται στὴ διέξοδο *giri* (*gi*=δίκαιο *ri*=εὐλογία), δηλαδή τὸ καθήκον τοῦ ὑπόχρεου ἐκούσια νὰ ἐκπληρώσει. Οἱ διανθρώπινες σχέσεις *giri* στηρίζονται στὸ συναίσθημα καὶ στὴ φυσικὴ ἀνθρώπινη ἀφοσίωση καὶ²⁷ μ' αὐτὸν τὸν τρόπο δικαιωνίζονται. Τὴ σημασία αὐτῆς τῆς κουλτούρας δίνει ἡ ἀναφορὰ στοὺς κήπους τῆς Ἰαπωνίας. «Δὲν ζητοῦν συμμετρίας. Ὁ κήπος γίνεται σὰν νὰ τὸν ἔφτιαξε ἡ φύση. Οἱ πέτρες τοποθετοῦνται ἔτσι σὰν ἡ φύση νὰ ἔθελε μιὰ τέτοια σύνθεση». Τὸ *ikebana* (ἡ τέχνη τῆς ἀνθοδέσμης) στοχεύει ἀκριβῶς στὴν ἀναπαραγωγὴ τῶν τάσεων τῆς φύσης καὶ ὄχι στὴ γεωμετρία, περισσότερο στὴν αἴσθηση παρὰ στὴν ὄραση²⁸.

Διαμεσολάβηση σημαίνει στὴν οὐσία τῆς συναίνεση, σύμβαση.

Ἡ σύμβαση δηλώνει καταρχὰς στὴν κοινὴ γλώσσα μιὰ ἐσκεμμένη ἀπόφαση ποὺ ἔχει ληφθεῖ ἀπὸ κοινοῦ, ποὺ περιλαμβάνει ὑποσχέσεις. Λέγεται ὅτι καὶ γιὰ ἓνα μόνο ἄτομο, ὅταν παίρνει λογικὲς ἢ φυσικὲς ἀποφάσεις γιὰ προσωπικὴ του χρῆση, παραδόξως, μπορεῖ κάποιος νὰ μιλάει γιὰ «συμβάσεις μὲ τὸν ἑαυτὸ μας».

Ὁ David Hume²⁹ ξεφεύγει ἀπὸ τὸ στοιχεῖο τῆς ὑπόσχεσης καὶ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ὑποστηρίζουν ὅτι ἡ «δικαιοσύνη πηγάζει ἀπὸ τὶς ἀνθρώπινες συμβάσεις». Βλέπει τὴ σύμβαση σὰν ἓνα συναίσθημα κοινοῦ συμφέροντος, ποὺ ὁ ἄνθρωπος διαπιστώνει τοὺς ὁμοίους του καὶ ποὺ τὸν κάνει νὰ βρισκεται μαζί μὲ ἄλλους μέσα σ' ἓνα γενικὸ σχέδιο ἢ μέσα σ' ἓνα σύστημα δράσεως, ἔτσι ὥστε ἡ δικαιοσύνη νὰ μετακινεῖται σὲ βᾶση ἀνθρώπινων συμπαθειῶν. Δύο ἄνθρωποι, λέει, τραβοῦν μαζί κουπὶ πάνω στὴν ἴδια βάρκα «ἀπὸ μιὰ κοινὴ σύμβαση», ἀπὸ κοινὸ συμφέρον χωρὶς καμμία ὑπόσχεση ἢ

25. NODA, ὁ.π., σ. 175, 182.

26. NODA, ὁ.π., σ. 183.

27. NODA, ὁ.π., σ. 191, 193.

28. NODA, ὁ.π., σ. 182.

29. D. HUME, *An enquiry concerning the principles of morals*, 1751, II, σ. 474.

συμβόλαιο. Έτσι και ο λόγος, οι λέξεις, ή γλώσσα καθορίστηκαν από μια ανθρώπινη σύμβαση ή συμφωνία χωρίς δεσμευτικότητα.

«Ανάληψη υποχρέωσης», δεσμευση θεωρείται ο δεσμός που υπάρχει μεταξύ ενός ατόμου και των πράξεών του και μάλιστα στο βαθμό που μπορεί να ταυτιστεί, ν' αφομοιωθεί στην πράξη αυτή. Σημασία έχει πρώτον ότι μόνον οι πράξεις μας υποχρεώνουν —συνεπώς δεν μας υποχρεώνουν οι ιδέες, τα συναισθήματα, παρά μόνον ή πραγματική συμπεριφορά μας— και, δεύτερον, ότι κάποιος μπορεί να δεσμευθεί σε διαφορετικό βαθμό από τις πράξεις του³⁰. Συνεπώς ο δεσμός που υπάρχει μεταξύ ατόμου και της συμπεριφοράς του δεν καθορίζεται από το νόμο και το δίλημμα «όλα ή τίποτα». Μεταβλητές (περιστάσεις) που επιδρούν στο δεσμευτικό χαρακτήρα μιας πράξης θεωρούνται: ο δημόσιος ή ιδιωτικός χαρακτήρας της πράξης, ο ένιαϊος ή επαναλαμβανόμενος χαρακτήρας της πράξης, το δαπανηρό της πράξης, ο ανακλητός ή αμετάβλητος χαρακτήρας της, ή σημασία του αισθήματος ελευθερίας που συνοδεύει την πράξη για δεσμευση χωρίς πίεση³¹. Αυτά τα χαρακτηριστικά της δεσμευσης-υποχρέωσης, κατά την κοινωνική ψυχολογία, ανευρίσκονται και στη νομική δεσμευση.

Ο άνθρωπος αναζητάει μια όρισμένη συνοχή με τις πράξεις του ώστε να προσχωρεί εκεί που θεωρεί ότι είναι θέμα δικής του απόφασης, αναδιοργανώνοντας ή ανασυγκροτώντας αισθήματα, γνώμες, συμπεριφορές, προσθέτοντας, αφαιρώντας, ή διορθώνοντας την αντίληψή του συνολικά για να δημιουργήσει την απόφασή του, τη δική του απόφαση, ανεξάρτητα για το τί απόφαση θα έπαιρναν άλλοι. Έτσι το άτομο θεωρείται ότι δικαιολογεί ή επιβεβαιώνει τον εαυτό του. Για να φτάσει εκεί θα περάσει από το στάδιο των διαπραγματεύσεων που εξελίσσονται μέσω της αναπόφευκτης διαδράσης του άλλου (κατά τη θεωρία των παιγνίων). Έτσι τελικά, πιστεύοντας το άτομο στην εσωτερική λογική της σχέσης του με τον άλλο ή τους άλλους, συναινεί, αποφασίζει, συμβάλλεται με δική του ευθύνη. Αυτή τη διαδρομή της αυτούπεύθυνης συμπεριφοράς ακολουθεί το άτομο στη διαμεσολάβηση,

30. Βλ. C. A. KIESLER, *The psychology of commitment*, Academic Press, N.Y. 1971, άναφ. υπό S. MICHAUX, *Analyse du phénomène contractuel au regard de la psychologie: Quelques essais de rapprochement*, στο συλλ. έργο M. FONTAINE, *Le processus de formation du contrat*, L.G.D.J., 2002, σ. 799, 803.

31. MICHAUX, ό.π., σ. 804, 805.

όχι μόνο αὐτοῦπεύθυνα ἀλλὰ καὶ αὐτόνομα. Αὐτονομία, μὲ τὴν ἔννοια τοῦ «πλάτους τῆς ζωῆς» καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπιλογῶν ποὺ ἔχουμε, νὰ παίρνομε ἀποφάσεις καὶ ἀνάλογα μὲ αὐτὲς νὰ πράττουμε. Μπορεῖ ἡ μείωση, ἡ στέρηση, ποὺ σήμερα κατὰ κανόνα οἱ ἄνθρωποι βιώνουν, νὰ ἀμβλύνει τὴν αὐτονομία, τὴν ταυτότητά μας; Σὲ σύγγραμμά της ἡ Judith Levin³², ποὺ αὐτοῦποβλήθηκε πειραματικὰ σὲ ἀποχὴ γιὰ ἓνα χρόνο ἀπὸ ἀγορές (ψώνια), κατέληγε σ' ἓνα ἀξιοπρόσεκτο συμπέρασμα: «Κάποιος χάνει τὴν αὐτονομία του, ὅταν χάνει τὴ δυνατότητα ἐλέγχου πάνω στὰ ἐξωτερικὰ ἀγαθὰ». Ἡ αὐτονομία εἶναι ἡ κρίσιμη προϋπόθεση τοῦ δυτικοῦ καταναλωτισμοῦ. Γράφει: «Τὸ νὰ εἶσαι ἀξιόπιστος σημαίνει νὰ εἶσαι ἀξιοσέβαστος. Τὸ νὰ ψωνίζεις εἶναι θέμα τῶν μεγάλων (ἐνηλίκων). Ἄνθρωπος χωρὶς λεφτὰ εἶναι ἓνα παιδί καὶ ὅλα τὰ παιδιά εἶναι φτωχὰ»³³. Αὐτὴ ἡ σύνθλιψη βέβαια τῆς αὐτονομίας ἀπὸ τὴ δυνατότητα προμήθειας τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν ποὺ τὴν περιορίζει σὲ «ἐπίπεδο πράξης», πραξιακὰ, δὲν τὴ θίγει στὸν πυρήνα της ὡς κείμενης σὲ «ἐπίπεδο συλλογισμοῦ καὶ αὐτοκαθορισμοῦ». Ἡ διαμεσολάβηση μὲ τὴ συναίνεση κινεῖται πάνω σὲ ἐπίπεδο ἰσορροπίας, μετὰ ἀπὸ ἐξαντλητικὲς μετακινήσεις.

Ἡ ἰδέα ἐνὸς «*συσχετικῶν equilibrium*» (ἰσορροπίας) εἶναι ὅτι, σὲ ὀρισμένες καταστάσεις στρατηγικῆς συμπεριφορᾶς, μιὰ σταθερὴ ἔκβαση ἐξαρτᾶ τὴ συμπεριφορὰ δύο ἀτόμων. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἔκβαση, κατὰ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ Nash equilibrium, κανένα ἄτομο δὲν ἔχει κίνητρο νὰ μετακινηθεῖ ἀλλοῦ μονομερῶς. Τὸ κάθε μέρος ἔχει δώσει τὴν καλλίτερή του ἀπάντηση σὲ ὅ,τι ἔχουν πράξει οἱ ἄλλοι. Σὲ κάθε παίγνιο μπορεῖ νὰ ὑπάρξουν μία ἢ περισσότερες ἐκβάσεις ποὺ νὰ δικαιολογοῦν τὴν κατάστασι αὐτὴ. Ὁ ἄλλος νομπελίστας, Robert Aumann ὠστόσο, μετακινούμενος ἀλλοῦ, σημειώνει ὅτι ἐὰν τὰ μέρη ἔχουν φτάσει σὲ εὐκαιρίες ἐπικοινωνίας, μπορεῖ ὀρισμένες φορὲς νὰ δημιουργήσουν τὴ δυνατότητα πρόσθετων *συσχετικῶν ἰσορροπιῶν*³⁴.

32. Βλ. J. LEVINE, *No Shopping! Ein Selbstversuch*, Aufbau Verlag, Berlin 2007, ἀναφ. ὑπὸ CLEMENS SEDMAK, *Autonomie und Reduction*, στὸ *Festschrift für Michael Fischer*, ὅ.π., ὑπόσ. 20, σ. 265, 266.

33. LEVINE, ὅ.π., σ. 57.

34. Βλ. RICHARD H. McADAMS, *The expressive power of adjudication in an evolutionary context*, στὸ P. ZUMBANSEN AND G. P. CALLIES (eds.), *Law, Economics and Evolutionary Theory*, ἐκδ. EE, 2011, σ. 156, 157, 163.

Έτσι λειτουργεί ή διαμεσολάβηση. Κάθε μέρος έχει μεγάλες πιθανότητες να κερδίσει από τὸ μήνυμα τοῦ διαμεσολαβητῆ καὶ νὰ παίξει τὸ δικό του προτιμώμενο *equilibrium*. Τὸ μήνυμα τοῦ διαμεσολαβητῆ ποὺ παίρνουν τὰ μέρη δὲν εἶναι σημάδι τῆς δικῆς του γνώσης ἢ κάτι σὰν ἔκβαση (τυχαία) τοῦ νομίσματος ὅταν πέφτει κορώνα ἢ γράμματα. Εἶναι ἀπλὰ ὁ τρόπος ποὺ μιλάει ἡ «θεωρία τῶν παιγνίων» δηλαδὴ σειρά πράξεων ποὺ ἀποβλέπουν νὰ βροῦν λύση σὲ μιὰ κατάσταση στὴν ὁποία ἕνας ἀπὸ τοὺς μετέχοντες προσπαθεῖ νὰ ἐνεργεῖ κατὰ τρόπο ποὺ θὰ τοῦ ἐξασφαλίσαι ἕνα ἐλάχιστο ὄριο (*minimum*) ἐπιτυχίας, ἔστω καὶ ἂν ὁ ἴδιος μπορεῖ ἀπλὰ καὶ μόνο νὰ ἐπηρεάσει καὶ ὄχι ὅμως νὰ καθορίσει τὴν ἔκβαση τῶν γεγονότων³⁵.

8. Διαμεσολάβηση καὶ πραγμάτωση τῆς δικαιοσύνης

Ἡ διαμεσολάβηση προϋποθέτει ἰσορροπία ὄχι μόνο τῶν θέσεων τῶν μελῶν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ διαμεσολαβητῆ ὡς ἰσορροπιστῆ ἀφήνοντας νὰ ἐπιλέγουμε μεταξὺ δρόμων φανερά καλοῦ καὶ φανερά κακοῦ. Τὸ ποιοῦ δρόμο θὰ διαλέξουμε εἶναι δύσκολο, γιατί ὑπάρχουν πειστικοὶ λόγοι γιὰ κάθε κατεύθυνση. Οἱ διαμεσολαβητὲς ἀναμένεται νὰ προαγάγουν τὴν αὐτονομία τῶν μερῶν, νὰ φτάσουν σὲ ἀποτελέσματα οὐσιαστικὰ δίκαια καὶ νὰ ἐξασφαλίσουν διαδικαστικὴ δικαιοσύνη³⁶.

Πότε φτάνουμε σὲ οὐσιαστικὴ δικαιοσύνη; Τί εἶναι καλό, εὐλογο, δίκαιο; Γιὰ τοὺς ὠφελισμιστές, ὀρθὸ μὲ τὴν ἔννοια τοῦ καλοῦ, εἶναι αὐτὸ ποὺ δίνει τὴν πιὸ μεγάλη δυνατὴ ποσότητα εὐτυχίας στὸ σύνολο τῆς ἀνθρωπότητας (Bentham, John Stuart Mill). Καθετὶ ποὺ τείνει στὸ ἀντίθετο εἶναι κακό. Έτσι μήπως χάνεται ἡ ἰδιαιτερότητα κάθε κατάστασης; Γιὰ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς τελολογίας (Kant) τὴν ἠθικὴ ζωὴ πρέπει νὰ κατευθύνουν, καὶ συνεπῶς νὰ κρίνεται, ἀπὸ κανόνες καὶ ἀρχές ὡς ὀδηγοὺς τῶν πράξεών μας, ὅπως τὸ «κατηγορικὸ πρόσταγμα» τοῦ Kant. Σύμφωνα μὲ αὐτὸ πρέπει νὰ πράττουμε ὡς ἐὰν ἡ πράξη μας θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει παγκόσμια ἀρχὴ τῆς ἀνθρώπινης δράσης μὲ τὴν ὁποία ὁ κόσμος θὰ μπορούσε νὰ ζήσει. Αὐτὸ θὰ εἶναι καλὸ καὶ δίκαιο. Έτσι ὅμως μήπως ἐπιτρέπεται στὸν

35. Βλ. Γ. ΒΕΛΕΝΤΖΑ ΚΑΙ Γ. ΜΠΡΙΩΝΗ, Ἡ Κυβερνητικὴ Διοίκηση καὶ Στρατηγικὴ, *Ius* 2011, σ. 175.

36. Βλ. ELLEN WALDMAN, *Mediation Ethics*, Jossey Bass, 2011, σ. 18.

καθένα να επικαλεῖται ὅτι αὐτὸ ποὺ πράττει πρέπει νὰ εἶναι παγκόσμια ἀρχή; Ἡ ἀριστοτελικὴ προσέγγιση ἐπικαλέστηκε τὴν ἀνθρώπινη φύση. Ξεκινᾷ ἀπὸ τὴ θέση ὅτι σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους ἐνυπάρχουν δυνατότητες. Ἡ ἀνθρώπινη ἐξέλιξη, τὸ πνευματικὸ, τὸ ἠθικὸ, τὸ κοινωνικὸ δυναμικὸ τῆς σημαίνει τελειοποίησι τῆς ἐνυπαρκτῆς ἀνθρώπινης φύσης. Τὸ κριτήριον τοῦ ἠθικοῦ χαρακτήρα τῆς πράξεως εἶναι κατὰ πόσο αὐτὴ εἶναι συμβατὴ μὲ τις ἐνυπαρκτες ἀνθρώπινες ἰκανότητες. Ὑπάρχουν ὅμως σὲ ὅλους μας οἱ ἴδιες ἐνυπαρκτες ἰκανότητες;

Ἴσως πλησιέστερα στὴ ζωὴ, ὡς πραγματικότητα, εἶναι ἡ θέση τοῦ σκωτσέζου φιλόσοφου τοῦ 20οῦ αἰῶνα W. D. Ross. Ὁ Ross ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν ἔννοια τῶν ἀπόλυτων καθηκόντων δεχόμενος ὅτι στὴν πραγματικότητα ὑπάρχουν μόνον «ἐκ πρώτης ὕψεως» (prima facie) καθήκοντα ὅπως ἡ τήρησι τῶν ὑποσχέσεων ἢ τὸ καθῆκον ἀληθείας, ποὺ πρέπει μὲν νὰ τηροῦνται, ἐκτὸς ἂν ἄλλα, «ἐκ πρώτης ὕψεως» καθήκοντα σὲ συγκεκριμένη περίπτωσι μετὰ ἀπὸ ἐκτίμησι ὅλων τῶν περιστάσεων, ὑπερέχουν τῶν πρώτων. Ἔτσι πέρασε σὲ μία ρευστὴ προσέγγισι τῆς «διαίσθησις» ὡς τελικὰ τὸ μόνον ὁδηγὸ μας πρὸς τὸ καθῆκον. Καλὸ καὶ δίκαιο θὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ τὰ μέρη νοιώσαμε καὶ ἀποδεχθῆκαμε ὡς εὐλογο γιὰ μᾶς. Μέσα ἐκεῖ, στὴ διαισθητικὴ ἠθικὴ, βρίσκουμε καὶ τὴν προσπάθειά τοῦ διαμεσολαβητῆ νὰ ἰσοροπήσει τὰ καθήκοντά του, νὰ διευκολύνει τὰ μέρη μὲ αὐτο-καθορισμὸ νὰ βροῦν τὴν οὐσιαστικὴ γι' αὐτὰ δικαιοσύνη, ἀναγνωρίζοντας ὅτι καθήκοντα ποὺ θὰ ἦταν ἀναντίρρητα σὲ μιὰ περίπτωσι θὰ μπορούσαν νὰ ὑποχωρήσουν σὲ ἄλλες προτεραιότητες ἐνόψει διαφορετικῶν πραγματικῶν καταστάσεων³⁷.

Οἱ περὶ ἠθικῆς θεωρίες εἶναι ἐργαλεῖα. Διευκολύνουν τὴ σύγκρισι τοῦ τί εἶναι μὲ αὐτὸ ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶναι. Τὰ ἠθικὰ πρότυπα καὶ οἱ ἀρχές παρέχουν, ὅπως προτάθηκε, ἕναν τύπο διορθωτικοῦ φακοῦ ποὺ ἀποδίδει τὴν εἰκόνα τῶν πραγμάτων «ὅπως ἔπρεπε νὰ εἶναι» σὲ σχέση μὲ τὴν ἐκτὸς ἐστίας ὀμιχλώδη εἰκόνα τους γιὰ ἐκεῖνον ποὺ ἔχει ἑλλιπῆ ὄρασι. Γιὰ τὴν ἠθικὴ γλώσσα τῆς διορθωτικῆς ὄρασις³⁸, αὐτὴ ἢ μὴ ἐστιασμένη εἰκόνα τῶν πραγμάτων εἶναι τὸ «τί εἶναι».

37. Βλ. W. D. ROSS, *The Right and the Good* (P. STRATTON-LAKE, ed.), 2009, σ. 42, ἀναφ. ὑπὸ E. WALDMAN, ὁ.π., σ. 9.

38. W. F. MAY, *The physician's covenant*, Westminster 1983, ἀναφ. ὑπὸ R. MASON, F. MASON AND M. CULNAN, *Ethics of Information Management*, SSBE, 1995, σ. 88 ἑπ., «ethics as corrective vision: actual versus theory».

Μπορεῖ τὸ δίκαιο τῆς δικαιοσύνης, τὸ περιεχόμενο, νὰ προκύψει ἀπὸ μιὰ διαδικασία «α» καὶ ὄχι ἀπὸ ἀπόφαση τρίτου;

Πάνω στὴν καντιανὴ θέση ὅτι ἡ «καθαρὴ μορφή» μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει περιεχόμενα, διατυπώθηκαν «διαδικαστικές θεωρίες γιὰ τὴ δικαιοσύνη». Κατὰ τὴ συστηματικὴ θεωρία τοῦ Talcott Parsons καὶ τοῦ Nikolas Luhmann οἱ ἔννοιες «ὀρθότητα», «δικαιοσύνη», «ἀλήθεια» δὲν ὑπάρχουν, ἀλλ' ἀποτελοῦν σύμβολα μὲ τὰ ὁποῖα οἱ ἄνθρωποι ἐκφράζουν τὴ συναίνεσή τους ὡς πρὸς τί σημαίνουν ὅταν τὶς χρησιμοποιοῦν. Σύμφωνα μὲ τὴ θεωρία τους τὸ σύστημα (ὡς σύνολο στοιχείων ποὺ ἀλληλεξαρτῶνται λογικὰ) αὐτοπαράγεται καὶ μέσῳ τῶν διαδικασιῶν μάθησης ἔρχεται ἡ ἀναγνώρισή του. Ἔτσι καταλήγουν στὴ «νομιμοποίηση μέσῳ διαδικασίας». Δὲν πραγματώνεται ἡ δικαιοσύνη, ἀλλὰ μὲ τὴ λειτουργία συστήματος μειώνεται ἡ κοινωνικὴ πολυπλοκότητα. Ἡ «συμβατικὴ θεωρία» τοῦ John Rawls, ποὺ στηρίζεται στὸ κοινωνικὸ συμβόλαιο τοῦ Rousseau καὶ τοῦ Hobbes γιὰ τὸ τί θὰ συμφωνοῦσαν οἱ ἄνθρωποι σὲ κατάσταση πέπλου ἄγνοιας (θεμελιώδεις ἐλευθερίες καὶ προβάδισμα τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς δικαιοσύνης), δίνει περιεχόμενο ὄχι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὴ μορφή ἀλλ' ἀπαιτεῖ περαιτέρω ἀπόδειξη. Ὁ Habermas δίδαξε ὅτι ὀρθὸ περιεχόμενο προκύπτει ἀπὸ τὴ διαδικασία ὀρθολογικῆς ἐπικοινωνίας τῶν ἀνθρώπων, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ δύναμη τοῦ καλλίτερου ἐπιχειρήματος. Κατὰ τὴ «θεωρία τῆς σύγκλισης» τὸ κριτήριο γιὰ τὴν ἀλήθεια ἢ τὴν ὀρθότητα μιᾶς πρότασης προκύπτει ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι περισσότερα ὑποκείμενα, μὴ ἐξαρτημένα μεταξύ τους, σὲ σχέση μὲ τὸ ἴδιο ἀντικείμενο φθάνουν σὲ συγκλίνουσες διαπιστώσεις³⁹. Τὰ πάντα στρέφονται περὶ τὸν ἄνθρωπο ὄχι ὡς οὐσία ἀλλὰ ὡς σχέση: ἀκούγεται ἡ δικαϊκὴ ἐγγελιανὴ ἐπιταγὴ «νὰ εἶσαι ἓνα πρόσωπο καὶ νὰ σέβασαι τοὺς ἄλλους ὡς πρόσωπα»⁴⁰. Ἡ διαμεσολάβηση δὲν εἶναι μιὰ μορφή δικαιοσύνης ἢ μιὰ ἄλλη δικαιοσύνη. Βρίσκεται μέσα στὸν ἴδιο τὸν πρωταρχικὸ πυρῆνα τῆς δικαιοσύνης ὅπως τὸν ἀποκαλύπτουν οἱ ἄνθρωποι ὅταν βρίσκονται σὲ πέπλο ἄγνοιας κανόνων καὶ ρυθμίσεων ἀποφασίζοντας τὴ λύση τῆς σύγκρουσης μὲ

39. Περὶ τῶν θεωριῶν αὐτῶν βλ. KAUFMANN, HASSEMER UND NEUMANN, *Einführung in Rechtsphilosophie und Rechtstheorie der gegenwart*, 7η ἐκδ. UTB, 2004, σ. 137 ἐπ.

40. Ρ. ΧΕΡΚΕΛ, *Φιλοσοφία τοῦ Δικαίου*, μετάφρ. Γρ. Λιόνη, ἐκδ. Ἀναγνωστίδη, §36, σ. 74.

τὸν συνάνθρωπο, μὲ τὸ σκεπτικὸ τῆς ἐλευθερίας τοῦ αὐτοκαθορισμοῦ καὶ τῆς συμμετοχῆς τους.

9. Ὁ Δικαστής, θεμέλιο τῆς κοινωνίας

Ἄν στὴ σημερινὴ ἐποχὴ ἡ διαμεσολάβηση θεωρεῖται ὅτι προσφέρεται ὡς τρόπος ἐπίλυσης τῶν διαφορῶν, ὁ ρόλος τοῦ Δικαστῆ, τοῦ Δικαστῆ θεματοφύλακα ποὺ ἐξασφαλίζει τὴ συνέχεια καὶ τὴν ἀναγκαία σταθερότητα τοῦ Δικαίου γιὰ νὰ διατηρηθοῦν τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ πολιτισμοῦ, παραμένει ἀκλόνητος καὶ ἀναγκαῖος γιὰ τὸν ἄνθρωπο, θεμέλιο τῆς κοινωνίας. Μπορεῖ τὸ δόγμα νὰ κυριαρχεῖ, ἀλλὰ τὸ ἀνθρώπινο διάβασμά του ἐπιβάλλεται ὡς θεμελιῶδες αἴτημα δικαιοσύνης καὶ ὁ δικαστὴς δὲν μπορεῖ νὰ κλείνει τὰ μάτια σὲ ὅ,τι βλέπει. Τί βλέπει; Βλέπει τὸ γιατί ἐρίζουμε ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι. Ἀντιλαμβάνεται τὶς ἐπιθυμίες μας, τὶς ἀπαγοητεύσεις μας, τὰ προσωπικά μας συμφέροντα καὶ ὅ,τι θεωροῦμε σημαντικό, κρίσιμο. Βλέπει μιὰ συνεχῆ οἰκονομικὴ καὶ ἠθικὴ ἐμφύλια σύγκρουση. Βλέπει, καὶ αὐτὸ εἶναι τὸ πιὸ ἐπώδυνο, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι σκληρὴ, ὅτι ἡ «ἀπανθρωπιά» τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ συνάνθρωπο ἀκόμα ὑπερισχύει, ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἀντιφατικότητα καὶ στὸ βάθος μας ἐξακολουθεῖ νὰ ζεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Hobbes, «ὁ ἄνθρωπος γιὰ τὸν ἄνθρωπο λύκος». Ὁ «ἀνταγωνισμὸς», αὐτὴ ἡ κεντρικὴ λέξη γιὰ τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ἀποδίδει συγχρόνως τὸ «μεγαλεῖο καὶ τὴν ὑποταγή», εἶναι αὐτὸς ποὺ κυριαρχεῖ καὶ ὄχι ὁ ἄλτρουισμὸς. Γι' αὐτὸ ἀναμένεται ὁ δικαστὴς νὰ ἐπαναπροσδιορίζει τὸν κρίσιμο ρόλο του στὴν κοινωνία καὶ τὴν ὑπέρτατη σημασία ποὺ δίνουμε οἱ ἄλλοι στὸ ρόλο αὐτό. Ἀπαγοήτευση στὴν ἀπονομὴ τῆς δικαιοσύνης θὰ σήμαινε τελικὴ ἐξαθλίωση τῶν ἀνθρώπων.

Καθημερινὰ γύρω ἀπὸ τὸ Δικαστῆ σωρεύονται, κείμενα, λέξεις, ἀφαιρέσεις, θεωρίες καὶ διαδικασίες ποὺ μπορεῖ νὰ διαχωρίζουν τοὺς νομικοὺς ἀπὸ τὸ λαό. Ἀλλὰ ὁ Δικαστὴς δὲν χάνεται σ' αὐτά. Ἔτσι ἦταν πάντα. Ἀναμένεται ἀπὸ αὐτὸν ὁμως καὶ μιὰ «ἠθικὴ ὑπέρβαση», μιὰ «ἠθικὴ φιλοδοξία». Ὅταν ζητήθηκε ἀπὸ τὸν ἄρχοντα Pantagruel νὰ κρίνει ἐπὶ διαφορᾶς δύο πολιτῶν, ὅπως ὁ Rabelais, τὸ 1535⁴¹, τόσο ἐντυπωσιακὰ μεταφέρει τὸ «σήμερα» στὸ χθὲς ἢ ἀντίστροφα, ὁ ἄρχοντας εἶπε:

41. F. RABELAIS, *Pantagruel*, κεφ. 10, σειρά University of Chicago, Great Books, τ. 24, 1952-1971, σ. 85 ἐπ., ἰδίως 87.

«Όλοι αυτοί οι φάκελοι, οι αιτήσεις, οι απαντήσεις, οι ενστάσεις και αντενστάσεις, οι καταθέσεις και οι διαβολικές κλήσεις, που αναταράζουν την αλήθεια, δὲν εἶναι παρὰ μηχανισμοὶ γιὰ ν' ανατρέψουν τὴ δικαιοσύνη. Γι' αὐτό, ἂν θέλετε νὰ ἀναμειχθῶ σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία, πρῶτα ἀπὸ ὅλα τὰ χαρτιά αὐτὰ κάψτε τα καὶ ἔπειτα νὰ ἔλθουν οἱ διάδικοι μπροστά μου νὰ τοὺς ἀκούσω καὶ νὰ ἐκφέρω τὴ γνώμη μου ἐλεύθερα χωρὶς ὑποκρισία ἢ προσποίηση».

Ὁ δρόμος τοῦ Δικαστῆ εἶναι πραγματικὰ δύσκολος, ἀλλὰ ἀναγκαῖος καὶ ἐξιλεωτικὸς. Ἡ λογικὴ κατ' ἀνάγκη θὰ συνοδοιπορεῖ μὲ τὴν ψυχὴ. Ἡ πειθὴ μὲ τὴν ἐλευθερίαν. Κράτησα ἀπὸ τὰ νεανικά μου χρόνια δύο προτάσεις ἑνὸς μεγάλου, θεωρούμενου αἰρετικοῦ, φιλοσόφου, προσφορά του σὰν ὀδηγούς καὶ νοθεσία γιὰ κάθε κριτὴ:

«Ὁ ψυχὴ μου σὲ δασκάλει νὰ πείθεις ἔτσι ὥστε ἀκόμα καὶ τὰ βᾶθρα νὰ πείθονται σὲ σένα: νὰ πείθεις ὅμοια μὲ τὸν ἥλιο ποὺ πείθει τὴ θάλασσα νὰ ἀνέβει στὰ ὕψη του». «Ὁ ψυχὴ μου σ' ἐγδυσά ἀπὸ κάθε ὑποταγὴ, κάθε γονάτισμα καὶ κάθε δουλοφέρεσιμο. Σοῦ ἔδωσα ἀκόμα καὶ τὸ ὄνομα: πορεία τῆς ἀνάγκης καὶ Εἰμαρμένη». Ὑπογραφή Φρειδερίκος Νίτσε⁴².

10. Τὸ Πρότυπο στὴν ἀρχέγονη, ἀνεπανάληπτη μορφή του

Κυρίες καὶ Κύριοι,

Ἐδῶ τελειώνω ὅ,τι ἤθελα νὰ πῶ γιὰ τὴ διαμεσολάβηση καὶ τὴ συνυπαρξὴ τῆς μὲ τὸ Νόμο καὶ τὸ Δικαστῆ. Ἐδῶ ποὺ τελειώνει ἡ θεωρία, ἀρχίζει ἡ πράξις.

Πρὶν λίγες ἐβδομάδες ἀκούσαμε τὸν κ. Πρόεδρο τῆς Ἀκαδημίας, κ. Σπύρο Εὐαγγελᾶτο, νὰ μιλάει, κατὰ τρόπο θαυμαστό, γιὰ τὴν τρέλα τοῦ Ὅρεστη στὴν Ὅρεστεια τοῦ Αἰσχύλου. Ἐκεῖ, σ' αὐτὴν τὴν ἀνεπανάληπτη τραγικὴ τριλογία ἀποτυπώνεται ἡ σημασία τῶν δύο διαδικασιῶν: τοῦ δικαστηρίου καὶ τῆς διαμεσολάβησης.

42. Φ. ΝΙΤΣΕ, *Τάδε Ἔφη Ζαρατούστρα*, μετάφρ. Γ. Ἀλεξίου-Πρωταίου, ἐκδ. Δαμιανοῦ, Μέρους Τρίτου, Ἡ Μεγάλῃ Ἐπιθυμία, σ. 174.

Στὸ πρῶτο τμήμα της, *Αγαμέμνων*, ἡ Κλυταιμνήστρα καὶ ὁ Αἰγισθος δολοφονοῦν τὸν Αἰγαμέμνονα. Στὸ δεύτερο ἔργο, *Χοηφόροι*, ὁ Ὀρέστης μὲ τὸν φίλο του Πυλάδη, προσποιούμενοι τοὺς ταξιδιῶτες, ἔρχονται στὰ ἀνάκτορα τοῦ Ἄργου δῆθεν γιὰ νὰ ἀνακοινώσουν στὴν Κλυταιμνήστρα καὶ τὸν Αἰγισθο ὅτι ὁ Ὀρέστης ἔχει σκοτωθεῖ. Μπαίνουν στὸ παλάτι ἀναμένοντας τὸν ἔρχομὸ τοῦ Αἰγισθοῦ. Ὄταν αὐτὸς φτάνει, ὁ Ὀρέστης τὸν σκοτώνει. Τὴν μητέρα του ὅμως διστάζει. Ἡ Κλυταιμνήστρα ἱκετεύει τὸ γιό της νὰ μὴν τὴν σκοτώσει ἐξορκίζοντας: «Πρόσεξε. Φυλάξου ἀπὸ τὶς ὠργισμένες σκύλλες μάννας»⁴³. Ὁ Πυλάδης τὸν προτρέπει νὰ ἐκδικηθεῖ ὡς θέλημα καὶ ἐπιταγὴ θεῶν καὶ ὁ Ὀρέστης σκοτώνει τὴ μάνα του, ἐνῶ ὁ Χορὸς ἀκούγεται: «Κανεῖς θνητὸς δὲν θὰ περάσει χωρὶς βάσανα τὸ βίον του γιὰ πάντα ἀζημίωτος»⁴⁴. Ὁ Ὀρέστης ἤδη βλέπει τὶς Ἐρινύες: «Νὰ τες, σὰν Γοργόνες, μὲ φαιοὺς χιτῶνες, τυλιγμένες μὲ φίδια ἀτελείωτα –δὲν μένω πιά ἐδῶ». Φωνάζει: «Ἀπόλλωνά μου, βασιλιά, αὐτὲς πληθαίνουν καὶ στάζουν αἷμα ἀποτρόπαιο ἀπ' τὰ μάτια τους. [...] Ἐσεῖς δὲν βλέπετε, μὰ ἐγὼ τὶς βλέπω»⁴⁵.

Στὸ τρίτο μέρος τῆς τριλογίας, *Εὐμενίδες*⁴⁶, ὁ Ὀρέστης βρίσκεται στὸ Δελφικὸ μαντεῖο ἀναζητώντας τὴν Ἀπολλώνια προστασία. Ὁ Ἀπόλλωνας συμβουλεύει τὸν Ὀρέστη νὰ πάει στὴν Ἀθῆνα στὸ Ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς νὰ δικαστεῖ ὥστε νὰ λυτρωθεῖ, καὶ νὰ φύγει ὅσο οἱ Ἐρινύες κοιμοῦνται. Ὁ Ὀρέστης βρίσκεται τώρα στὸ Ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ Ἀθηνᾶ ἔρχεται ἀπὸ τὴν Τροία, βλέπει τὸν νέο στὸ Ναὸ της ἰκέτη καὶ τὶς Ἐρινύες νὰ ἀποκαλύπτουν τὴν ιδιότητά τους κατηγορώντας τὸν Ὀρέστη ὡς μητροκτόνο. Ἀκούει τὸν Ὀρέστη ἀπολογούμενο νὰ ἀναφέρεται στὴ δολοφονία τοῦ πατέρα του καὶ στὸ δικό του φονικό. Ἡ Ἀθηνᾶ περιέρχεται σὲ δίλημμα, ποῦ τὸ ξεπερνᾶ λέγοντας ὅτι θὰ συστήσει δικαστήριον ἀπὸ Ἀθηναίους πολίτες, τὸν Ἄρειο Πάγος⁴⁷, γιὰ νὰ μείνει «αἰώνιος θεσμὸς» γιὰ φονικὰ ἀδικήματα. Οἱ Ἐρινύες ἀπειλοῦν ὅτι, ἂν ὁ Ὀρέστης ἀθωωθεῖ, θὰ ἀνοίξει ἀτελείωτος κύκλος φόνων γονιῶν ἀπὸ τὰ παιδιά τους καὶ ὅτι, ἂν λείψει ὁ φόβος τῆς τιμωρίας, θὰ λείψει κάθε σεβασμὸς γιὰ τὴ δικαιοσύνη. Τὸ δικαστήριον ἔχει συσταθεῖ. Οἱ Ἐρινύες,

43. ΑἲΣΧΥΛΟΥ, *Χοηφόροι*, μετάφρ. Καλλ. Ἐλεοπούλου, Βιβλιοθήκη Παπύρου, ἀρ. 39, 1938, σ. 67.

44. *Χοηφόροι*, ὅ.π., σ. 71.

45. *Χοηφόροι*, ὅ.π., σ. 73.

46. ΑἲΣΧΥΛΟΥ, *Εὐμενίδες*, μετάφρ. Θεοδ. Μαυρόπουλος, ἐκδ. Ζήτηρος, 2007.

47. *Εὐμενίδες*, ὅ.π., στ. 685 σ. 147.

ὡς κατήγοροι, παίρνουν πρῶτα τὸ λόγο. Ὁ Ὀρέστης ὑπερασπίζεται τὸν ἑαυτό του καὶ μετατρέπεται σὲ κατήγορο τῆς μητέρας του μεταφέροντας τὴν ὑπεράσπισή του στὸν Ἀπόλλωνα, ὡς συνήγορό του. Οἱ δικαστὲς ἄκουσαν καὶ ἡ Ἀθηνᾶ τοὺς καλεῖ νὰ ἐτοιμαστοῦν γιὰ ψηφοφορία, λέγοντας ὅτι σὲ περίπτωση ἰσοψηφίας ἐκείνη τάσσεται ἐξ ἀρχῆς ὑπὲρ τοῦ Ὀρέστη ὡς ἄντρα («γιατὶ δὲν ἔχω μᾶνα ποὺ νὰ μὲ γέννησε») (ἀφοῦ γεννήθηκε ἀπὸ τὸ κεφάλι τοῦ Δία)⁴⁸. Ἔτσι γίνεται. Ἡ ἰσοψηφία ὀδηγεῖ τὴν Ἀθηνᾶ στὴν ἐκφώνηση τῆς ἀπαλλακτικῆς ἀπόφασης. Ὁ Ὀρέστης ἐκφράζοντας τὶς εὐχαριστίες του στὴν Ἀθηνᾶ καὶ τὸν λαὸ τῆς Ἀθήνας φεύγει. Καὶ ἐδῶ τελειώνει ἡ διαδικασία τοῦ Δικαστηρίου. Ὅχι ὅμως ἡ ἔρις. Ἡ λύση δὲν ἦρθε. Νίκη τοῦ Ὀρέστη. Ἦττα γιὰ τὶς Ἐρινύες. Τὸ ἓνα ἢ τὸ ἄλλο. Οἱ Ἐρινύες τῶρα ἐλευσιολογοῦν τῇ μοίρα τους καθὼς οἱ νέοι θεοὶ ποδοπάτησαν τοὺς παλιοὺς νόμους καὶ ἀπειλοῦν ὅτι θὰ προκαλέσουν συμφορὲς στὴ γῆ τῆς Ἀθήνας. Ἡ θεὰ Ἐρινύα ὀργισμένη⁴⁹: «Φαρμάκι, φαρμάκι γιὰ ἐκδίκηση ἀπὸ τὴν καρδιά μου θὰ χύσω στὸ χῶμα ὥστε νὰ γίνει στειρό καὶ ἐκδίκηση μέσα στὴ χώρα θὰ φέρνει ἀνθρωποκαταστροφές».

Τώρα ἡ Ἀθηνᾶ παρεμβαίνει ὄχι πιά ὡς δικαστῆς. Προσπαθεῖ νὰ κατευνάσει τὶς⁵⁰ Ἐρινύες: «Δὲν εἶστε νικημένες. Ἡ δίκη μὲ ἴσες ψήφους ὀδήγησε σὲ ἀπόφαση, ἀληθινὰ χωρὶς ταπείνωσή σας». Ὅμως ἡ θεὰ Ἐρινύα: «Ἐγὼ δύστυχη, περιφρονημένη, βαρύθυμη σ' αὐτὴ τῇ γῆ φαρμάκι γιὰ ἐκδίκηση ἀπὸ τὴν καρδιά μου. Στενάζω, τί νὰ κάνω;» Καὶ πάλι ἡ Ἀθηνᾶ προσπαθεῖ⁵¹: «Δὲν ἔχεις ταπεινωθεῖ καὶ τῶν ἀνθρώπων τῇ γῆ μὴν κάνεις δυσκολογιάτρευτη».

Ἡ Ἐρινύα δὲν καταπραΰνεται: «Λυσσάω ἀπὸ τὴν ὀργή μου, ἀπὸ τὸ κακό μου. Μᾶνα Νύχτα, τὶς παλιὲς τιμές μου τὶς πῆραν καὶ μ' ἔκαναν ἓνα τίποτε»⁵².

48. *Εὐμενίδες*, β.π., στ. 735.

49. *Εὐμενίδες*, β.π., στ. 777, 782 ἐπ., σ. 159.

50. *Εὐμενίδες*, β.π., στ. 795, σ. 161.

51. *Εὐμενίδες*, β.π., στ. 825, σ. 167.

52. *Εὐμενίδες*, β.π., στ. 840, σ. 165.

Τώρα ἡ Ἀθηνᾶ τῆς λέει:⁵³ «Εἶσαι μεγαλύτερή μου. Τὴν ὀργή σου δὲν θὰ συνεριστῶ. Ἄν, Ἐρινύες, πᾶτε ἄλλοῦ, τὴ γῆ αὐτὴ θ' ἀποθυμήσετε». Καὶ ὑποδεικνύει τὸ «καλὸ» γι' αὐτές: «Τὰ χρόνια ποὺ θὰ ῥθουν θὰ ναι πιὸ δοξασμένα γι' αὐτοὺς ἐδῶ τοὺς πολίτες» καὶ τίς καλεῖ νὰ μὴν τοὺς καταστρέψουν⁵⁴.

Οἱ Ἐρινύες πάλι δὲν πείθονται: «Λυσσάω ἀπὸ ὀργῆ ἀπ' τὸ κακό μου...» λέει ἡ Ἐρινύα⁵⁵. Ἡ Ἀθηνᾶ μὲ ὑπομονή: «Δὲν θὰ κουραστῶ βέβαια γιὰ τὸ καλὸ σου νὰ μιλῶ⁵⁶. Ἄν ἔχεις ἐσύ, σὰν παλιὰ θεά, σεβασμὸ ἀγνό γιὰ τὴν Πειθῶ, ποὺ εἶναι τῆς δικῆς μου γλώσσας τὰ καταπραῦντικά λόγια, δὲν θὰ ἔχεις δίκαιο νὰ ρίξεις πάνω σ' αὐτὴ τὴν πόλη ὀργὴ καὶ θυμὸ». Καὶ συνεχίζει ὑποδεικνύοντας τὸ «καλὸ» γι' αὐτές «συμφέρον τους»: «Γιατὶ μπορεῖς νὰ ἔχεις κατοικία σ' αὐτὴ τὴ γῆ καὶ νὰ σὲ τιμοῦν οἱ πολίτες της». Καὶ τότε ἡ Ἐρινύα κάμπτεται: «Ἀφέντρα Ἀθηνᾶ. Γιὰ ποιά κατοικία καὶ τιμὲς μιλάς γιὰ μένα;»⁵⁷ Καὶ ἡ Ἀθηνᾶ: «Θὰ ἴσαι κοντά μου καὶ κάθε σπίτι νὰ προκόβει μόνο μὲ τὴ βοήθειά σου καὶ ὅποιος σὲ τιμᾶ νὰ προκόβει». Καὶ ξάφνου ἡ Ἐρινύα ἀντιλαμβάνεται, συναινεῖ καὶ χαίρεται: «Φαίνεται πῶς μὲ μάγεψες καὶ τὴν ὀργή μου ἀφήνω. Θὰ δεχθῶ μὲ τὴν Παλλάδα μαζὶ νὰ μένω καὶ δὲν θὰ περιφρονήσω τὴν πόλη ποὺ ὁ Δίας καὶ ὁ Ἄρης τὴν κάνουν φρούριο θεῶν. Ζημιὰ ποὺ τὰ δένδρα ἀφανίζει νὰ μὴν πνέει. Ἡ ἀχόρταγη στὸ κακὸ διχόνοια, μὲς στὴν πόλη αὐτὴ εὐχομαι νὰ μὴν ἀκούγεται ποτέ»⁵⁸. Ἀφήνει τὴν ἐχθρικὴ θέση της καὶ ἀναζητᾶ τὸ καλὸ γι' αὐτὴν.

Οἱ Ἐρινύες τώρα ψάλλουν εὐχές γιὰ τὴν Ἀθήνα. Θὰ μείνουν μόνιμα στὴ γῆ της καὶ μεταβάλλονται σὲ «Εὐμενίδες», σὲ καλοδιάθετες πιά θεότητες. Καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ρωτᾶ τὸν ἑαυτὸ της: «Ἄραγε οἱ μυαλωμένοι μποροῦν νὰ βροῦν τὸ δρόμο τῆς καλῆς γλώσσας;»⁵⁹.

53. *Εὐμενίδες*, ὅ.π., στ. 848, σ. 165.

54. *Εὐμενίδες*, ὅ.π., στ. 852, σ. 167.

55. *Εὐμενίδες*, ὅ.π., στ. 868, σ. 169.

56. *Εὐμενίδες*, ὅ.π., στ. 881, 885, σ. 169.

57. *Εὐμενίδες*, ὅ.π., στ. 892, σ. 171.

58. *Εὐμενίδες*, ὅ.π., στ. 916 ἑπ., 938 ἑπ., σ. 173, 175.

59. *Εὐμενίδες*, ὅ.π., στ. 988, σ. 179.

Ἐδῶ ὁ μέγας ποιητής ὑπέδειξε τὴν ἀνάγκη τῆς συναινετικῆς διαδικασίας γιὰ τὴ λειτουργία τῆς ζωῆς. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημά της μέσα στὸ χῶρο τῆς σύγκρουσης: ἓνα σχῆμα σύλληψης τῆς ζωῆς. Ἄς θυμόμαστε ὅτι τὸ θέατρο «ζωή» δὲν ἔχει δοκιμὲς ἀλλὰ μόνο παραστάσεις καὶ ὅτι ἴσως σοφὸς εἶναι πράγματι αὐτὸς ποὺ δίνει τὶς ὀρθὲς ἀπαντήσεις, ἀλλὰ σοφότερος εἶναι αὐτὸς ποὺ θέτει τὶς ὀρθὲς ἐρωτήσεις.

Τὸ καλλίτερο διδάγμα ποὺ μάθαμε γιὰ τὶς διαπροσωπικὲς σχέσεις μας:

Προσπάθησε νὰ μὲ καταλαβαίνεις καὶ τότε καὶ ἐγὼ θὰ σὲ καταλαβαίνω. Ἡ ποιότητα τῆς ζωῆς μας δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ ἐὰν ἔχουμε ἢ ὄχι συγκρούσεις, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ πῶς ἀνταποκρινόμαστε σ' αὐτές. Ἐκεῖ ποὺ νομίζουμε ὅτι εἴμαστε δυνατοί, ἐκεῖ κατοικεῖ ἡ ἀδυναμία μας. Κατὰ τὸν Bossuet ἡ λέξη μεσολαβητῆς (mediateur) εἶναι κυρίως θεολογικὴ ἔκφραση ὅταν μιλάμε γιὰ τὸ Χριστό. Γράφει: «Ὁ Θεὸς μᾶς ἔδινε γιὰ μεσολαβητὴ ἓναν ἄνθρωπο, ὁ ὁποῖος ἐνώνοντας τὴ δύναμη τοῦ Θεοῦ μὲ τὴν ταπεινότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης, μᾶς ἔδωσε ἓνα ἀντίδοτο τῆς ἀδυναμίας μας»⁶⁰. Κάπου πέρα ἀπὸ τὶς ἀντιλήψεις, καλὲς ἢ κακὲς, ποὺ ἔχει ὁ καθένας μας γιὰ τὸν ἄλλο ὑπάρχει πάντα ἓνα πεδίο ἐλεύθερο: ἐκεῖ θὰ τὸν συναντήσουμε. Ἄς μὴ φοβόμαστε τὴν ἀντίσταση. Ὁ χαρταετὸς ἀνεβαίνει ψηλὰ ἀντίθετα στὸν ἄνεμο, ὄχι μὲ τὴν πορεία του.

Ἔτσι, ὅπως ἡ θεὰ μὲ θαυμαστὸ τρόπο, μὲ ὑπομονὴ μετέτρεψε τὶς Ἐρινύες σὲ Εὐμενίδες, ἔτσι καὶ ὁ διαμεσολαβητῆς ἀναμένεται νὰ πράττει ἀκούγοντας τὸν Κίπλιγκ: «Μπορεῖ νὰ συναντήσεις τὸ Θρίαμβο καὶ τὴν Καταστροφή. Τότε μεταχειρίσου καὶ τοὺς δύο αὐτοὺς λαοπλάνους τὸ ἴδιο».

60. J. B. BOSSUET, *Discours sur l'Histoire Universelle*, μέρος 2, κεφ. XXVI.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 16ΗΣ ΜΑΪΟΥ 2013

Η ΠΟΛΙΤΕΙΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ
κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ σπουδαιότερος μαθητὴς τοῦ Σωκράτους, Ἀριστοκλῆς ὁ Ἀρίστωνος, γνωστὸς μὲ τὸ ἐπίκρητο ἀπὸ τῆ γυμναστικῆ ὄνομα Πλάτων —ὑπῆρξε καὶ Νεμεονίκης— ἦταν Ἀθηναῖος εὐπατρίδης, ἀλλὰ ἐπίσης εὐμητρίδης: ἐκ πατρὸς ἦταν ἀπόγονος τοῦ Κόδρου, τελευταίου βασιλέως τῶν Ἀθηνῶν, ὅθεν εἰκάζω καὶ μακρινὸς συγγενὴς τοῦ διάσημου Ἐφέσιου φιλοσόφου Ἡρακλείτου, Κοδρίδου καὶ αὐτοῦ (εἶχαν μετοικήσει παιδιὰ τοῦ Κόδρου στὴν Ἔφεσο): ἐκ μητρὸς ἦταν ἀπὸ τὸ γένος τοῦ Σόλωνος, ἐνὸς τῶν ἑπτὰ Σοφῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀπόγονος τοῦ ἀδελφοῦ του Δρωπίδου. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔγραψε ὑμνητικὰ γιὰ τὸν Πλάτωνα: «ὃς μόνος ἢ πρῶτος θνητῶν κατέδειξεν ἐναργῶς οἰκίῳ τε βίῳ καὶ μεθόδοισι λόγων, ὡς ἀγαθὸς τε καὶ εὐδαίμων ἅμα γίγνεται ἀνὴρ».

Στὰ συγγράμματα Ἱστορίας τῆς Φιλοσοφίας ὁ Πλάτων ἔχει θέση κορυφαία. Ὁ Ἄγγλος μάλιστα Whitehead τόλμησε νὰ γράψει, ὅτι σὰν ὑποσημειώσεις τῶν ἔργων τοῦ Πλάτωνος εἶναι τὰ ἔργα τῶν μεταγενεστέρων τοῦ φιλοσόφου. Δὲν συμβαίνει ὅμως καὶ στὰ συγγράμματα Ἱστορίας τῆς Πολιτειολογίας νὰ ἔχει ὁ Πλάτων παρόμοια προβολή, ἀν καὶ ἀξίζει νὰ ἔχει καὶ σὲ αὐτά.

Με τὴν Ἀνακοίνωσή μου θὰ παρουσιασθεῖ ὁ Πλάτων ὡς κορυφαῖος πολιτειολόγος· στὴ γεραρὴ αὐτὴ Αἴθουσα, τέμενος τοῦ πνεύματος, ποὺ καὶ τὴν ὀνομασία του ὀφείλει σ' αὐτόν: Ὑπενθυμίζω, ἀπλῶς, ὅτι ὁ Πλάτων πρὶν εἴκοσι τέσσερις αἰῶνες, τὸ 387 π.Χ., ἴδρυσε τὴν πρώτη καὶ τρισέβδοξη ἀνὰ τὴν Οἰκουμένη Ἀκαδημία.

*

* *

Πρέπει, ἐξ ἄλλου, νὰ ἐπισημανθεῖ, ὅτι ὁ Πλάτων δὲν ὑπῆρξε θεωρητικὸς ἀπλῶς τῆς πολιτείας, καὶ δὴ συγγραφεὺς οὗτοπιῶν. Στὰ ὀγδόντα χρόνια τῆς ζωῆς του, ἀπὸ 427 ἕως 347 π.Χ. καὶ ἰδιαίτερα στὸ δεύτερο ἡμισυ τῆς ζωῆς του, δηλαδὴ ἀφότου ἴδρυσε τὴν Ἀκαδημία, μεγαλοῦρησε προπάντων ὡς διδάσκαλος καὶ συγγραφεὺς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ εἶχε πάντοτε βαθύβλυστη μέριμνα γιὰ βελτίωση τῆς πολιτικῆς πραγματικότητας, μάλιστα καὶ μὲ προσωπικὲς παρεμβάσεις του. Μαρτυροῦν πειστικὰ ὅσα γράφει ὁ ἴδιος γιὰ τὴν προσωπικὴ δράση του καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἀποστολὴ τοῦ πολιτειολογικοῦ ἔργου του.

Γράφει στὴν οἰονεὶ αὐτοβιογραφικὴ *Ἑβδομῆ Ἐπιστολῇ* του: «ταύτη μὲν δὴ τῇ διανοίᾳ τε καὶ τόλμῃ ἀπῆρα οἴκοθεν οὐχ ἧ τινες ἐδόξαζον, ἀλλ' αἰσχυρόμενος μὲν ἑμαυτὸν τὸ μέγιστον, μὴ δόξαμι ποτε ἑμαυτῷ παντάπασι λόγος μόνον ἀτεχνῶς εἶναι τίς, ἔργου δὲ οὐδενὸς ἂν ποτε ἐκὼν ἀνθάψασθαι» (328 c)· «καὶ τοῦ μὲν σκοπεῖν μὴ ἀποστῆναι πῆ ποτε ἄμεινον ἂν γίγνοιτο περὶ τὴν πᾶσαν πολιτείαν, τοῦ δὲ πράττειν αἰεὶ περιμένειν καιρούς» (326 a)· καὶ «εἴ ποτέ τις τὰ διανοηθέντα περὶ νόμων τε καὶ πολιτείας ἀποτελεῖν ἐγχειρήσει, καὶ νῦν πειρατέον εἶναι» (328 c). Μὲ τίς φράσεις αὐτὲς ὁ Πλάτων ἐξηγεῖ τὸ ζεκίνημά του ἀπὸ συνείδηση χρέους ἠθικοῦ γιὰ τὴν μὴ ἐπιτυχημένη πολιτικὴ του προσπάθεια στὶς Συρακοῦσες, τῇ σπουδαιότερῃ ἑλληνικῇ πόλῃ τῆς Σικελίας· ἐνῶ μὲ ἄλλες φράσεις τῆς ἴδιας *Ἐπιστολῆς* (331 d) συνιστᾷ ἐπίμονα τὴν ἀποφυγὴ πολιτικῶν τυχοδιωκτισμῶν μὲ ἄκαιρη πολιτικὴ δράση· μὲ ἄλλες φράσεις ἐξηγεῖ τὴν μὴ ἐπιτυχίαν τῆς πολιτικῆς του προσπάθειας στὴ Σικελία μὲ τὴν παρεμβολὴ τοῦ ἀστάθμητου παράγοντος, δηλαδὴ τῆς ἱστορικῆς συγκυρίας, ποὺ ὑπερβαίνει τίς ἀνθρώπινες ἰκανότητες: «Τύχη δὲ τίς, ἀνθρώπων κρείττων, διεφόρησεν» (337 de· πρβλ. 336 bc).

Ἐξ ἄλλου, προβαίνει ὁ Πλάτων καὶ σὲ ἠθικὴ ἔξαρση τῆς προσωπικῆς θυσίας τοῦ φιλοσόφου στὴν ἄξια πολιτικὴ δράση: «ὁ δὲ πειθόμενος τέθνηκεν καλῶς· τὸ γὰρ τῶν καλλίστων ἐφιέμενον αὐτῷ τε καὶ πόλει πάσχειν ὅ,τι ἂν πάσχη πᾶν ὀρθὸν καὶ καλόν» (334 e)· μάλιστα καὶ ἀξιολογεῖ τὴν πολιτικὴ

δράση του φιλοσόφου και ως προϋπόθεση για την άρτίωση της ήθικης του προσωπικότητας: «αὐτός τε μᾶλλον αὐξήσεται» (*Πολιτεία* 497 a).

Βεβαιώνει στο κείμενο της *Πολιτείας* ο Πλάτων, ότι δὲν εἶναι διανοητικό ἀπλῶς κατασκευάσμα ἢ «ἀρίστη πολιτεία» του, χωρίς προορισμό για πραγμάτωσή της· ἀλλὰ καὶ ἀναγνωρίζει, ὅτι ἐνέχει μεγάλη δυσκολία ἢ πραγμάτωσή της, εἶναι ὅμως ἐφικτή κατὰ κάποιο τρόπο: «Συγχωρεῖτε περὶ τῆς πόλεως τε καὶ πολιτείας μὴ παντάπασιν ἡμᾶς εὐχὰς εἰρηκέναι, ἀλλὰ χαλεπὰ μὲν, δυνατὰ δέ πη» (540 d). Ἐξηγεῖ, ἐξ ἄλλου, ὅτι δὲν ἀπαιτεῖται ἀέρανη σύμπτωση τῆς πρακτικῆς πρὸς τοὺς σχεδιασμένους θεσμούς, ἀλλὰ καὶ μόνο ἢ κατὰ μεγάλη προσέγγιση ἐπίτευξή των ἐπαρκεῖ νὰ καταδείξει, ὅτι δὲν πρόκειται για εὐχολόγιο ἀπλῶς: «μὴ ἀνάγκάζε με, οἷα τῷ λόγῳ διήλθομεν, τοιαῦτα παντάπασι καὶ τῷ ἔργῳ δεῖν γιγνόμενα ἀποφαίνειν· ἀλλ', ἐὰν οἰοί τε γενώμεθα εὐρεῖν ὡς ἂν ἐγγύτατα τῶν εἰρημένων πόλις οἰκήσειεν, φάναι ἡμᾶς ἐξηρηκέναι ὡς δυνατὰ ταῦτα γίγνεσθαι ἢ σὺ ἐπιτάττεις» (473 b)· ὅ,τι συμφωνεῖ, ἐξ ἄλλου, πρὸς τὸν πραξιολογικὸν εὐρύτερης ἰσχύος κανόνα «φύσιν ἔχει πρᾶξιν λέξεως ἤττον ἀληθείας ἐφάπτεσθαι» (473 a)· καὶ τελικὰ τονίζει, ὅτι ἀποτελεῖ πρότυπο ἰδεατὸ ἢ ἀρίστη πολιτεία του για ὅποιον θέλει νὰ ἐμπνέεται ἀπὸ αὐτήν: «ἐν οὐρανῷ ἴσως παράδειγμα ἀνάκειται τῷ βουλομένῳ ὄραῖν καὶ ὄρωντι ἑαυτὸν κατοικίζειν· διαφέρει δὲ οὐδὲν εἴτε που ἐστὶν εἴτε ἔσται· τὰ γὰρ ταύτης μόνης ἂν πράξειεν, ἄλλης δὲ οὐδεμιᾶς» (592 b).

Ὁ ὕπατος φιλόσοφος τοῦ «ὄντως ὄντος» καὶ τοῦ «ἀγαθοῦ», τοῦ «ἔρωτος» καὶ τῆς «μελέτης θανάτου» δὲν ἔπαυσε μέχρι τέλους τῆς ζωῆς του νὰ πιστεύει καὶ νὰ θητεύει στὸ μέγα χρέος τῆς φιλοσοφίας πρὸς ἐκρίζωση τῶν κοινωνικῶν δεινῶν τῆς ἀνθρωπότητος.

*

* *

Ἡ πολιτειολογία τοῦ Πλάτωνος ὑπάρχει στὰ ἐξῆς προπάντων ἔργα του: *Πρωταγόρας*, *Γοργίας*, *Πολιτεία*, *Πολιτικός*, *Κριτίας*, *Νόμοι*· γνωμῆς του ὅμως για θέματα πολιτειολογίας καὶ πολιτικῆς εἶναι διάσπαρτες καὶ σὲ ἄλλα ἔργα του. Στὸν *Πρωταγόρα* ὡς γενεσιουργὸς αἰτία τῆς «πόλεως» προβάλλεται ἢ βιοαμυντικὴ ἀνάγκη τῶν ἀνθρώπων ἀντίκρου στὸν κίνδυνο ἀπὸ τὰ θηρία· ἐπισημαίνεται ὅμως ἢ ἔλλειψη πολιτικῆς στοὺς πρωτόγονους ἀνθρώπους, ἀπαραίτητης για τὴ λειτουργία τῆς «πόλεως», καὶ ὡς οἰοῖται ἀναπλήρωμά της ἐμφανίζονται δυὸ ριζικὰ ἠθικὰ συναισθήματα. Τὰ δυὸ αὐτὰ ἠθικὰ συναισθήματα, ἢ «αἰδῶς» καὶ ἢ «δίκη», χαρακτηρίζονται ὡς «πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ» καὶ ὡς «φιλίας συναγωγοί». Ἡ «αἰδῶς» ἀποτρέπει

ἀπὸ τὴν ἀνήθικη, ἄρα καὶ ἀντικοινωνικὴ συμπεριφορὰ, ἡ «δίκη» προτρέπει στὴν ὀρθὴ γιὰ τὴ λειτουργία τῆς κοινωνίας συμπεριφορὰ καὶ γιὰ τὸ ζῆν ἢ καὶ τὸ εὖ ζῆν τῶν ἐντὸς τῆς ἀνθρώπων. Σύμφωνα μὲ τὸν μῦθο, ἐνῶ κάτοχοι τῆς τέχνης εἶναι ὀρισμένοι μόνον ἄνθρωποι, ἡ «αἰδῶς» καὶ ἡ «δίκη» ἐνυπάρχουν σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους: «δίκην δὲ καὶ αἰδῶ...ἐπὶ πάντας νείμω; Ἐπὶ πάντας, ἔφη Ζεὺς, καὶ πάντες μετεχόντων» (322 cd): κάτι ἀπαραίτητο γιὰ τὴν ἠθικὴ ἐδραίωση τῆς κοινωνίας: «οὐ γὰρ ἂν γένοιτο πόλεις, εἰ ὀλίγοι αὐτῶν μετέχοιεν ὡσπερ ἄλλων τεχνῶν» (322 d), καθὼς καὶ γιὰ τὴν ἔνταξη τῶν συγκεκριμένων ἀνθρώπων στὴν κοινωνία ἢ καὶ στὸ ἀνθρώπινο γένος: «ἀμῶς γέ πως μετέχειν, ἢ μὴ εἶναι ἐν ἀνθρώποις».

Στὴν *Πολιτεία* ὡς γενεσιουργὸς αἰτία τῆς «πόλεως» παρουσιάζεται ἡ ἔλλειψη αὐτάρκειας τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτόμου γιὰ τὴν ἐπιβίωσή του: «Γίγνεται πόλις, ἐπειδὴ τυγχάνει ἡμῶν ἕκαστος οὐκ αὐτάρκης, ἀλλὰ πολλῶν ἐνδεής» (369 b): ἐξ ἄλλου καὶ προεκφράζονται κοινωνιολογικὰ θεωρήματα ἢ καὶ πολιτικὰ αἰτήματα, γνώριμα στοὺς σύγχρονους μας ἀπὸ τὴν ἐπανεμφάνισή τους ἡχηρότερα στοὺς Νεώτερους Χρόνους: περὶ τοῦ καταμερισμοῦ τῶν ἔργων (Adam Smith, Turgot)· περὶ τῆς εἰδυλιακῆς ζωῆς τῶν ἀνθρώπων στὸ προπολιτικὸ ἀκόμη καθεστῶς πλάι στὴν ἀγνή Φύση (Rousseau)· περὶ τῆς πληθυσμιακῆς πολιτικῆς πρὸς ἀποτροπὴ τῆς φτώχειας καὶ τοῦ πολέμου (Malthus)· περὶ τῆς λεγόμενης νεωτερικῆς πάλης τῶν τάξεων (Marx), ἐντοπισμένης ὅμως σὲ ὀρισμένο κοινωνικὸ σύστημα, τὴν «ὀλιγαρχία»: «μὴ μίαν ἀλλὰ δύο ἀνάγκη εἶναι τὴν τοιαύτην πόλιν, τὴν μὲν πενήτων, τὴν δὲ πλουσιῶν, οἰκοῦντας ἐν τῷ αὐτῷ, ἀεὶ ἐπιβουλεύοντας ἀλλήλοις» (551 d).

Στὰ δύο προτελευταῖα βιβλία τῆς *Πολιτείας* περιγράφονται ἰδεοτυπικά, ὑπὸ τὸν ὄρο «ἡμαρτημένοι πολιτεῖαι», τέσσερα κοινωνικο-πολιτικὰ συστήματα: ἡ τιμοκρατία, ἡ ὀλιγαρχία, ἡ δημοκρατία καὶ ἡ τυραννίς καὶ ταυτόχρονα περιγράφονται οἱ ἀντίστοιχοι τοῦ καθενὸς τύποι ἀνθρώπων· δηλαδὴ ἀναλύονται οἱ ψυχολογικὲς προϋποθέσεις καὶ οἱ ψυχοπλαστικὲς εἴτε ψυχαφθαρτικὲς συνέπειες τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ κοινωνικοπολιτικὰ τέσσερα συστήματα.

Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά, ἡ «τιμοκρατία» θυμίζει κάπως τὸ φεουδαρχικὸ σύστημα, τὸ δεύτερο, ἡ «ὀλιγαρχία» τὸ κεφαλαιοκρατικὸ σύστημα· ἡ «δημοκρατία» χαρακτηρίζεται ὡς «ἡδεῖα πολιτεία καὶ ἀναρχος καὶ ποικίλη, ἰσότητά τινα ὁμοίως ἴσοις τε καὶ ἀνίσοις διανέμουσα» (558 c): ὡς ἀκραία ἐνσάρκωση τῆς πολιτικῆς νοσηρότητας προβάλλεται «ἡ γενναία δὲ τυραννίς... ἔσχατον πόλεως νόσημα». Ἀξίζει ἀπὸ τὴν περιγραφή τῆς «ὀλιγαρχίας»

νά παρατεθεῖ μία εικόνα ὑπερέντονα ἐκφραστική τῆς διαφορᾶς πλουσίου καὶ φτωχοῦ: «ἰσχνὸς πένης ἀνὴρ, ἤλιωμένος... πλουσίῳ ἐσκιατραφηρότι, πολλάς ἔχοντι σάρκας ἀλλοτρίας» (556 d).

*

* *

Τὸ μέγα, ὅμως, πολιτειολογικὸ θέμα τοῦ ἔργου *Πολιτεία* εἶναι ἡ «ὀρθὴ πολιτεία», εἴτε «ἀρίστη πολιτεία», σύστημα πολιτειακὸ μὲ στόχο τὴ διάπλαση πολιτικῆς ἐξουσίας μὴ ἀμαρτωλῆς, συνδυαστικῆς τοῦ φρονήματος δικαιοσύνης καὶ τῆς ἱκανότητος πρὸς εὔρεση καὶ τήρηση τῶν ὅρων τοῦ ζῆν καὶ τοῦ εὖ ζῆν τῶν ἀνθρώπων τῆς «πόλεως», ἀλλὰ ἐπίσης καὶ τὴν ἐμπέδωση ἀκέραιης ἠθικῆς σύμπνοιας καὶ ἀλληλεγγύης τῶν πολιτῶν, ὥστε: «ἐνὸς δὴ, οἶμαι, πάσχοντος τῶν πολιτῶν ὅτιοῦν, ἢ ἀγαθὸν ἢ κακόν, ἢ τοιαύτη πόλις μάλιστα τε φήσεται ἑαυτῆς εἶναι τὸ πάσχον καὶ ἢ ζυνησθήσεται ἅπασα ἢ ζυλλυπήσεται» (462 de· πρβλ. 463 e-464 d· καὶ *Νόμοι* 739 d). Εἶναι αὐτὸ θρίαμβος τοῦ πολιτικοῦ ἀνθρωπισμοῦ. Ἐκφραστικότεατη, πιστεύω, εἶναι ἡ ὀνομασία τῶν φορέων τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας «φύλακες νόμων τε καὶ πόλεως». Εἶναι δηλαδὴ αὐτοὶ ὄχι ἀπλῶς φορεῖς ἐξουσίας, ἀλλὰ προπάντων ἐπιφορτισμένοι μὲ τὴν τήρηση τῶν νόμων καὶ τὴν περιφρούρηση τῆς «πόλεως», ἄρα στὴν ὑπηρεσία τῆς ἐλευθερίας: «δεῖν εἶναι δημιουργοὺς ἐλευθερίας τῆς πόλεως πάνυ ἀκριβεῖς» (395 bc). Καὶ τονίζει ὁ Πλάτων πόσο κρίσιμο εἶναι τὸ λειτούργημα τῶν: «φύλακες δὲ νόμων τε καὶ πόλεως μὴ ὄντες, ἀλλὰ δοκοῦντες, ὄρεξ δὴ ὅτι πᾶσαν πόλιν ἄρδην ἀπολλύασιν καὶ αὐ τοῦ εὖ οἰκεῖν καὶ εὐδαιμονεῖν μόνοι τὸν καιρὸν ἔχουσιν» (421 a). (Ὁ εἰκοστὸς αἰώνας παρέχει ἐντυπωσιακὰ παραδείγματα). Παραλλαγή τῆς γνώμης αὐτῆς, ἔστω ἑλλειπτική, ἐνυπάρχει στὴ ρήση τοῦ Morus «*Reipublicae salus et permicies a moribus magistratum pendet*».

Ἰδιίτερα ἐντονη διαφαίνεται ἡ ἀνησυχία τοῦ Πλάτωνος, μήπως οἱ ταγμένοι γιὰ προστασία τῶν «ἄλλων πολιτῶν», κάτοχοι τῶν ὅπλων, ὡς «φύλακες νόμων τε καὶ πόλεως» μεταστραφοῦν σὲ ἄγριους δεσπότες πρὸς τοὺς «ἄλλους πολίτες»: «τοὺς φύλακας κακουργεῖν τε μὴ ἐπαρεῖ περὶ τοὺς ἄλλους πολίτας» (416 cd· πρβλ. 375 b, 375 c). Ἐντονη ἐπίσης εἶναι καὶ ἡ καταγγελία τῶν συνεπειῶν τοῦ, σὲ νεωτερικὴ ὀρολογία, στρατιωτικοῦ πραξικοπήματος: «δεσπότηται δ' ἐχθροὶ ἀντὶ συμμαχῶν τῶν ἄλλων πολιτῶν γενήσονται, μισοῦντες δὲ καὶ μισούμενοι, καὶ ἐπιβουλεύοντες καὶ ἐπιβουλεύομενοι, διάξουσι πάντα τὸν βίον, πολὺ πλείω καὶ μᾶλλον δεδιότες τοὺς ἔνδον ἢ τοὺς ἐξωθεν πολεμίους, θέοντες ἤδη τότε ἐγγύτατα ὀλέθρου αὐτοὶ τε καὶ ἡ ἄλλη πόλις»

(417 ab). Πολλοί θεσμοί τῆς «ὀρθῆς πολιτείας», αὐστηροὶ σὲ ἀκρότατο βαθμό, ἀποσκοποῦν στὴν ἀποτροπὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ κινδύνου ὅσο τὸ δυνατόν: «φύλακας ποιοῦμεν ἤκιστα κακούργους πόλεως» (421 ab).

*

* *

Ἡ «ὀρθὴ πολιτεία» ἐνέχει ἀκέραιη ἐπίλυση ταυτόχρονα καὶ τοῦ κοινωνικοῦ προβλήματος καὶ τοῦ πολιτικοῦ προβλήματος· καθὼς καὶ ἰσχύει σ' αὐτὴν ὁ ἐκφραστικὸς τῆς δικαιοσύνης κανόνας «ἕκαστον τὰ ἑαυτοῦ πράττειν καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν». Καθορίζεται μὲ τοὺς θεσμούς της ἡ πρόπουσά θέση κάθε ἀνθρώπου στὴν κοινωνία, καὶ ἰδιαίτερα ἡ σύνθεση καὶ ἡ ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, δηλαδὴ πῶς νὰ ἐπιλέγονται, ἀλλὰ καὶ πῶς νὰ διαπλάσσονται, οἱ φορεῖς της, καὶ μὲ ποιοὺς ὄρους νὰ διαβιώνουν καὶ νὰ ἐπιτελοῦν τὸ λειτούργημά τους, ὥστε καὶ νὰ ἔχουν τίς πρόσφορες γι' αὐτὸ ἱκανότητες καὶ νὰ μὴ ὑπέχουν τὸν κίνδυνο τῆς διαφθορᾶς.

Ἄς μὴ ἀγνοοῦμε ὅτι ὁ Πλάτων φιλοσόφησε γιὰ τὴν πολιτεία σὲ μιὰ ἐποχὴ δίχως ὑπαρξὴ μηχανῶν, ὅταν ἦταν ἄρα πολὺ βαρὺς ὁ μόχθος τῆς ἐργασίας, καὶ μὲ ὑπαρξὴ δούλων πρὸς ἀναπλήρωση κάπως τῶν μηχανῶν, ὅτι ὅμως ὁ Πλάτων δὲν ἀνέχεται θεσμὸ δουλείας (ὅπως ἔχω ἀποδείξει μὲ Ἀνακοίνωσή μου ἀπὸ τὸ ἴδιο αὐτὸ βῆμα τὸ 1952, 3 Ἀπριλίου, καὶ ὕστερα στὴ Γαλλία, τὸ 1969, 7 Μαρτίου στὸ διάσημο Σεμινάριο ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ Jean Gaudemet).

Ἡ κατάσταση λοιπὸν αὐτῆ, κοινωνίας μὴ ἀναπτυγμένης τεχνολογικά, μάλιστα καὶ δίχως δούλους, ὑπαγόρευσε τὴν ἀνάγκη στὸν Πλάτωνα νὰ καταπιστευθεῖ τὴν ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας ὄχι στὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ σὲ ὅσους μόνο, ἐξαιρέτοι σὲ φυσικὸ προικισμό, ἀπαλλαγμένοι ἀπὸ τὸν ἐξουθενωτικὸ μόχθο τῆς παραγωγικῆς ἐργασίας, εἶναι δεκτικοὶ νὰ ὑποβληθοῦν σὲ πολύμοχθη καὶ πολύχρονη παιδεία καὶ δοκιμασία, ὥστε νὰ καταστοῦν ἱκανοὶ γιὰ τὴν ὀρθὴ ἄσκηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, λειτουργήματος κρίσιμης σπουδαιότητος γιὰ τὴ σωτηρία τῆς «πόλεως» καὶ γιὰ τὸ ζῆν καὶ τὸ εὖ ζῆν τοῦ συνόλου τῶν πολιτῶν. Καὶ μερίμνησε ὁ Πλάτων, ὥστε μὲ ἄκραν αὐστηρότητα νὰ συντελεῖται, δηλαδὴ καὶ μὲ ἄψογη τήρηση τῶν κριτηρίων τῆς ἀξιοκρατίας, ἡ ἐπιλογή τῶν ἐξαιρέτων αὐτῶν σὲ ἱκανότητες καὶ ἦθος πολιτῶν. Ὡς ἀπαραίτητα προσόντα γιὰ τὴν ἀνάδειξη τοῦ συγκεκριμένου ἀνθρώπου σὲ φορέα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας προβάλλονται ὁ φυσικὸς προικισμὸς του μὲ χάρισμα ἐξαιρέτα: «φύσει μνήμων, εὐμαθής,

εὐχαρις, μεγαλοπρεπής, φίλος τε καὶ συγγενής ἀληθείας, δικαιοσύνης, ἀνδρείας, σωφροσύνης», ἀλλὰ καὶ ἡ πολὺ ἐπιτυχημένη παιδεία του.

Τὰ ἐξαιρετα φυσικά χαρίσματα διαπιστώνονται μὲ πολὺ ἐπιμελημένη ἀνίχνευση, ὅσο ὑποβάλλεται παιδί ἀκόμη καὶ νέος ὁ ἄνθρωπος στὴ βασικὴ ἐκπαίδευσή του. Ὅποιος μέχρι τὴν ἡλικία τῶν εἴκοσι ἐτῶν διακριθεῖ στὰ μαθήματα καὶ στὶς ψυχοσωματικὲς δοκιμασίες, γιὰ πνευματικὰ χαρίσματα καὶ γιὰ ἠθικὸ σθένος καὶ γιὰ σωματικὴ ἀντοχή, προκρίνεται ὥστε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐκμάθηση τῶν ἐπιστημῶν ἐπὶ δέκα χρόνια. Ὅποιος καὶ στὴ δεύτερη αὐτὴ παιδεία καὶ δοκιμασία διακριθεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀποδειχθεῖ ἄνθρωπος μὲ στερεὸ ἦθος καὶ σταθερὸ πνεῦμα, σὲ ἡλικία ἤδη τριάντα ἐτῶν, προάγεται καὶ ὑποβάλλεται πέντε ὀλόκληρα χρόνια στὴ βάσανο τῆς διαλεκτικῆς, ἀπασχολημένος ὀλόψυχα μὲ τὸ φιλοσοφικὸ αὐτὸ μάθημα. Καὶ ὅποιος ἀντέξει καὶ στὴν ὑπατὴ αὐτὴ πνευματικὴ δοκιμασία καὶ ἀποκτήσει ἀπὸ αὐτὴν ἄρα ἠθικοπνευματικὴ συγκρότηση ὀλοκληρωμένη, ἐπιτευγμένη μὲ τὴ σπουδὴ αὐτὴ καὶ τῆς φιλοσοφίας, σὲ ἡλικία τριάντα πέντε ἤδη ἐτῶν, προάγεται σὲ ἀνώτερη βαθμίδα καὶ ὑποβάλλεται σὲ πολυφρόντιστη θητεία διοικητικοῦ ἀξιωματοῦχου, μὲ καθήκοντα καὶ στρατιωτικά, ἐπὶ δεκαπέντε χρόνια, ὡς βοηθὸς τῶν ἀρχόντων—γι'αὐτὸ καὶ ἡ ὄνομασία του «ἐπίκουρος φύλαξ»—, ὥστε νὰ ἀποκτήσει καὶ πρακτικὴ ἐμπειρία, ἀλλὰ καὶ νὰ δοκιμασθεῖ καὶ στὴν πράξη γιὰ τὴν ἐπάρκειά του πρὸς διοίκηση τῆς «πόλεως». Καὶ ὅποιος μόνο, μὲ τὴν ἐνασχόλησή του αὐτὴ καὶ στὴ θεωρία καὶ στὴν πράξη, ἔχει ἀποδειχθεῖ ἄριστος καὶ σὲ πνευματικὴ δύναμη καὶ σὲ ἠθικὴ ἀντοχή, ἡλικίας ἤδη πενήντα ἐτῶν, κρίνεται ἄξιος, ὕστερα καὶ ἀπὸ κάτι σὰν μύηση μὲ ἀνάταση τοῦ ψυχικοῦ βλέμματος πρὸς τὴν ἰδέα τοῦ ἀγαθοῦ, νὰ ἐνταχθεῖ στὴν κατηγορία τῶν «παντελῶν φυλάκων».

Οἱ «παντελεῖς φύλακες», ἡλικίας πενήντα ἕως ἑβδομήντα ἐτῶν, κατέχουν τὴν ὑπέρτατη πολιτικὴ ἐξουσία· ἢ μᾶλλον μετέχουν σ'αὐτήν, καθὼς τὴν ἀσκοῦν ὄχι ἀδιάκοπα οἱ ἴδιοι, ἀλλὰ ἐκ περιτροπῆς, καὶ μάλιστα σὰν νὰ ἐπιτελοῦν βαρὺ ἀναπόφευκτο καθῆκον, ἐνῶ τὸν περισσότερο χρόνο τους ἐνδιατρίβουν στὴ φιλοσοφία.

Μὲ τέτοια ἀκραία ἀυστηρότητα ἐπιλύεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, δηλαδὴ ἐπιλέγονται καὶ διαπλάσσονται σὲ φορεῖς τῆς, καὶ μάλιστα ὡς «ἐπίκουροι φύλακες» ἀρχικά, σὲ ἡλικία τριάντα πέντε ἕως πενήντα ἐτῶν, γιὰ νὰ δράσουν ὡς «τέλειοι φύλακες» ὕστερα, σὲ ἡλικία πενήντα ἕως ἑβδομήντα ἐτῶν. Οἱ «τέλειοι φύλακες», λοιπόν, δὲν ἀποτελοῦν κοινωνικὴ τάξη διαφορετικὴ ἀπὸ τοὺς «ἐπικούρους φύλακες», ὅπως

σφαλερὰ διδάσκεται πολὺ συχνά, ὥστε καὶ νὰ ἐμφανίζεται σφαλερὰ διαίρεση τῆς «πόλεως» σὲ τρεῖς τάξεις.

Μὲ τέτοιο πρακτικὸ τρόπο ἐπιλύεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, στὸ κορυφαῖο ἔργο του *Πολιτεία*, τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας, καθὼς πίστευε ὅτι ἡ «ὀρθὴ φιλοσοφία» προικίζει μὲ διορατικότητα γιὰ τὸ πολιτικὰ πρακτέο ὑπὲρ καὶ τῆς «πόλεως» καὶ τῶν πολιτῶν (*Ἐπιστολὴ Ζ' 331 d*), ἀλλὰ καὶ μὲ δύναμη ἐμμονῆς σ' αὐτό. Ἡ πίστη πρὸς τὴν ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφίας νὰ εἶναι καὶ ὀδηγήτρια τῆς πολιτικῆς, ἐκφράζεται ρητότατα μὲ τὴν περίφημη ρῆση τοῦ Πλάτωνος: «Ἐὰν μὴ... ἢ οἱ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἐν ταῖς πόλεσιν ἢ οἱ βασιλεῖς τε νῦν λεγόμενοι καὶ δυνάσται φιλοσοφήσωσι γνησίως τε καὶ ἱκανῶς, καὶ τοῦτο εἰς ταῦτόν συμπέσῃ, δυνάμεις τε πολιτικῆ καὶ φιλοσοφία... οὐκ ἔστι κακῶν παῦλα... τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει, οὐδὲ αὕτη ἡ πολιτεία μὴ ποτε πρότερον φυῆ τε εἰς τὸ δυνατόν» (*Πολιτεία 473 ed·* πρβλ. *Ἐπιστολὴ Ζ' 326 ab*).

*

* *

Ἡ «ὀρθὴ πολιτεία» δὲν περιέχει διεξοδικὴ νομοθεσία γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν «φυλάκων» ἢ τῶν «ἄλλων πολιτῶν»: ἐμπιστεύεται μᾶλλον τὸν ἠθικὸ χαρακτήρα των, διαπλασμένο ἀπὸ τὴν πολὺ ἐπιμελημένη «τροφὴν καὶ παιδείαν» σύμφωνα καὶ πρὸς τὴν «αἰδῶ», καὶ τὴν «δίκην»: ἡ «τροφὴ καὶ παιδεία» τῶν πολιτῶν, συντελούμενη βασικὰ μὲ τὴ «γυμναστικὴν» καὶ τὴ «μουσικὴν», δηλαδὴ μὲ τὴν ἠθικοπλαστικὴ ἐνέργεια τοῦ ἀθλητισμοῦ καὶ τῶν πρόσφορων ἔργων ποιήσεως καὶ γενικὰ αισθητικῆς. Μάλιστα ὁ Πλάτων ἐπιμένει στὴ διαλογὴ τῶν κατάλληλων παιδευτικῶν ἀγαθῶν, ἀκόμη καὶ στὴ διάπλαση τοῦ καθημερινοῦ τῶν ἀνθρώπων περιβάλλοντος: «ἵνα μὴ ἐν εἰκόσι κακίας τρεφόμενοι ἡμῖν οἱ φύλακες ὥσπερ ἐν κακῇ βοτάνῃ, πολλὰ ἐκάστης ἡμέρας κατὰ σμικρὸν ἀπὸ πολλῶν δρεπόμενοι τε καὶ νεμόμενοι ἐν τι ξυνηστάντες λανθάνωσι κακὸν μέγα ἐν τῇ αὐτῶν ψυχῇ, ἀλλ' ἐκείνους ζήτητέον τοὺς δημιουργοὺς, τοὺς εὐφυῶς δυναμένους ἰχνεύειν τὴν τοῦ καλοῦ τε καὶ εὐσχήμονος φύσιν, ἵνα ὥσπερ ἐν ὑγιεινῷ τόπῳ οἰκοῦντες οἱ νέοι ἀπὸ παντός ὠφελῶνται, ὁπόθεν ἂν αὐτοῖς ἀπὸ τῶν καλῶν ἔργων ἢ πρὸς ὄψιν ἢ πρὸς ἀκοήν τι προσβάλλῃ, ὥσπερ αὐρα φέρουσα ἀπὸ χρηστῶν τόπων ὑγίειαν, καὶ εὐθὺς ἐκ παίδων λανθάνῃ εἰς ὁμοιότητά τε καὶ φιλίαν καὶ ξυμφωνίαν τῷ καλῷ λόγῳ ἄγουσα» (401 b-d).

Περιορίζεται λοιπὸν ὁ Πλάτων, ὅταν σχεδιάζει τὴν «ὀρθὴν πολιτείαν», σχέδιο πολιτείας ἀπαράμιλλο, ἀκέραια ὁμόλογο πρὸς τὴ δικαιοσύνη, στὴ

διακήρυξη καίριων ήθικων αρχών, επαναστατικών μάλλον για την εποχή του. Με υπερεύτολμη αισιοδοξία, σε ηλικία τότε πενήντα ετών περίπου, δογματίζει: «οὐδὲν ἐπιτήδευμα ἀνδρὸς διότι ἀνὴρ οὔτε γυναικὸς διότι γυνή, ἀλλ' ὁμοίως ἐσπαρμέναι αἱ φύσεις ἐν ἀμφοῖν τοῖν ζώοιιν»· δηλαδή, αξιώνει τὴν ἰσοτιμία τῶν γυναικῶν πρὸς τοὺς ἀνδρες. Αἰξίζει νὰ ὑπομνησθεῖ ὅτι ὁ ἔξοχος μαθητὴς τοῦ Ἀριστοτέλους ἐπέμεινε στὴν παραδοσιακὴ τότε ἀξιολογία καὶ δογματίζει: «τὸ ἄρρεν φύσει ἄρχον καὶ τὸ θῆλυ φύσει ἀρχόμενον». Ἐξ ἄλλου, θεσπίζει ὁ Πλάτων, ὥστε οἱ «φύλακες», εἴτε ὡς «ἐπίκουροι», εἴτε ὡς «παντελεῖς», νὰ μὴ ἔχουν οἰκογένεια παραδοσιακοῦ τύπου, ὡς τέκνα ἢ ὡς γονεῖς, ἀλλὰ νὰ μετέχουν στοὺς «ὀμαδικοὺς ἱεροὺς γάμους». Σκοπὸς ἦταν ἡ ἐξασφάλιση τῆς ἀπαρέγκλιτης ἐμμονῆς τῶν «φυλάκων» στὴν ἐπιτέλεση τοῦ καθήκοντος, χωρὶς κίνδυνο ἐκτροπῆς, ἔκγονο τῆς ἰδιαίτερης στοργῆς πρὸς τὰ μέλη τῆς παραδοσιακῆς οἰκογένειας. Παρόμοιο σκοπὸ εἶχε ἡ ἀπαγόρευση νὰ ἔχουν οἱ «φύλακες» ἰδιοκτησία, καὶ ἄρα τὸ καθεστῶς κοινοκτησίας γι' αὐτούς, ὥστε καὶ ν' ἀποτραπεῖ ριζικὰ τὸ ἐνδεχόμενο διαφθορᾶς.

*
* *

Ὁ Πλάτων, ἂν καὶ δὲν ἔπαυσε ποτὲ νὰ πιστεύει στὴν ἀξία τῆς «ἀρίστης πολιτείας», τῆς σχεδιασμένης στὸ ἔργο του *Πολιτεία*, καθὼς ὅμως ἦταν καὶ πραγματιστής, ἐπιχείρησε μετὰ δυὸ δεκαετίες καὶ πλέον, τὸν σχεδιασμὸ τῆς «δευτέρως τιμίας» πολιτείας, δηλαδή ἀξίας καὶ αὐτῆς, ἀλλὰ ὄχι ὅσον ἡ «ἀρίστη πολιτεία», πιθανότερα ὅμως πρόσφορος νὰ πραγματοποιεῖ. Ὑπερεβδομηκοντούτης ἤδη, στὸ ἔργο του *Νόμοι*, ἐκφράζει τὴν ἐμμονή του σὲ ὅ,τι πρέσβευε, ὅταν σχεδίαζε τὴν «ἀρίστην πολιτείαν»: «παράδειγμά γε πολιτείας οὐκ ἄλλη χρὴ σκοπεῖν, ἀλλ' ἐχομένους ταύτης τὴν ὅ,τι μάλιστα τοιαύτην ζητεῖν κατὰ δύναμιν» (739 e)· ὁμολογεῖ, ὅμως, ὅτι ἀποτελεῖ αὐτὴ κάτι «μεῖζον ἢ κατὰ τὴν νῦν γένεσιν καὶ τροφήν καὶ παιδείουσιν» (740 a), δηλαδή ὅτι δὲν ἄντεχε ἡ τότε γενεὰ τῶν ἀνθρώπων τοὺς αὐστηροὺς θεσμοὺς τῆς «ἀρίστης πολιτείας», γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς «δευτέρως τιμίας» πολιτείας, συγκροτημένης μὲ ὀλιγότερον αὐστηροὺς θεσμοὺς.

Τρεῖς εἶναι οἱ κορυφαῖες πολιτικὲς ἀξίες τῆς «δευτέρως τιμίας» πολιτείας: «Τὸν νομοθέτην δεῖ τριῶν στοχαζόμενον νομοθετεῖν, ὅπως ἡ νομοθετουμένη πόλις ἐλευθέρα τε ἔσται καὶ φίλη ἑαυτῇ καὶ νοῦν ἔξει» (701 d) καὶ «πόλιν ἐλευθέραν τε εἶναι δεῖ καὶ ἔμφρονα καὶ ἑαυτῇ φίλην» (693 b).

Κατὰ τὸν Πλάτωνα, λοιπόν, συγγραφέα τῶν *Νόμων*, πρώτη μεταξύ τῶν ὑπατῶν πολιτικῶν ἀξιῶν εἶναι ἡ ἐλευθερία· δὲν ἐπαρκεῖ ὅμως αὐτὴ μόνο· χρειάζεται νὰ ὑπάρχει καὶ *φιλία* μεταξύ τῶν πολιτῶν, δηλαδή σύμπνοια ἠθικὴ, ἀλληλεγγύη καὶ ὁμοφροσύνη, καὶ ὄχι νὰ τοὺς χωρίζουν ἀντίθετα συμφέροντα. Ἔχει ἐπίγνωση ὅμως ὁ Πλάτων γιὰ τὴν ἀνεπάρκεια τῶν δυὸ αὐτῶν ὑπατῶν πολιτῶν ἀξιῶν, καθὼς μόνες οἱ δυὸ αὐτές δὲν παρέχουν αὐτόδοτες ὀρθὲς λύσεις γιὰ τὰ προβλήματα ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς λειτουργίας τῆς πολιτείας· προσθέτει λοιπόν ὡς πολιτικὴ ἀξία καὶ τὴν πολιτικὴ φρόνηση τῶν ἀρχόντων προπάντων, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀπλῶν πολιτῶν («καὶ ἔμφρονα» καὶ «νοῦν ἔξειν»): «Πειρατέον ταῖς πόλεσιν φρόνησιν μὲν ὅσῃν τὸ δυνατὸν ἐμποιεῖν, τὴν δ' ἄνοιαν ὅτι μάλιστα ἐξαιρεῖν» (688 e).

Ἀξίζει νὰ ἐξαρθεῖ τὸ σοβαρὸ αὐτὸ πρόσθεμα στὴ δυάδα τῶν κορυφαίων πολιτικῶν ἀξιῶν «ἐλευθερία» καὶ «φιλία», ἡ πολιτικὴ νουνέχεια· κάτι παραμελημένο ἀπὸ τοὺς νεώτερους θεωρητικούς τῆς πολιτικῆς.

Ἐξ ἄλλου, ἀξιοπρόσεκτο εἶναι ὅτι φαίνεται νὰ μὴ συμπεριλαμβάνει καὶ τὴν «ισότητα» ὁ Πλάτων, συγγραφεὺς τῶν *Νόμων*, στὴν ομάδα τῶν ὑπατῶν πολιτικῶν ἀξιῶν· ἀναφέρεται ὅμως ἰδιαίτερα στὴν «ἀληθεστάτην καὶ ἀρίστην ἰσότητα» ὡς ἀπεργαστικὴν «φιλίαν», δηλαδή τῆς ἠθικῆς σύμπνοιας τῶν πολιτῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς δυσδιάγνωστη καὶ μὴ δεκτικὴ γιὰ εὐκολὴ τήρηση: «Παλαιὸς γὰρ λόγος, ἀληθὴς ὢν, ὡς ἰσότης φιλίαν ἀπεργάζεται, μάλα μὲν ὀρθῶς εἴρηται καὶ ἐμμελῶς, ἥτις δ' ἐστὶ ποτε ἰσότης ἢ τοῦτο αὐτὸ δυναμένη διὰ τὸ μὴ σφόδρα σαφὴς εἶναι σφόδρα ἡμᾶς διαταράττει» (757 a).

Ὡς αἴτημα τῆς ἀληθινῆς ἰσότητος, ὄχι δηλαδή τῆς ἰσοπεδωτικῆς, αὐτῆς μὲ τὸν κλῆρο, ὡς τηρητέας γιὰ τὴν ἀπονομὴ ἀξιωματῶν, προβάλλεται ἀπὸ τὸν Πλάτωνα, συγγραφέα τῶν *Νόμων*, ἡ συμμετρία τοῦ ἀπονεμητέου ἀξιώματος πρὸς τὴν ἠθικοπνευματικὴ ἀξία τοῦ καταπιστευτέου μὲ αὐτό, δηλαδή πρὸς τὸν βαθμὸ «ἀρετῆς τε καὶ παιδείας» του. Ἡ εὕρεση ὅμως τῆς συμμετρίας αὐτῆς χαρακτηρίζεται δυσχερέστατη, ἐνῶ ἐξ ἄλλου ὑπολογίζεται καὶ ἡ δυστροπία μέρους τοῦ λαοῦ πρὸς τήρηση τῆς ἀληθινῆς ἰσότητος. Γι' αὐτὸ γίνεται ἀνεκτὴ καὶ ἡ χρῆση τῆς ὑπηρετημένης ἀπὸ τὸν κλῆρο ἰσοπεδωτικῆς ἰσότητος, πρὸς ἀποφυγὴ κοινωνικῆς ἀναταραχῆς. Καὶ ὁ Πλάτων καταλήγει μὲ τὴν παραδοχὴ καὶ τῶν δυὸ ἰσοτήτων ὡς ἀξιῶν τῆς πολιτικῆς, μὲ προτίμηση ὅμως τῆς ἀληθινῆς ἰσότητος: «οὕτω δὲ χρηστέον ἀναγκαίως μὲν τοῖν ἰσοτήτοι ἀμφοῖν, ὡς δ' ὄ,τι μάλιστα ἐπ' ὀλιγίστοις τῇ ἐτέρᾳ, τῇ τῆς τύχης δεομένη».

Είχε προηγηθεί τῆς συγγραφῆς τῶν *Νόμων* ἢ συγγραφῆ ἀπὸ τὸν Πλάτωνα τοῦ *Πολιτικοῦ*. Στὸ ἔργο αὐτό, ἀφοῦ ἔχει ἐξαρθεῖ πρὶν ἢ ἀνυπέρβλητη ἀξία τῆς «ὀρθῆς πολιτείας», τῆς μὲ τοὺς «ἄρχοντας ἀληθῶς ἐπιστήμονας... ἐάν τε κατὰ νόμους, ἐάν τε ἄνευ νόμων ἄρχωσι» (293 c), συζητεῖται διεξοδικὰ ἢ νομοκρατία· μὲ κατάληξη ὅτι ἀπαιτεῖται ἡ τήρηση τῶν νόμων πρὸς ἀποφυγὴ τῆς αὐθαιρεσίας, τῆς ἰδιοτελείας καὶ τῆς ἀδαημοσύνης, ποὺ ἐνέχει συχνὰ ἢ δίχως νόμους δράση, καὶ ποὺ συνιστοῦν «ἀμάρτημα πολλαπλάσιον» ἀπὸ τῆ στυγνῆ τήρηση τῶν νόμων (300 a)· ὑφώνεται σὲ ἠθικοπολιτικὸ αἶτημα ὁ σεβασμὸς πρὸς «τοὺς νόμους τοὺς ἐκ πείρας πολλῆς κειμένους καὶ τινων συμβούλων ἕκαστα χαριέντως συμβουλευσάντων καὶ πεισάντων θέσθαι τὸ πλῆθος» (300 bc).

Στὸ ἴδιο ἔργο, *Πολιτικός*, καὶ ἀξιολογεῖ τὴ δημοκρατία ὁ Πλάτων ὡς «βελτίστην» μεταξὺ τῶν «ἀκολάστων» πολιτειῶν, δηλαδὴ ὡς πολίτευμα προτιμητέο πρακτικὰ στὴν ὑπάρχουσα τότε κοινωνικὴ πραγματικότητα, ἢ καὶ ὄχι μόνο τότε.

Ἐξ ἄλλου, στὴν *Ἑβδόμη Ἐπιστολή* του (331 d· πρβλ. *Πολιτεία* 496 c-e), ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὴν ὀδυνηρὴ ἐμπειρία του, ἀπευθύνει ὁ Πλάτων βαθύβλυστη ἔκκληση, ἐνδεικτικῆς πολιτικῆς σωφροσύνης: «βίαν δὲ πατρίδι πολιτείας μεταβολῆς μὴ προσφέρειν, ὅταν ἄνευ φυγῆς καὶ σφαγῆς ἀνδρῶν μὴ δυνατὸν ᾗ γίνεσθαι τὴν ἀρίστην, ἡσυχίαν δὲ ἄγοντα εὐχεσθαι τὰ ἀγαθὰ αὐτῷ τε καὶ τῇ πόλει». Ἡ ἀγνόηση τῆς συμβουλῆς αὐτῆς, ὀριοθετικῆς ὡς πρὸς τὰ μέσα ἐπιβολῆς καὶ τῆς πιὸ καλοπροαίρετης πολιτικῆς, προκάλεσε ἀνὰ τοὺς αἰῶνες πολλὰ δεινὰ σὲ πολλὰ ἔθνη*.

* Ἐκτενέστερα στὰ βιβλία μου *Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, ἐκδ. Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1997, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθῆναι 1978 καὶ *Πολιτικὴ Φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος*, ἐκδ. Παπαζήση, Ἀθῆναι 2003².

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 13ΗΣ ΙΟΥΝΙΟΥ 2013

Παρουσίαση τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Γιώργου Ρωμαίου
Ἡ περιπέτεια τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ στήν Ἑλλάδα

ἀπό τόν Ἀκαδημαϊκὸ κ. Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο

Κύριε Πρόεδρε,

Παρουσιάζω πρὸς τὴν Ὀλομέλεια τῆς Ἀκαδημίας τὸ 1.618 σελίδων μεγάλου σχήματος τρίτομο βιβλίο τοῦ Γεωργίου Ρωμαίου *Ἡ περιπέτεια τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ στήν Ἑλλάδα*.

Συγγραφεὺς ὁ ἴδιος ἐγώ, τριάντα ἐπτὰ βιβλίων, ἔχω αὐτοβίωτη ἐμπειρία τοῦ πνευματικοῦ μόχθου τῆς συγγραφῆς. Ὅφειλό ἄρα νὰ τιμήσω τὸν συγγραφέα τοῦ προκειμένου συγγράμματος καὶ μόνο γιὰ τὸν πνευματικὸ μόχθο του.

Ἐξ ἄλλου, δὲν στεροῦμαι, πιστεύω, τῆς ἰκανότητος νὰ παρουσιάσω τὸ περισπούδαστο αὐτὸ ἔργο μὲ τρόπο ἀξιό του. Δὲν ὑπῆρξα Καθηγητῆς Ἱστορίας. Ἀλλὰ δὲν μοῦ ἔλειψε παιδιόθεν τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν Ἱστορία. Μάλιστα καὶ συνέβη νὰ ἔχω συγγράψῃ κατὰ καιροὺς ἄρθρα εἴτε δοκίμια γιὰ θέματα Ἱστορίας, συγκεντρωμένα ἐν μέρει στὸ βιβλίο μου *Ἱστορικά* (2012) καὶ προπάντων, ἐπὶ δεκαετίες παρακολούθησα τὴν συγγραφικὴ ἐργασία Ἱστορίας τοῦ ἀοιδίμου ἀδελφοῦ μου Ἀλέξανδρου, Καθηγητοῦ Πολιτικῆς Ἱστορίας καὶ ρηξικέλευθου Ἱστορικοῦ.

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρὸς παρουσίαση βιβλίου εἶναι δημοσιογράφος ἐγκριτος καὶ ὑπῆρξε Ὑφυπουργός, Ὑπουργός καὶ Εὐρωβουλευτής. Ἐχει ἄρα ὄχι μόνον τὴν ἰκανότητα ἐκλεκτοῦ δημοσιογράφου νὰ περιγράφῃ καὶ νὰ ἐξιστορεῖ καταστάσεις καὶ γεγονότα μὲ ἀκρίβεια καὶ σαφήνεια, ἀλλὰ διαθέτει καὶ διορατικότητα

για την σπουδαιότητα ή όχι των προς έκθεση πολιτικών ιδιαίτερα καταστάσεων και γεγονότων, καθώς έχει την εμπειρία της πολιτικής.

Χαρακτηρίζει ο ίδιος ο συγγραφέας το σύγγραμμά του «περιήγηση στην Ιστορία». Από εμάς πρέπει να εξαρθεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀξιολογικὴ διορατικὴτητα, ἡ μετριοπάθεια, καθὼς καὶ ἡ ἀμεροληψία του, ἀκόμη καὶ ὅταν πραγματεύεται καταστάσεις καὶ γεγονότα με χαρακτηριστικὰ ἔντονα τὴν πολιτικὴ ἐμπάθεια καὶ τὴν ἐκατέρωθεν ἀδιαλλαξία.

Οἱ τρεῖς τόμοι τοῦ προκείμενου βιβλίου ἐνέχουν ἐξιστόρηση καὶ περιγραφή γεγονότων εἴτε καταστάσεων τῆς πολιτικῆς τῆς Ἑλλάδος, ὁ πρῶτος ἀπὸ 1844 ἕως 1915, ὁ δεῦτερος ἀπὸ 1915 ἕως 1940, ὁ τρίτος ἀπὸ 1940 ἕως 1974. Ὁ πρῶτος ὅμως τόμος περιέχει καὶ ἀναφορὰ στὴν πρὶν ἀπὸ τὸ 1844 περίοδο τῆς ἐλληνικῆς πολιτικῆς, ἀπὸ τὸ 1821 ἕως τὴν ἔλευση τοῦ Ὁθωνος, καὶ στὴν περίοδο τῆς μὴ συνταγματικῆς μοναρχίας.

Ἡ χρονικὴ αὐτὴ διαίρεση τῆς Ἱστορίας τοῦ κοινοβουλευτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα, ὥστε νὰ προβάλλονται ὡς ἔτη ὀριακὰ τὸ 1844, τὸ 1915 καὶ τὸ 1940, ὑποδηλώνει πὼς ὁ συγγραφέας ἀποτιμᾷ τὴν κάθε μίαν ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες τρεῖς περιόδους τῆς πολιτικῆς Ἱστορίας τῆς Νεώτερης Ἑλλάδος με κύριο κριτήριον τὸν κοινοβουλευτισμό, ἀλλὰ ὄχι μόνον αὐτόν.

Καὶ ὑπενθυμίζω: τὸ ἔτος 1844 ὑπῆρξε ἡ πρώτη κοινοβουλευτικὴ Κυβέρνηση, ὕστερα δηλαδὴ ἀπὸ τὴν ψήφιση τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 καὶ σύμφωνα με αὐτό. Εἶχε προηγηθεῖ ἐξέγερση τοῦ λαοῦ τὸ 1843 με κύριον αἶτημα τὴν θέσπιση Συντάγματος καὶ τὸ αἶτημά της εἶχε τελεσφορήσει. Δὲν ἠθέλησε νὰ χρησιμοποιοῦσε ὅπλα ἐναντίον τῶν διαδηλωτῶν ὁ ἀρμόδιος νὰ τὴν καταστείλει Γενναῖος Κολοκοτρώνης, καθὼς μάλιστα οἱ περισσότεροι ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν παλαιοὶ ὀπαδοὶ τοῦ πατέρα του Θεοδώρου Κολοκοτρώνη. Τὸ ἔτος 1915 εἶναι τὸ ἔτος ἀπαρχῆς τοῦ Διχασμοῦ τοῦ Ἔθνους, με πολιτικὴ αἰτία κύρια τὴν διαφωνία Κυβερνήσεως καὶ Βασιλέως ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν πολιτικὴν τῆς Ἑλλάδος, καὶ συγκεκριμένα τὴν συμμετοχὴ της ἢ ὄχι στὸν ἀπὸ 1914 Πρῶτον Παγκόσμιον Πόλεμον. Τὸ ἔτος 1940 εἶναι τὸ ἐναρκτήριο τῆς ἐμπλοκῆς τῆς Ἑλλάδος στὸν Δεύτερον Παγκόσμιον Πόλεμον, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἀπρόκλητη ἐπίθεση τῆς Ἰταλίας ἐναντίον της.

Δὲν ἦταν δυνατόν νὰ ἐξιστορηθεῖ ὁ κοινοβουλευτισμὸς στὴν Ἑλλάδα, χωρὶς νὰ ἐξιστορηθοῦν καὶ τὰ πεπραγμένα τῶν Κοινοβουλευτικῶν ἢ καὶ ἄλλων Κυβερνήσεων. Ὁ ἀναγνώστης παρακολουθεῖ τὴν «περιήγηση» τοῦ συγγραφέως στὴν Πολιτικὴ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ὅπως αὐτὴ διαδραματίζεται ἕως τὴν ὄγδοη δεκαετία τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος καί, ὄχι μόνον ὡς

ἐναλλαγή Κυβερνήσεων, κοινοβουλευτικῶν ἢ καὶ μὴ κοινοβουλευτικῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς ὀξύτετη συχνὰ σύγκρουση πολιτικῶν ἡγετῶν ἢ καὶ ὡς διαδοχὴ πράξεων, εὐστοχων εἴτε ἄστοχων, μὲ παρέμβλητες κάποτε σπουδαῖες παραλείψεις.

Ἐπιμένει ὁ συγγραφέας στὸ κύριο θέμα του καὶ διακρίνει ἐλάχισσες περιόδους τῆς Πολιτικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος μὲ κριτήριό τὴν κατανομὴ τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας μεταξὺ Κοινοβουλευτικοῦ Πρωθυπουργοῦ καὶ Βασιλέως: τὴν περίοδο τῆς Συνταγματικῆς Μοναρχίας, ἀπὸ 1844 ἕως 1862, μὲ προβάδισμα ἰσχύος τοῦ Βασιλέως, καὶ τὴν περίοδο τῆς Βασιλευομένης Δημοκρατίας, ἀπὸ 1864 ἕως 1924, μὲ προβάδισμα ἰσχύος τοῦ Πρωθυπουργοῦ.

Ἐξαίρεται ἡ διεξαγωγὴ στὸν 10' αἰῶνα γενησίων Βουλευτικῶν Ἐκλογῶν, ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδοῦρο τὸ 1865, ἀπὸ τὸν Χαρίλαο Τρικούπη, νεώτερό του κατὰ δεκαοκτῶ χρόνια, τὸ 1875. Ἐπισημαίνεται ἡ μὲ πρωτοβουλία τοῦ Χαριλάου Τρικούπη τὸ 1875 ἐπιβολὴ τῆς «δεδηλωμένης», δηλαδὴ ἐμπιστοσύνης τῆς πλειοψηφίας τῶν Βουλευτῶν, ὡς δεσμευτικῆς τοῦ Βασιλέως στὴν ἀνάθεση ἐντολῆς πρὸς σχηματισμὸ Κυβερνήσεως.

Συνοψίζεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα (Τόμος Α', σελ. 252) ἡ πολιτικὴ τοῦ Χαριλάου Τρικούπη, ὡς πολιτικοῦ μὲ σχέδιο καὶ μέθοδο γιὰ τὸν ἐκσυγχρονισμὸ τῆς ἐλληνικῆς κοινωνίας: ἐνίσχυση τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ, ἐκσυγχρονισμὸς τοῦ κράτους, οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη μὲ τὴν ὑποστήριξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν καὶ τῶν ἐπενδύσεων ἀπὸ ὁμογενεῖς καὶ ξένους ἐπενδυτές, ...ἔργα ὑποδομῆς: 907 χιλιόμετρα σιδηροδρομικῶν γραμμῶν, 1.446 χιλιόμετρα ἀμαξιτῶν ὁδῶν, ὀλοκλήρωση τῆς διανοίξεως τῆς διώρυγος τῆς Κορίνθου, ἔναρξη τῆς ἀποξηράνσεως τῆς λίμνης Κωπαΐδος καὶ ἄλλων.

Ἐπισημαίνεται ὅτι ἐπὶ Συνταγματικῆς Μοναρχίας, ἀπὸ 1844 ἕως 1862, ὑπῆρξαν 16 Κυβερνήσεις, οἱ δύο μεταβατικές, ἐπὶ Βασιλευομένης Δημοκρατίας, ἀπὸ 1864 ἕως 1924, ὑπῆρξαν 80 Κυβερνήσεις, καὶ ὅτι ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Τρικούπη ἐμπεδώθηκε ὁ δικομματισμὸς. Ἐπισημαίνεται περαιτέρω καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν Κυβερνήσεων, ἀπὸ 1944 ἕως 1967 καὶ ἀπὸ 1974 ἕως 2012.

Ἀξίζει ἐκτενέστατη παρουσίαση τὰ περιεχόμενα τοῦ δευτέρου καὶ τοῦ τρίτου τόμου, (1915-1940) καὶ (1940-1974), καθὼς ἔχουν ἀντικείμενο κρίσιμα γεγονότα καὶ τὶς ἀπότοκές τους καταστάσεις, ὅπως οἱ δύο παγκόσμιοι πόλεμοι καὶ οἱ ἐπιπτώσεις τους στὴν πολιτικὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ στὶς τύχες τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ἰδιαίτερα ἡ Καταστροφὴ τοῦ Μικρασιατικοῦ

Ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ ἡ σοβαρὴ συμβολὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν αἴσια ἔκβαση τοῦ Δευτέρου ἰδιαίτερα. Πολλὲς σελίδες τῶν δύο τόμων εἶναι συναρπαστικές. Ἀλλὰ «ὁ χρόνος οὐκ εὐμαρῆς θεός».

*

* *

Ὁ κ. Γιώργος Ρωμαῖος κατόρθωσε νὰ συμμορφωθεῖ σὲ ἰκανὸ βαθμὸ πρὸς τὸ αἶτημα τῆς Ἱστοριογραφίας «τίνα δεῖ ἐπὶ τὴν γραφίδα παραλαβεῖν καὶ τίνα παραλιπεῖν». Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὅμως νὰ προβῶ σὲ ὀρισμένες προσθήκες: πρῶτα, ὅ,τι γράφω γιὰ τὸν Ἀλέξανδρο Κουμουνδούρο, στὸ βιβλίο μου *Ἱστορικά* (2012, ἐκδόσεις Παπαζήση), σελ. 108: «Πρέπει νὰ ἐξαρθεῖ προπάντων ἡ σθεναρὴ πολιτικὴ συμπεριφορὰ του, ἡ σωστικὴ τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ ἐθνικὴν συμφορὰ τὸ 1881, ὅταν ἀκλόνητος ἀπὸ τὶς πολλαπλὲς πιέσεις, ἀνεπηρέαστος ἀπὸ ὕβρεις καὶ ἀπειλές, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν λιθοβολισμό τῆς οἰκίας του, ἀποδέχθηκε τὸν συμβιβασμό, δηλαδὴ τὴν πρόσκτηση ὀλόκληρης σχεδὸν τῆς Θεσσαλίας καὶ ὅχι ὀλόκληρης τῆς Ἡπείρου..., δὲν παρασύρθηκε ἀπὸ τὴν γύρω του ἀλλοφροσύνη, ὥστε νὰ ἐμπλέξει τὴν Ἑλλάδα σὲ πόλεμο ἑλληνοτουρκικό... Κατίσχυσε τὸ ἠθικὸ σθένος του καὶ ἀποτράπηκε ὅ,τι ἐπαίσχυντο ἔμελλε νὰ συμβεῖ τὸ 1897».

Ὁ ἐθνομάρτυς Μητροπολίτης Σμύρνης Χρυσόστομος, ἀφοῦ παρὰ τὶς συμβουλὲς καὶ παραινέσεις δὲν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Σμύρνη, τὸ 1922, ὑπέστη φοβερὸ μαρτύριο: δὲν ἀπαγχονίσθηκε, ἀλλὰ κατασπαράχθηκε ἀπὸ ἐξαγριωμένο τουρκικὸ ὄχλο, παραδόμενος σ' αὐτὸν ἀπὸ τὸν ἀρμόδιο γιὰ τὴν τήρηση τῆς τάξεως Τοῦρκο ἀξιωματοῦχο.

Ἐξαίρεται ὁ Χαρίλαος Τρικούπης, καὶ πολὺ δίκαια, ὡς ὁ σπουδαιότερος κοινοβουλευτικὸς Πρωθυπουργὸς τῆς Ἑλλάδος τὸν ΙΘ' αἰώνα. Καθὼς εἶμαι ὁμόσχολός του καὶ ὁμόβαθμός του, ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ νὰ ἐπισημάνω ὅτι ἀποφοίτησε ὁ ἐξάαιρετος αὐτὸς πολιτικὸς ἀπὸ τὸ Α' Γυμνάσιο Ἀθηνῶν μὲ βαθμὸ Ἀκέραιο Ἄριστα, μόνος αὐτὸς ἐπὶ ἕναν αἰώνα σχεδόν, μέχρι τὸ 1928.

▶ Ἀξίζει ὁ κ. Ρωμαῖος τὰ συγχαρητήρια καὶ τὶς εὐχαριστίες μας.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 17ΗΣ ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2013

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΜΕΓΑΛΟΥΡΓΙΑΣ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΥ

Ὁ Ἡρόδοτος ἤδη ἐπισήμανε ὅτι πνευματικὰ οἱ Ἕλληνες ὑπερέχουν ἀπὸ τοὺς βαρβάρους: «ἀπεκρίθη ἐκ παλαιτέρου τοῦ βαρβάρου ἔθνεος τὸ ἑλληνικὸν ἔδν καὶ δεξιώτερον καὶ εὐηθείης ἡλιθίου ἀπηλλαγμένον μᾶλλον» (I, 60). Ἐμεῖς, καὶ πρὸς ἀποσαφήνιση κάπως τοῦ λόγου τοῦ Ἡροδότου, ἐπισημαίνομε: Ἡ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες δημιουργία τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης, αὐτὴ προπάντων, ἀποτέλεσε καίρια τομὴ στὴν Ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας· καθὼς ἐμπεδώθηκε μὲ αὐτὴν ὁ λογικὰ συγκροτημένος ἐλεύθερος στοχασμὸς, ἀπομυθωτικὸς τῆς Ἱστορίας, λυτρωτικὸς τῆς ἀνθρωπότητας ἀπὸ μαγικῆς ρίζας πνευματικῆς δουλειῆς καὶ ἠθικῆς ἐμπλοκῆς, ἐπιβλημένες ἐπὶ αἰῶνες στὸν βίον τῆς.

Οἱ Ἕλληνες ὅμως τῆς ἐποχῆς ἤδη τοῦ Ἡροδότου δὲν εἶχαν ἐθνικισμὸ σὲ βαθμὸ νοσηρότητας, ἀλλὰ πλὴν τῆς ἐθνικῆς αὐτοσυνειδησίας εἶχαν συναίσθησι ἀνθρωπισμοῦ ἀκέραιη καὶ ἀναγνώριζαν στοὺς βαρβάρους τὴν ὑπόστασίν των ὡς ἀνθρώπων καὶ τὴν ὅποια των συμβολὴ στὴ δημιουργία τοῦ πολιτισμοῦ. Ὑπενθυμίζω τὴν ἀποφθεγματικὴν ῥῆσιν τοῦ Πausανίου, Ἀρχιστρατήγου τῶν Ἑλλήνων στὴ μάχη τῶν Πλαταιῶν, σωστικῆ τῆς ζωῆς τῶν αἰχμαλώτων Περσῶν: «Βάρβαροι μὲν, ἄνθρωποι δέ»· ἀλλὰ καὶ τὴ φράσιν τοῦ Πλάτωνος, φιλοσόφου μὲ πανανθρώπινο φρόνημα: «Ὅ,τι περ ἂν Ἕλληνες βαρβάρων παραλάβωσι, κάλλιον τούτων εἰς τέλος ἀπεργάζονται» (Επινομίαι 987 d).

Ἐμεῖς σήμερα ἐξαίρομε τὰ ἐξῆς:

Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία καὶ ἡ ἔκγονή της εἴτε σύνδρομὴ της ἐπιστήμη κατεργάσθησαν τὸν ἀνθρώπινο λογισμό καὶ τὸν ὀρθωσαν αὐτεξούσιο λειτουργὸ τῆς ἐρμηνείας τῶν φαινομένων τοῦ κόσμου καὶ τῆς αὐτοσυνειδησίας τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ὀρθοπραξίας του.

Ἡ ἑλληνικὴ «παίδων ἀγωγή» σφυρηλάτησε τὴ βούληση τοῦ ἀνθρώπου, ὥστε νὰ κυριαρχεῖται ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λογισμό, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐνεργεῖ ὡς αὐστηρὸς χειραγωγὸς τῶν ψυχικῶν τάσεων καὶ τῆς ζωικῆς ὀρμῆς του, κἀτι ἀπαραίτητο καὶ πρὸς τιθάσευση τῶν ἐξω-ἀνθρώπινων δυνάμεων τοῦ κόσμου καὶ τῶν διανθρώπινων δυνάμεων τῆς Ἱστορίας.

Ἡ ἑλληνικὴ πολιτικὴ θέσπισε τὴ δημοκρατία, ὥστε ἀντικατέστησε τὸν κοινωνικὸ μυστικισμό, τὸν ἐδραιωτικὸ τῆς βασιλείας, μὲ τὴν ἠθικὰ ὑπόλογη πολιτικὴ θητεία, ὁμόλογη τῆς ἐλευθερίας.

Ἐξ ἄλλου, τεκμήριο τῆς οἰκουμενικῆς ἀνταύγειας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος εἶναι ἡ χρῆση ἀπὸ τοὺς λαοὺς τῆς ἄλλης Εὐρώπης καὶ τῆς Ἀμερικῆς, ἢ καὶ ἄλλων Ἠπειρῶν, ἑλληνικῶν στῆ ρίζα τους λέξεων γιὰ τὴν ἔκφραση τῶν σπουδαίων ἐνοιῶν τοῦ πολιτισμοῦ, ὅπως αὐτές: φιλοσοφία, θεωρία, μέθοδος, σύστημα, τεχνικὴ, πολιτικὴ, ἀριθμητικὴ, γεωμετρία, γεωγραφία, γεωλογία, φυσικὴ, μεταφυσικὴ, βιολογία, ψυχολογία, οἰκονομία, καὶ τόσες ἄλλες. Καὶ ἰδοῦ, ἐπὶ πλέον τῶν λέξεων, κάποιες ρήσεις διασῆμων ξένων, ἐγκωμιαστικῆς τῆς Ἑλλάδος σὲ βαθμὸ ὑψηλό, ἄξιό της ὅμως: τοῦ Henry Maine, τὸ 1875, «Ἐκτὸς ἀπὸ τίς τυφλὲς δυνάμεις τῆς Φύσεως δὲν κινεῖται στὸ σύμπαν αὐτὸ τίποτε μὴ ἑλληνικὸ στῆ ρίζα του»· τοῦ Whitehead, τὸ 1929 (*Process and Reality*, σ. 53), «Σχεδὸν ὑποσημειώσεις ἀπλῶς στὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνος εἶναι τὰ ἔργα τῶν ἄλλων φιλοσόφων»· τοῦ Jacques Chevalier, στὰ μέσα τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος, «Ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας τοῦ ἔκτου π.Χ. αἰῶνος μπορεῖ καὶ πρέπει νὰ ξεκινήσει ὅποιος θέλει ν' ἀνιχνεύσει τὴν Ἱστορία τοῦ ἀνθρώπινου στοχασμοῦ».

Μεγαλοῦργησε ὅμως τὸ Ἑλληνικὸ Ἔθνος καὶ στὴν ποίηση καὶ στὴν καλλιτεχνία. Ἦδη, καὶ πρὶν τοὺς κλασσικοὺς Χρόνους τῆς Ἱστορίας του, εἶχε τὸν Ὅμηρον καὶ τὸν Ἡσίοδον· καὶ ὕστερα, στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, εἶχε τὸν Αἰσχύλον καὶ τὸν Σοφοκλῆ καὶ τὸν Εὐριπίδην, ἀπαράμιλλους τραγικούς, ἐξάίσιους πνευματικούς ταγούς ὄχι τῶν Ἑλλήνων μόνον. Καὶ εἶχε ταυτόχρονα καὶ ἀνυπέβλητους ἄξιους καλλιτέχνες, δημιουργοὺς ἀριστουργημάτων, προβληθέντων στὴ συνείδηση τοῦ κορυφαίου πολιτικοῦ τῆς Ἑλλάδος ὡς προορισμένων νὰ μείνουν «μνημεῖα αἶδια εἰς ἅπαντα ἀνθρώπων βίον».

Ίστορική ἐξ ἄλλου μεγαλοργία τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀποτελεῖ, πι-
στεύω, καὶ ἡ σύνδρομη τῆς πολιτικῆς τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν
Διαδόχων του ἐκπολιτιστικῆ ἐπενέργεια στοὺς λαοὺς τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς,
ἢ καὶ ἡ καίρια συμβολή της γιὰ τὴν πολιτικὴ διάρθρωση τῆς περιοχῆς.

Ἐνέχει ὅμως ἠθικὴ ποιότητα ἐξοχη καὶ ἡ ἐμμονὴ ἐπὶ αἰῶνες τοῦ ὑπό-
δουλου Γένους στὴν ἐθνικὴ αὐτοσυνειδησία του καὶ στὴν ἀπότοκὴ της συναί-
σθηση ἐθνικῆς ἀλληλεγγύης, μὲ τὴν κρυφὴ ἐλπίδα ἐξ ἄλλου γιὰ ἐπανάκτηση
τῆς ἐλευθερίας του. Δὲν τούρκεψαν οὔτε φράγκεψαν οἱ πατέρες μας, κατόρ-
θωμα ἠθικῆς ἀντοχῆς, «τὰ τετρακόσια χρόνια τοῦ τῶν πατέρων ἡ φυλὴ...
σερνάμενη πορευόνταν, κυνηγημένη ζοῦσε», καθὼς καὶ θρηνεῖ καὶ ἀνυμνεῖ
ὁ Παλαμᾶς.

Ἡ λαϊκὴ Μούσα παρηγοροῦσε: «μὴ κλαῖς Κυρά μου Δέσποινα καὶ
σεῖς εἰκόνες μὴ κλαῖτε, πάλι μὲ χρόνια μὲ καιροὺς πάλι δικὰ μας θά 'ναι»·
εἶτε, μὲ λόγιο ὕφος, θύματα σφαγῆς ἀνθρώπων τοῦ Γένους προβάλλονται
ὡς τίτλοι γιὰ ἐπανάκτηση τῆς ἐλευθερίας: «Ἁγία Τριάς προσκυνητὴ καὶ
Σὺ Θεάνθρωπε Λόγε, δέξαι τοὺς Νεομάρτυρες τούτους, οὓς προσφέρει Σοὶ
Γένος αἰχμάλωτον καὶ ἀντίδος ἐλευθερίαν».

Μεγαλοῦργημα ἱστορικὸ ἐπίσης τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ὑπῆρξε ἡ
ἀνάκτηση τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας, ἔστω γιὰ μικρὸ ἀρχικὰ μέρος του, μὲ
τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ζοῦν ἀκόμη στὶς συνειδήσεις τῶν σημερινῶν
Ἑλλήνων τὰ κλέη καὶ τὰ πάθη τῆς γενεᾶς ἐκείνης τῶν ὑπόδουλων ἕως τὸ
1821 Ἑλλήνων. Ἀξίζει θαυμασμὸ ἡ τόλμη καὶ τὸ κατόρθωμα τῆς Φιλικῆς
Ἐταιρείας νὰ συναγείρει τὸ Γένος πρὸς τὸν ἀπελευθερωτικὸν ἀγώνα, σὲ μιὰ
ἐποχὴ μάλιστα συνασπισμοῦ τῶν μεγάλων τῆς Εὐρώπης Κρατῶν ἐναντί-
ον τῶν ἐπαναστάσεων. Καὶ ἀξίζει θαυμασμὸ, ἡ τότε γενεὰ τῶν Ἑλλήνων,
καὶ ἀναγνώριση εὐλαβικὴ τῆς ἠθικῆς ἀριστείας της, μὲ τὴν καρτερία της
καὶ τὶς θυσίες της καὶ τοὺς ἡρωϊσμοὺς τῆς μαχητικῆς πρωτοπορίας της.
Ἐκφραστικότετος εἶναι ὁ ἀπολογισμὸς τῶν θυσιῶν: τὸ ἐν τρίτον τοῦ ἐνερ-
γοῦ πληθυσμοῦ καὶ τὰ δύο τρίτα τοῦ παγίου κεφαλαίου τῆς ἀπελευθερω-
μένης τελικὰ περιοχῆς, ἐξ ἄλλου καὶ μὲ τὴν ἐπέμβαση τελικὰ Ρωσσίας,
Γαλλίας καὶ Ἀγγλίας, ἂν καὶ ἦταν συνασπισμένες γιὰ δράση κατασταλτικὴ
τῶν Ἐπαναστάσεων.

Εὐτύχησε, ὅμως ἡ Ἑλλὰς καὶ νὰ συμπαρασταθεῖ σωστικὰ στοὺς λα-
οὺς τῆς ἄλλης Εὐρώπης, ἤδη στὸν πέμπτο αἰῶνα π.Χ.: Οἱ Ἕλληνες στὸν
Μαραθῶνα καὶ στὴν Σαλαμίνα ὑπῆρξαν πρόμαχοι καὶ τῶν λαῶν τῆς ἄλλης
Εὐρώπης. Ὁ Πλάτων γράφει στοὺς Νόμους (698 b): αὐτε ἡ Περσικὴ

ἐπίθεσις τοῖς Ἑλλησιν, ἕως δὲ σχεδὸν ἅπασιν τοῖς τὴν Εὐρώπην οἰκοῦσιν, ἐγγίγνεται». Ἀλλὰ καὶ στὸν Μεσαίωνα οἱ Ἕλληνες, ὡς λαὸς τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, κατόρθωσαν τὴν ἀποτροπὴ τῆς εἰσβολῆς ἀσιατικῶν λαῶν στὴ Νότια ἰδιαίτερα Εὐρώπη. Καὶ ἀκόμη στὸν εἰκοστὸ αἰῶνα βρέθηκε ἡ Ἑλλὰς πρόθυμη νὰ συμπολεμήσει μὲ τοὺς λαοὺς τῆς ἄλλης Εὐρώπης, τοὺς ἀγωνιζόμενους γιὰ τὴν περίσωση τῆς ἐλευθερίας· καὶ συνέβαλε στὴν αἴσια ἔκβαση τῶν δυὸ παγκόσμιων λεγόμενων πολέμων· ἰδιαίτερα, στὸν δεύτερο, μὲ τὴν ἥρωικὴ ἀντίστασή της ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο 1940 ἕως τὸν Μάιο 1941 στὶς ἀήττητες ἕως τότε πολεμικὲς δυνάμεις τῆς ὑπὸ καθεστῶς φασιστικὸ Ἰταλίας καὶ τῆς ὑπὸ καθεστῶς ἐθνικο-σοσιαλιστικὸ Γερμανίας, ἀντιρρῦθμισε τὴν πορεία τῆς Ἰστορίας, καθὼς ἐπέφερε καθυστέρηση κρίσιμη στὴν ἐναντίον τῆς Ρωσσίας ἐκστρατεία τῆς Γερμανίας, καὶ μὲ αὐτὴν συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴν αἴσια ἔκβαση τοῦ καταστροφικώτατου ἐκείνου πολέμου. Τὸ σημερινὸ καθεστῶς εἰρήνης στὴν Εὐρώπη ἐνέχει ὀφειλὴ μεγάλη στὸ ἠθικὸ τρόπαιο τῆς Ἑλλάδος τῶν ἐτῶν 1940-1941.

Σὲ ὅποιον τυχὸν μοῦ καταλογίσει, ὅτι περιορίσθηκα νὰ ἐξάρω ἀπὸ τὴν Ἰστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ὅ,τι ἀποτελεῖ δόξα του καὶ τιμὴ του, καὶ ἀγνόησα ὠλωσδιόλου ὅ,τι ἄλλο ἀπὸ τὰ πεπραγμένα του, ἀπαντῶ ἀπλῶς ὅτι ὁ τίτλος τῆς ὀμιλίας μου εἶναι «Ἐπισημάνσεις μεγαλουργίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους» καὶ ὄχι γενικὴ Ἰστορία του, ἀλλὰ καὶ ὅτι ἀμελητέα εἶναι τὰ ὀλίγα πράγματι ἀρνητικὰ στοιχεῖα τῆς Ἰστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ προέχουν τὰ συστατικὰ τῆς ἱστορικῆς μεγαλοσύνης του.

Καὶ ἄς μοῦ συγχωρηθεῖ, ὡς ἐπιμύθιο ἐπικαιρότητας, νὰ ἐπισημάνω τὰ ἐξῆς πρὸς ὅσους ξένους χαρακτηρίζουν ὡς «λάθος» τὴν εἰσδοχὴ τῆς Ἑλλάδος στὴν Εὐρωζώνη: Τὸ ὄνομα Εὐρώπη δόθηκε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ὁ πολιτισμὸς τῆς Εὐρώπης ἐδραιώθηκε μὲ χορηγία ἐλληνικὴ. Πρὶν τὴν ἀνάδειξη τῆς Ρώμης σὲ ἡγεμονίδα τῆς Εὐρώπης, οἱ Ἕλληνες εἶχαν συμβάλει στὸν ἐκπολιτισμὸ τῆς Εὐρώπης. Ἐμβληματικὰ εἶναι τὰ ὀνόματα Μασσαλία στὴ Μεσόγειο, Παντικάπαιον στὸν Εὐξείνιο Πόντο.

Ἐξ ἄλλου, ἡ Ρώμη ἀρχαίῳθεν εἰσδέχθηκε ἀγαθὰ πνευματικὰ ἐλληνικά, ὁ βασιλεὺς της Νουμάς ἐπηρεάσθη ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες Πυθαγόρειους τῆς Νότιας Ἰταλίας. Στὸν πρῶτο π.Χ. αἰῶνα οἱ λόγιοι τῆς Ρώμης ἦταν ἐμποτισμένοι ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ πνεῦμα. Ἐκφραστικώτατο εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Κικέρων ὀνόμασε τὴν ἐλληνικὴ παιδεία Humanitates καὶ ὅτι ἐπίσης ἡ βαρυσήμαντα λατινικὴ λέξις Intellectus εἶναι, ὅπως ἔχω ἀποδείξει, μετάφραση ἐπὶ λέξει τῆς ἐλληνικῆς λέξεως «διαλεκτικὴ». Μόλις χρειάζεται νὰ

ὑπενθυμίσω τὴ γνωστὴ ρήση διασήμου λατίνου ποιητῆ «ἢ Ἑλλάς... εἰσήγαγε στὸ ἀγροῖκο Λάτιον τὰ γράμματα καὶ τὶς τέχνες». Ἀξίζει ὅμως νὰ ὑπενθυμίσω καὶ τὴ γενναία ρήση τοῦ Ἰταλοῦ ποιητῆ Leopardi γιὰ τὴ συμβολὴ τῶν Ἑλλήνων λογίων στὴν Ἀναγέννηση: «Οἱ Ἕλληνες, φεύγοντες τῆς πατρίδος τὸν ὄλεθρον, ἐγένοντο καὶ πάλιν πνευματικοὶ τῆς Εὐρώπης κηδεμόνες».

Πολλαπλοὺς ἄρα τίτλους εὐρωπαϊκότητας διαθέτει ἡ Ἑλλάς: ὀνοματοδότρια καὶ πολιτισμοῦ χορηγὸς καὶ πρόμαχος τῆς Εὐρώπης. Εἶναι κάτι παράλογο Εὐρώπη χωρὶς Ἑλλάδα.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013

ΥΠΟΔΟΧΗ
ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ

ΠΡΟΣΦΩΝΗΣΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΕΔΡΟ
κ. ΣΠΥΡΟ Α. ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟ

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ὑποδέχεται σήμερα μὲ ἰδιαίτερη χαρὰ καὶ τιμὴ ὡς τακτικὸ μέλος τῆς τὸν κ. Νικόλαο Ἀνδρουλάκη, Ὁμότιμο Καθηγητὴ Ποινικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τὸν ὁποῖο ἡ Ὀλομέλεια ἐξέλεξε κατὰ τὸ ἔτος 2012 στὴν ἔδρα τοῦ «Ποινικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου».

Ὁ νέος Ἀκαδημαϊκὸς γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα. Ἔλαβε πτυχίον μὲ ἄριστα ἀπὸ τὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καί, στὴ συνέχεια, σπούδασε ὡς ὑπότροφος ἐπὶ τριάμισι χρόνια στὸ Πανεπιστήμιον τοῦ Μονάχου.

Ὁ κ. Ἀνδρουλάκης εἶναι καταξιωμένος ποινικολόγος μὲ πλουσιότατον συγγραφικὸ ἔργο καὶ διεθνή ἀναγνώριση. Συγκεκριμένα, οἱ γερμανόγλωσσες ἐργασίες του ἔχουν μνημονευθεῖ σὲ ἀποφάσεις τῶν Γερμανικῶν Ἀνωτάτων Δικαστηρίων, ὅπως τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Συνταγματικοῦ Δικαστηρίου καὶ τοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Ἀκυρωτικοῦ Δικαστηρίου. Ἔχει διδάξει ἐπὶ τρεῖς δεκαετίες καὶ πλέον ὅλα τὰ μαθήματα τοῦ Οὐσιαστικοῦ καὶ Δικονομικοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ ἔχει ἀναδείξει πλειάδα μαθητῶν, οἱ ὁποῖοι κατέχουν σήμερα θέσεις δικαστικῶν λειτουργῶν ἢ ἐπιστημονικοῦ διδακτικοῦ προσωπικοῦ στὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικὰ Ἰδρύματα τῆς χώρας μας.

Κύριε συνάδελφε, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν εἶναι εὐτυχῆς πού σᾶς καλωσορίζει καὶ σᾶς ἀπευθύνει θερμὲς εὐχὲς γιὰ συνέχιση τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ ἐρευνητικῆς προσφορᾶς σας.

Σᾶς καλῶ νὰ σᾶς περιβάλω μὲ τὸ μεγάλο διάσημο τοῦ Ἰδρύματος.

Καὶ τώρα παρακαλῶ τὴν Ἀκαδημαϊκὴ κυρία Ἄννα Μπενάκη-Ψαρούδα νὰ ἀνέλθει στὸ βῆμα καὶ νὰ παρουσιάσει λεπτομερῶς τὸ ἔργο τοῦ νέου Ἀκαδημαϊκοῦ.

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ
ΚΥΡΙΑ ANNA ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ

Ἀγαπητὲ συνάδελφε,

Ἡ Σύγκλητος τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν μοῦ ἔκανε τὴν τιμὴ νὰ μοῦ ἀναθέσει, κατὰ τὴν ἀποψινὴ ὑποδοχὴ σας ὡς τακτικοῦ μέλους τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, νὰ παρουσιάσω τὴ σταδιοδρομία σας, τὸ ἐπιστημονικὸ σας ἔργο καὶ γενικὰ τὴν προσφορά σας στὴν καλλιέργεια τῶν ποινικῶν ἐπιστημῶν στὴ χώρα μας. Καθὼς μᾶς συνδέει μακροχρόνια κοινὴ θητεία στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου καὶ τῆς Ποινικῆς Δικονομίας, ἀλλὰ καὶ παράλληλη πορεία σπουδῶν στὴν Ἑλλάδα καὶ σὲ ὀνομαστά πανεπιστήμια τῆς Γερμανίας, σπουδῶν ποὺ ἐπηρέασαν, ὅπως ἦταν φυσικό, τὴν ἐπιστημονικὴ μας συγκρότηση, ἐπιτελῶ τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ μεγάλη εὐχαρίστηση.

Ὁ Νικόλαος Ἀνδρουλάκης, κυρίες καὶ κύριοι, γεννήθηκε στὴν Ἀθήνα καὶ μετὰ τὶς ἐγκύκλιες σπουδὲς ἐφοίτησε στὴ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἀπ' ὅπου ἔλαβε τὸ πτυχίον του μὲ ἄριστα τὸ 1955. Μὲ ὑποτροφία τοῦ Ἰδρύματος Κρατικῶν Ὑποτροφιῶν προχώρησε σὲ μεταπτυχιακὲς σπουδὲς στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου, κοντὰ στὸν κορυφαῖο ποινικολόγο καὶ θεωρητικὸ τοῦ Δικαίου Karl Engisch, ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τοῦ ὁποίου συνέταξε τὴ διδακτορικὴ διατριβὴ του στὴ γερμανικὴ ὑπὸ τὸν τίτλον «Μελέτες ἐπὶ τῆς προβληματικῆς τῶν μὴ γνησίων ἐγκλημάτων παραλείψεως». Ἀνεκνήρυσθη διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου Μονάχου τὸ 1962.

Ὁ Karl Engisch ἀνέθεσε στὸν Ν. Ἀνδρουλάκη νὰ πραγματευθεῖ θέμα ἀπὸ τὶς πλέον δυσπρόσιτες περιοχὲς τοῦ δογματικοῦ Ποινικοῦ Δικαίου—τὰ ἐγκλήματα παραλείψεως—, θέμα ἐπὶ τοῦ ὁποίου δοκιμάζεται πραγματικὰ ἡ ἀντοχὴ καὶ ἡ λογικὴ εὐρωστία τοῦ κάθε ἐρευνητῆ-ἐπιστήμονα. Τὸ ἀποτέλεσμα δικαίωσε τὴν ἐπιλογὴ: Ἡ διδακτορικὴ διατριβὴ τοῦ Ν. Ἀνδρουλάκη, ποὺ ἐξεδόθη ἀπὸ τὸν μεγάλο ἐκδοτικὸ οἶκον Beck τοῦ Μονάχου, ἀξιολογήθηκε ἐπαινετικὰ στὴ γερμανικὴ βιβλιογραφία καὶ χρησιμοποιήθηκε στὴ νομολογία.

Μετά ταῦτα, στήν Ἑλλάδα πλέον, ὁ Ν. Ἀνδρουλάκης διορίζεται βοηθός τοῦ Ποινικοῦ Σπουδαστηρίου στή Νομική Σχολή Ἀθηνῶν τὸ 1963 καὶ ἀρχίζει τὴν προεργασία γιὰ τὴν ἐπὶ ὑψηγεία διατριβή του, τὸ θέμα τῆς ὁποίας ὑπέδειξε ὁ ἀείμνηστος δάσκαλος ὄλων μας Νικόλαος Χωραφᾶς. Καὶ ἐδῶ ὁ τιμώμενος ἀναλαμβάνει νὰ πραγματευθεῖ σὲ δύο τεύχη ἓνα ἐξαιρετικὰ δυσχερὲς θέμα τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, τὴ «Συρροή Ἐγκλημάτων», ἡ ὁποία, ὅπως γνωρίζουν ὅλοι, ὄχι μόνο οἱ θεωρητικοὶ ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν οἱ ἐφαρμοστές τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, ἀπαιτεῖ βαθιὰ γνώση τῆς δομῆς τῶν ἐγκλημάτων καὶ κυρίως ἱκανότητα συλλογιστικῆς. Μὲ τὸ πρῶτο τεῦχος τῆς «Συρροῆς Ἐγκλημάτων» ὁ Ν. Ἀνδρουλάκης ἀνακηρύσσεται Ὑφηγητῆς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου στή Νομική Σχολή Ἀθηνῶν τὸ 1966.

Τὸ δεύτερο τεῦχος τῆς «Συρροῆς Ἐγκλημάτων» ὁ τιμώμενος τὸ ἐπεξεργάσθηκε καὶ πάλι στή Γερμανία, αὐτὴ τὴ φορά στὸ τότε νεοϊδρυθὲν δυναμικὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Saarbrücken, κατόπιν προσκλήσεως τοῦ ποινικολόγου καὶ φιλοσόφου τοῦ Δικαίου Arthur Kaufmann. Στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Saarbrücken ὁ τιμώμενος προσελήφθη ἐπίσης ἀργότερα γιὰ τὴν περίοδο 1967-1969 μὲ πλήρες πρόγραμμα διδασκαλίας καὶ ἀσκήσεων στὸ Εἰδικὸ Ποινικὸ Δίκαιο καὶ τὴν Ποινικὴ Δικονομία. Καρπὸς τῆς διδακτικῆς καὶ ἐρευνητικῆς του ἐργασίας στὸ Saarbrücken ἦταν ἡ συγγραφή, πέραν τῆς «Συρροῆς Ἐγκλημάτων», ἐπιμέρους σημαντικῶν μελετῶν στὸ οὐσιαστικὸ Ποινικὸ Δίκαιο.

Ὅταν τὸ 1969 προκηρύχθηκε πρὸς πλήρωση ἡ ἀ' ἔδρα Ποινικοῦ Δικαίου τῆς Νομικῆς Σχολῆς, ὁ Ν. Ἀνδρουλάκης ὑπέβαλε ὑποψηφιότητα καὶ ἐξελέγη μὲ μεγάλη πλειοψηφία πρῶτα Ἑκτακτὸς Καθηγητῆς τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, ὅπως συνηθίζοταν τότε, καὶ τὸ 1973 Τακτικὸς Καθηγητῆς. Ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ ἐδίδαξε συστηματικὰ ἐπὶ 31 χρόνια –μέχρις ὅτου ἀπεχώρησε τὸ 2000 λόγῳ ὀρίου ἡλικίας– τὸ Ποινικὸ Δίκαιο καὶ τὴν Ποινικὴ Δικονομία σὲ προπτυχιακὸ καὶ μεταπτυχιακὸ ἐπίπεδο.

Πιστεύοντας ὡστόσο –ὅπως συμβαίνει μὲ ὅλους ὅσοι ἀσχολοῦμαστε μὲ τὸ Ποινικὸ Δίκαιο– ὅτι αὐτὸς εἶναι ἓνας «μάχιμος» κλάδος τοῦ Δικαίου καὶ ὁ ὀλοκληρωμένος νομικὸς πρέπει νὰ ἔχει ἄμεση καὶ ζωντανὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν ποινικὴ πράξη, ὁ Ν. Ἀνδρουλάκης ἐπεδόθη παράλληλα καὶ ἐντατικὰ στήν ποινικὴ δικηγορία, τὴν ὁποία συνεχίζει νὰ ἀσκεῖ ἐπὶ σοβαρῶν ποινικῶν υποθέσεων σὲ ὅλα τὰ ποινικὰ δικαστήρια. Ἀπὸ τὴν πλούσια αὐτή, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ θεωρητικὴ του κατάρτιση, πείρα ἔχει προκύψει σειρά ὀλόκληρη δημοσιευμάτων (ἄρθρα, Νομικὰ Ζητήματα, σχόλια στή νομολογία) ποὺ

παρουσιάσθηκαν κυρίως στο περιοδικό *Ποινικά Χρονικά*, τοῦ ὁποῦ οἱ τιμώμενος εἶναι μέλος τῆς ἐπιστημονικῆς ἐπιτροπῆς. Πρόκειται γιὰ τὸ μακροβιότερο (ἔχει ζωὴ ἄνω τῶν ἐξήντα ἐτῶν) ἐγκυρότατο νομικὸ περιοδικὸ ποινικῆς ὕλης ἀπὸ τὸ 1952, τὸ ὁποῖο, εἰρήσθω ἐν παρόδῳ, ἔχω τὴν τιμὴ νὰ διευθύνω τὰ τελευταῖα σχεδὸν σαράντα χρόνια. Τὸ περιοδικὸ βραβεύθηκε μὲ τὴ συμπλήρωση πεντηκονταετίας τὸ 2002 ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Δὲν πρέπει τέλος νὰ παραλείπεται καὶ ἡ λοιπὴ ἐπιστημονικὴ δράση τοῦ τιμωμένου, ὅπως ἡ συνεχὴς ἀπὸ τὸ 1972 Προεδρία, κατόπιν ἐκλογῆς, τῆς Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Ποινικοῦ Δικαίου, τοῦ ἀρχαιότερου σήμερα ἐλληνικοῦ νομικοῦ ἐπιστημονικοῦ σωματείου, ἡ συμμετοχὴ του σὲ διεθνῆ συνέδρια, ἡ σύμπραξις σὲ νομοπαρασκευαστικὰς ἐπιτροπὰς. Τὸν Δεκέμβριον τοῦ 2003 ἡ Νομικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐπέδωσε στὸν Ν. Ἀνδρουλάκη τιμητικὸ τόμο μὲ 52 μελέτες διακεκριμένων Ἑλλήνων καὶ Γερμανῶν ἐπιστημόνων ἀφιερωμένες σὲ αὐτόν.

Μεταξὺ τῶν πολλῶν ἔργων τοῦ τιμωμένου, ποὺ κατὰ τὴν παράθεση τοῦ βιογραφικοῦ ὀρισμένα μόνον μνημονεύθηκαν, κορυφαία θέση κατέχουν δύο: τὸ ὀγκῶδες τρίτομο *Ποινικὸ Δίκαιο, Γενικὸ Μέρος*, ἀφ' ἑνός, καὶ τὸ ἐπίσης ἐκτεταμένο διδακτικὸ σύγγραμμα *Θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς ποινικῆς δίκης*, ἀφ' ἑτέρου.

Γιὰ τὸ *Ποινικὸ Δίκαιο* δύο λόγια μόνον, καθότι ὁ Ν. Ἀνδρουλάκης ἐξελέγη στὴ δημιουργηθεῖσα πρόσφατα στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἔδρα Ποινικοῦ Δικονομικοῦ Δικαίου, ἔδρα δηλαδὴ Ποινικῆς Δικονομίας. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ ἀρκοῦμαι νὰ ἐπισημάνω μόνον τὴν ὄλως πρωτότυπη –ἀντίθετη δηλαδὴ μὲ τὴν πεπατημένη– μεθοδολογία ποὺ ἀκολούθησε ὁ συγγραφέας κατὰ τὴν παρουσίαση τοῦ συστήματος τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου. Συγκεκριμένα, ὁ τιμώμενος ἐπεχείρησε νὰ συναγάγει τὴν ἔννοια τοῦ ἐγκλήματος, ποὺ συνήθως στὰ ἐγχειρίδια προτάσσεται, κατὰ προτεραιότητα ἀπὸ τὸ βασικὸ μέγεθος τοῦ ποινικοῦ οἰκοδομήματος, ποὺ εἶναι βέβαια ἡ ἔννοια τῆς ποινῆς. Ἔτσι ἔδωσε στὴν ἔννοια τῆς ποινῆς τὴν πρέπουσα προτεραιότητα ὅχι μόνον διδακτικὰ πρὸς τοὺς φοιτητὰς, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴ δικαστηριακὴ πρακτικὴ, ἡ ὁποία, ὡς γνωστόν, μονίμως ἀποφεύγει τὴν αἰτιολογία τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων νὰ ἐξηγήσει πῶς καὶ γιατί καταλήγει ἐκάστοτε στὸ συγκεκριμένον εἶδος καὶ μέγεθος ποινῆς. Τὸ θέμα αὐτό, ὅπως καὶ γενικότερα τὸ θέμα τῆς αἰτιολογίας τῶν ποινικῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων, ἀπασχολεῖ τὸν τιμώμενον ζωηρὰ καὶ στὸ πλαίσιο τῆς Ποινικῆς Δικονομίας, ὅπως θὰ φανεῖ στὴ συνέχεια.

Και τώρα στο βασικό έργο Ποινικής Δικονομίας του Ν. Ανδρουλάκη *Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης*, στο όποιο, ως έργο Ποινικής Δικονομίας, αναφέρομαι ειδικότερα. Και εδώ παρατηρείται όμοίως μεθοδολογική πρωτοτυπία.

Τό βιβλίό πραγματεύεται την ύλη εκείνη που σχεδόν μέχρι τα τέλη του προηγούμενου αιώνα έθεωρείτο κατεξοχήν τυπολατρική και στερούμενη θελγήτρων για μιá βαθύτερη θεωρητική ένασχόληση. Αυτή την αντίληψη έθεσε ό Ν. Ανδρουλάκης ως στόχο του να υπερβεί, όταν ανέλαβε να διδάξει, έναλλάξ προς τό Ποινικό Δίκαιο, την Ποινική Δικονομία.

Όπως λέγει ό ίδιος ό συγγραφέας στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του έργου τό 1972, επίδιωξή του ήταν να εφαρμόσει—σύμφωνα με τά πρωτοεμφανισθέντα τότε στη Γερμανία «προγραμματικά» έγχειρίδια— ένα «πρόγραμμα μάθησης» της Ποινικής Δικονομίας, μιá μέθοδο δηλαδή παρουσίασης της ύλης που θά υπερέβαινε τόν επιχωριάζοντα τότε ξηρό νομικισμό και θά διήγειρε την έσωτερική πνευματική διάθεση για μιá ουσιαστική προσέγγιση τών προβλημάτων της ποινικής δίκης. Ό νέος νομικός έπρεπε να αποκτήσει μιá ζωντανή εικόνα «του τί συμβαίνει» πραγματικά στην ποινική δίκη, αλλά και επίγνωση της βαθύτερης προβληματικής του ποινικοδικονομικού συστήματος.

Σύν τώ χρόνῳ οι *Θεμελιώδεις έννοιες της ποινικής δίκης* από την πρώτη έκδοση μέχρι και την τελευταία 4η έκδοση εκ 520 σελίδων εξελίχθηκαν βαθμιαία σε μιá εις βάθος ανάλυση της φύσης και του ρόλου τών κανόνων της Ποινικής Δικονομίας. Χωρίς να εγκαταλείπεται τό άπαρχής σχεδιασμένο «πρόγραμμα μάθησης», που συντελείται στο βιβλίό κατεξοχήν με την μέσῳ έρωτήσεων-άπαντήσεων και ασκήσεων αυτενεργό κινητοποίηση του αναγνώστη, συγκροτείται εν τέλει ένα ιδιότυπο Σύστημα Ποινικής Δικονομίας, που προσπαθει να αναδείξει μέσα από τους τύπους την ουσιαστική αξία τών ποινικῶν δικονομικῶν ρυθμίσεων. Κυριαρχούν και αναλύονται θέματα, όπως, παραδείγματος χάριν, ή άρρηκτη σύνδεση και έξάρτηση της Ποινικής Δικονομίας από τό ουσιαστικό Ποινικό Δίκαιο, κατ' αντίθεση προς τις άλλες Δικονομίες και ιδίως την Πολιτική Δικονομία, που έχει αυτοτέλεια έναντι του Άστικου Δικαίου, επισημαίνεται ή αναγκαιότητα τών τύπων στην ποινική δίκη για την προστασία του κατηγορουμένου, επί ζημιά όμως της ταχύτητας στην άπονομή της δικαιοσύνης, προτιμάται τελικά, με συνταγματικά επιχειρήματα, τό προβάδισμα της προστασίας του

κατηγορουμένου από μιὰ τυχόν ασύστατη κατηγορία ἔναντι τῆς προστασίας τῆς κοινωνίας ἀπὸ τὸ ἔγκλημα, ἀναλύονται ἐπίσης καὶ ἄλλα θεμελιώδη ἐρωτήματα, ποὺ ἐδῶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτεθοῦν. Κατάληξη εἶναι ἡ τεκμηρίωση τῆς παραδοχῆς ὅτι τὸ Ποινικὸ Δικονομικὸ Δίκαιο εἶναι στὴν πράξη «Ἐφαρμοσμένο Συνταγματικὸ Δίκαιο».

Ὅπως ἀνέφερα καὶ παραπάνω, ἡ αἰτιολογία τῶν ποινικῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων ἀπασχολεῖ ζωηρὰ τὸν τιμώμενο. Στὴ μονογραφία του *Αἰτιολογία καὶ ἀναιρετικὸς ἔλεγχος* ὡς συστατικὰ τῆς ποινικῆς ἀπόδειξης καὶ περαιτέρω σὲ δύο ἄρθρα καὶ σὲ σποραδικὰ σχόλια στὰ *Ποινικὰ Χρονικά* ἐπικρίνει ἔντονα τὴν ἐπιχωριάζουσα πρακτικὴ οἱ μὲν ἀποφάσεις τῆς οὐσίας κατὰ κανόνα νὰ μὴν ἐξηγοῦν στὸ αἰτιολογικὸ τὰ περιστατικά, τὰ ἀποδεικτικὰ μέσα καὶ τοὺς συλλογισμοὺς βάσει τῶν ὁποίων τὸ δικαστήριον σχημάτισε δικανικὴ πεποίθηση γιὰ τὴν ἐνοχὴ (ἢ καὶ τὴν ἀθώότητα) τοῦ κατηγορουμένου, καὶ περαιτέρω νὰ μὴν αἰτιολογοῦν τὸ πῶς ἐπιμέτρησαν τὴν ποινὴ. Ἡ βολικὴ αὐτὴ πρακτικὴ, ποὺ ἀντιστρατεύεται τὴ συνταγματικὴ ἐπιταγὴ τῆς πλήρους καὶ ἐμπεριστατωμένης αἰτιολογίας, ἐνισχύεται (ἂν δὲν προκαλεῖται κιόλας) ἀπὸ τὴ συστηματικὴ ἄρνηση τοῦ Ἀρείου Πάγου νὰ ἐλέγξει ἀναιρετικὰ τὴν αἰτιολόγησιν τῆς ἀπόδειξης, ὀχυρούμενος πίσω ἀπὸ τὴν «ἀθεμελίωτην» (κατὰ τὸν συγγραφέα) θέσιν ὅτι ἡ «περὶ πραγμάτων» κρίσις τοῦ δικαστηρίου τῆς οὐσίας εἶναι ἀνέλεγκτη.

Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ὁ τιμώμενος ἀναπτύσσει μιὰ ἐνδιαφέρουσα συλλογιστικὴ τῆς ποινικῆς ἀπόδειξης, τὴν ὁποία πρέπει νὰ περιέχει ἡ δικαστικὴ ἀπόφασις, ὥστε νὰ ἐλέγχεται καὶ ἀπὸ τὸν Ἀρειο Πάγο. Ἀλλὰ στὰ θέματα αὐτὰ ὁ ἴδιος ὁ τιμώμενος θὰ εἶναι ἀσφαλῶς πιὸ διαφωτιστικὸς στὴν ἀκολουθοῦσα ὁμιλία του, καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δὲν ἐπεκτείνωμαι.

Τέλος, θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι πολλὰ ἐπίκαιρα πρακτικὰ δικονομικὰ προβλήματα, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τὴ συστηματικὴ δικηγορικὴ ἐνασχόληση τοῦ τιμωμένου, ἔτυχαν εὐστοχῆς θεωρητικῆς ἀνάλυσης καὶ κριτικῆς τοῦ ἴδιου σὲ μιὰ σειρὰ σχολίων στὴ νομολογία, κυρίως στὸ περιοδικὸ *Ποινικὰ Χρονικά*.

Ἀγαπητὲ συνάδελφε,

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν σᾶς ὑποδέχεται σήμερα ἐπισήμως καὶ ἀναμένει νὰ συμβάλετε μὲ τὸ πολλαπλὸ καὶ ὑψηλῆς ποιότητος ἐπιστημονικὸ σας ἔργο στὴν ἐπιτυχία τῶν σκοπῶν της. Καλῶς ἤλθατε.

Σᾶς εὐχομαι καλὴ ἐπιτυχία στὴν περαιτέρω ἐπιστημονικὴ σας πορεία.

Η ΠΟΙΝΙΚΗ ΑΠΟΔΕΙΞΗ ΩΣ ΑΙΤΙΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ Η ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ ΤΗΣ

ΕΙΣΙΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ

1. Είμαι τόσο βαρειές οι συνέπειες της ποινικής καταδίκης—ό,τι επιβλαβέστερο μπορεί να υποστεί κάποιος από το κράτος¹—, τόσο κινδυνώδης και δυσάρεστη ακόμα και η άπλη έμπλοκή σε ποινική διαδικασία, ώστε το Σύνταγμά μας, διεθνείς συμβάσεις και η έσωτερική ποινικοδικονομική νομοθεσία περιβάλλουν τον πολίτη με ένα πλέγμα προστασίας απέναντι σε τυχόν έκτροπές της έν γένει ποινικής λειτουργίας της πολιτείας προς το συγκυριακά ή και θεληματικά λαθεμένο και το μη-άναγκαίο. Τη μείζονα έν προκειμένου προστασία καθιερώνει το άρθρο 6 § 2 της ΕΣΔΑ στο μέτρο που δίνει ρητή έκφραση στο τεκμήριο άθωότητας του κατηγορουμένου: «Πάν πρόσωπον κατηγορούμενον επί άδικήματι² τεκμαίρεται ότι είναι άθωον μέχρι της νομίμου αποδείξεως³ της ένοχής του»! Έτσι έρχόμαστε άμέσως σε έπαφή με την κεφαλαιώδη σημασία της απόδειξης στην ποινική δίκη. Καμία καταδίκη χωρίς απόδειξη.

Τήν εύθύνη γι' αυτό το κρίσιμο ζητούμενο, που είναι η απόδειξη της ένοχής του κατηγορουμένου, αναθέτει ο νόμος στον ποινικό δικαστή! Χρέος δικό του είναι να αποδείξει την ένοχή του κατηγορουμένου,

1. Καθόσον άφορά στα βλαπτικά για τον τιμωρούμενο συστατικά της ποινής, και μάάλιστα την έντονη ήθικοκοινωνική αποδοκιμασία, τον στιγματισμό (ποινικό μητρώο), τη σκόπιμα όδυνηρή σκληρή μεταχείριση βλ. Ν. Κ. ANDROULAKIS, Über den Primat der Strafe, ZStW, 108, 1996, σ. 309 έπ. και έλληνικά στην Υπεράσπιση, 1998, σ. 1171 έπ.

2. Σωστά: «επί έγκλήματι».

3. Στο γαλλικό κείμενο του άρθρου 6 § 2 της ΕΣΔΑ δέν χρησιμοποιείται η λέξη «απόδειξη». Η ένοχή, λέει, πρέπει να είναι «νόμιμα διαπιστωμένη» (légalement établie). Αυτό, ώστόσο, δέν ενέχει (ούτε θα μπορούσε να ενέχει) διαφοροποίηση από την άξιωση απόδειξης για την υπέρβαση του τεκμηρίου άθωότητας.

έφοσον εἶναι πράγματι ἔνοχος, κι ἂν δὲν εἶναι νὰ τὸν ἀθωώσει. Ἀλλιῶς ἔχει τὸ πράγμα στοὺς ἄλλους κλάδους τοῦ δικονομικοῦ δικαίου, ὅπου ὁ δικαστὴς ἐπιλύει διαφορές, ἀνάμεσα σὲ ἰδιῶτες ἢ ἀνάμεσα σὲ ἰδιῶτες καὶ τὸ ἐν εὐρείᾳ ἐννοία Δημόσιο – ἐκεῖ τὰ μέρη εἶναι ἐκεῖνα ποὺ ἀποδεικνύουν τὸ καθένα τῆ δική του θέση στὸν δικαστή, ὁ ὁποῖος περιορίζεται νὰ ἀποφανθεῖ ποιά ἀπὸ τίς ἀντιμαχόμενες ἐκδοχές, ὅπως αὐτὲς ἐμφανίστηκαν στὸ δικαστήριο (*secundum allegata*)⁴, πρέπει νὰ προτιμηθεῖ, χωρὶς σώνει καὶ καλὰ νὰ ἀξιῶνεται ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια γιὰ τὴν ὅποια ἐπιλογή του. Ὁ ποινικὸς δικαστὴς, ἀντίθετα, δὲν περιμένει ἀπὸ τοὺς ἄλλους⁵ πρέπει, ἐπικουρούμενος ἀπὸ τὸν εἰσαγγελέα, νὰ αὐτενεργήσῃ μὲ στόχο τὴν ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια, τὴν ἀποδείξει – βαρύνεται μὲ τὸ λεγόμενο «διαγνωστικὸ καθήκον»⁵.

4. Ἡ πλήρης διατύπωση τῆς σχετικῆς νομικῆς παροιμίας, ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ ἤδη στὸ λόγιον ἡπειρωτικὸ δίκαιο τοῦ Μεσαίωνα, ἦταν: *Iudex secundum allegata non secundum conscientiam iudicat*. Ὁ δικαστὴς βρισκόταν ὡς οὐδέτερος τρίτος ἀνάμεσα στὰ δύο μέρη καὶ ἔκρινε αὐτὰ ποὺ τοῦ ἔλεγαν, χωρὶς νὰ ἀναπτύσσει δική του πρωτοβουλία: βλ. KNUT WOLFGANG NORR, *Zur Stellung des Richters im gelehrten Prozess der Frühzeit: Iudex secundum allegata non secundum conscientiam iudicat*, 1967, σ. 12. Στὴν ποινικὴ δίκη κέρδιζε, ὡστόσο, σὺν τῷ χρόνῳ σὲ ἕναν βαθμὸ ἔδαφος ἢ *conscientia* τοῦ δικαστῆ. Ὁ.π., σ. 25.

5. Κρυμμένη κατὰ κάποιον τρόπο στὴ διάταξη τοῦ ἄρθρου 351 § 1 ΚΠΔ γιὰ τὴν «σειρὰ κατὰ τὴν ἐξέταση μαρτύρων» βρίσκεται ἡ θεμελιώδης διατύπωση τοῦ διαγνωστικοῦ καθήκοντος τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ: «Φροντίζει μὲ ἐπιμέλεια ὥστε (...) νὰ διασαφηνιστοῦν ὅσο τὸ δυνατὸ πληρέστερα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν πράξη καὶ ὅλα ὅσα ἀφοροῦν τὴν κατηγορία ἢ τὴν υπεράσπιση, νὰ διαλυθεῖ κάθε σύγχυση καὶ νὰ προκύψει βέβαιη πεποίθηση γιὰ τὴ δικαζόμενη κατηγορία, στηριγμένη σὲ βάσιμες ἀποδείξεις». Βλ. ΔΕΔΕ, Θεωρητικὰ προβλήματα τῆς ἀποδεικτικῆς διαδικασίας, *Ποινικά*, 22, 1985, σ. 40.

2. Τί ακριβώς έννοοῦμε ὅταν μιᾶμε γιὰ «νόμιμη⁶ ἀπόδειξη» στὴν ποινικὴ δίκη; Ἀπο-δεικνύω σημαίνει ἐν γένει ξεσκεπάζω καὶ δείχνω κάτι σὲ κάποιον ὡς «κατὰ τρόπον ἀδιαμφισβήτητο»⁷ ἀληθές. Ἡ ἀπόδειξη εἶναι λοιπὸν ἔννοια ἐξωστρεφῆς, ἐπικοινωνιακοῦ ἢ, ἀλλιῶς, διυποκειμενικοῦ χαρακτήρα – ἀποδεικνύω πάντοτε κάτι σὲ κάποιον ἀποδέκτη, σὲ ἓναν ἢ περισσότερος ἢ καὶ πολλούς. Εἶναι δὲ νομίζω φανερό ὅτι γιὰ νὰ ἔχουμε ἀποδεδειγμένο σὲ κάποιον κάτι κατὰ τρόπο ἀδιαμφισβήτητο δὲν ἀρκεῖ ἡ ἀπλὴ «διαβεβαίωση» ἀπὸ μέρους τοῦ βαρυνομένου μὲ τὸ καθῆκον ἀπόδειξης ὅτι τὸ κάτι αὐτὸ ἀληθεύει, ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἔχει διατυπωθεῖ ἀπὸ μέρους του κάποιον σκεπτικὸ, κάποια ἐξήγηση, κάποια ἐπιχειρηματολογία⁸ σὲ σχέση με αὐτὴ τὴν προκύπτουσα ἀλήθεια, πού νὰ στηρίζει τὸ ἀδιαμφισβήτητό της. Καὶ γιὰ νὰ ἔρθω ἀμέσως στὸ θέμα μας: Γιὰ νὰ ὑπάρξει ποινικὴ ἀπόδειξη ἱκανὴ νὰ ξεπεράσει τὸ τεκμήριο τῆς ἀθωότητος δὲν φτάνει ἡ «γυμνὴ» δικαστικὴ ἀνακήρυξη τοῦ κατηγορουμένου ὡς ἐνόχου, ἀλλὰ ὀφείλει τὸ ποινικὸ δικαστήριον

6. Ἡ ἀνομιότητα τῶν ἀποδείξεων ἀφορᾷ κατὰ βάση στὴ μὴ-παραβίαση τῶν προβλεπομένων ἀπὸ τὸ ἐκάστοτε ἐσωτερικὸ δίκαιο ἀποδεικτικῶν ἀπαγορεύσεων, μὲ τις ὁποῖες δὲν θὰ ἀσχοληθοῦμε ἐδῶ. Τὸ ἐσωτερικὸ δίκαιο διέπει ἐν γένει τὰ τῆς διεξαγωγῆς τῆς ἀπόδειξης [βλ. FROHWEIN/PEUKERT, *Europäische Menschenrechts-Konvention (EMRK-Kommentar)*, 1985, Artikel 6, ἀριθ. 111, σ. 163]. Αὐτὸ ὅμως καθόλου δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει ὅτι τὸ ἐσωτερικὸ δίκαιο ἔχει τὴν εὐχέρεια νὰ διαμορφώσει τις προϋποθέσεις ἀπόδειξης καὶ παραδοχῆς τῆς ἐνοχῆς ἔτσι ὥστε νὰ θίγεται ἡ ἴδια ἢ οὐσία τῆς ἀπόδειξης, ὅπως φέρ' εἰπεῖν ὅταν προβάλλεται ὁ ἰσχυρισμὸς ἀπόδειξης ἀκόμα καὶ ἐπὶ περιπτώσεων ἀπουσίας οὐσιωδῶν συστατικῶν της, ὅπως κατεξοχὴν ἡ αἰτιολογία. Μπορεῖ πράγματι καταρχὴν νὰ μὴ ἀποτελεῖ ἔργο τοῦ ΕΔΔΑ ὁ ἐλεγχος τῶν περὶ τὰ πράγματα ἢ περὶ τὸ δίκαιο σφαλμάτων τῶν ἐθνικῶν ποινικῶν ἀποφάσεων (βλ. τὴν ἀπόφαση *Perlala v. Grece* τῆς 22.2.2007 §§ 25-26 καὶ ἀκόμα *Garcia Ruiz v. Spain*, 3054/1996 § 28· *Kemmach v. France*, 1994, § 44· *Donadje v. Georgie*, 2006, §§ 30-31). Ὅμως τὸ πρᾶγμα πρέπει νὰ ἀλλάζει σὲ περιπτώσεις ὅπου πλήττεται τὸ δικαίωμα τοῦ κατηγορουμένου σὲ δίκαιη δίκη.

7. Βλ. Γ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *Λεξικὸ τῆς Νέας Ἑλληνικῆς Γλώσσας*, 2002, σ. 237.

8. Σὲ κάθε ἀπόδειξη, λέει ὁ ΓΕΜΤΟΣ, Ἡ ἀπόδειξη στὴ φιλοσοφία, τὴν ἐπιστήμη καὶ τὸ δίκαιο, *ΝοΒ*, 61, 2013, σ. 913, ὑπάρχουν τρία βασικὰ στοιχεῖα: ἀποδεικτέο περιστατικὸ (ἢ θέση πού τὸ ἐκφράζει), ἀποδεικτικοὶ λόγοι ἢ ἐπιχειρήματα πού τὸ στηρίζουν, ἀποδεικτικὸς τρόπος πού συνδέει ἀποδεικτέο μὲ ἐπιχειρήματα.

νά εξηγήσει, δηλαδή νά αἰτιολογήσει αὐτή τήν τέτοιας βαρύτητας ἀπόφασή του. Χωρίς ἐξήγηση τοῦ ἀπό ποῦ, πῶς καί γιατί ἔφτασε σ' αὐτήν ὁ δικαστής, χωρίς «σκεπτικό», χωρίς αἰτιολογία πού νά στηρίζει ὡς ἀδιαμφισβήτητη τήν καταδίκη ἀπέναντι στοὺς ἀποδέκτες τῆς ἀπόδειξης —δηλαδή στὸν κατηγορούμενο καί τὸ στενὸ συγγενικὸ καί κοινωνικὸ του περιβάλλον, στὸν πολιτικῶς ἐνάγοντα, τοὺς συνηγόρους, τὸν εἰσαγγελέα, τοὺς δικαστὲς τῶν ἐνδίκων μέσων, τοὺς ἐκπροσώπους τῆς ἐνδιαφερόμενης ποινικῆς δημοσιότητας μέσα στὸ ἀκροατήριον καί ἔξω ἀπὸ αὐτό— ἐπαναλαμβάνω: χωρίς αἰτιολογία, ἀπόδειξη δὲν ὑπάρχει.

3. Καί ὅμως, ἐπ' αὐτοῦ τοῦ τελευταίου θὰ μπορούσε κανεὶς νά προβάλει ἀντιρρήσεις. Ὑπάρχει καί παραῦπάρχει ποινικὴ ἀπόδειξη χωρίς αἰτιολογία, θὰ μπορούσε κάποιος νά ἰσχυριστεῖ⁹ — τέτοια δὲ ἰσχύει ἀκόμα σήμερα σὲ ὅλες τὶς χῶρες, προεχόντως στὶς ἀγγλοσαξωνικές, ὅπου λειτουργοῦν ἀμιγῶς ὀρκωτὰ ποινικὰ δικαστήρια, ὅπως τὰ εἶχαμε καί ἐμεῖς μέχρι πρὶν ἀπὸ μερικὲς δεκαετίες. Οἱ ἐτυμηγορίες τῶν λαϊκῶν ἐνόρκων «δικαστῶν» ἀπαντοῦν μὲ ἓνα σκέτο «ναί» ἢ «ὄχι», «ἐνοχος» ἢ «ἀθῶος», στὸ ἐρώτημα γιὰ τὴ βασιμότητα τῆς κατηγορίας καί στεροῦνται, ἐπομένως, ὅποιασδήποτε αἰτιολογίας. Ἐντούτοις κανεὶς δὲν φαίνεται νά ἔχει ἀμφισβητήσει ὅτι καί οἱ καταδικαστικὲς ἐτυμηγορίες τῶν ἐνόρκων συνιστοῦν νόμιμη ἀπόδειξη τῆς ἐνοχῆς. Ὄντας ὑποχρεωμένος νά πάρω θέση πάνω στὸ ζήτημα πού θέτει ἡ ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ εἴδους τῶν ἀποφάσεων, θὰ ἐμμένω ἄραγε στὸ ὅτι δὲν ὑπάρχει ἀπόδειξη χωρίς αἰτιολογία; Ἡ θετικὴ ἀπάντηση («Ναί, θὰ ἐμμένω»), —ἡ ὁποία, ὅπως θὰ δοῦμε, ἔχει μεγάλη πρακτικὴ σημασία, ἐνόψει τῆς ἐπικρατούσας στὴ νομολογία τοῦ Ἀκυρωτικοῦ μας ἀντίληψης γιὰ τὴν ἀπόδειξη καί τὴν αἰτιολογία τῆς ἀπόφασης— διευκολύνεται, νομίζω, ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα μιᾶς σχετικὰ μεγάλης καί γενικότερα ἐνδιαφέρουσας ἱστορικῆς παρένθεσης, τὸ ὁποῖο ἀμέσως ἐπιχειρῶ.

Ἄ ἑκχριστιανισμὸς τῆς Εὐρώπης καί ἡ σταδιακὴ ἐμπέδωση, ἰδίως ἀπὸ τὸν 4ο αἰ. κι ἔπειτα, τοῦ Εὐαγγελίου ἔφερε ἀναπόφευκτα σὲ ἐπαφὴ τοὺς

9. Βλ. λ.χ. Ι. ΓΙΑΝΝΙΔΗ, *Ἡ αἰτιολόγηση τῶν ἀποφάσεων τῶν ποινικῶν δικαστηρίων*, Β', 2003, σ. 150 ἐπ., σσμ. 583.

τότε φορεῖς τῆς ποινικῆς λειτουργίας μὲ τὴν κατὰ Ματθαῖον Ζ' 1-5 παραίνεση τῆς Ἐπι τοῦ Ὁρους Ὁμιλίας: «Μὴ κρίνετε, ἵνα μὴ κριθῆτε· ἐν ᾧ γὰρ κρίματι κρίνετε κριθήσεσθε, καὶ ἐν ᾧ μέτρῳ μετρεῖτε μετρηθήσεται ὑμῖν». Μὲ αὐτὰ δὲν τίθεται, βέβαια, ὑπὸ ριζικὴ ἀμφισβήτηση τὸ ἔργο τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ, ὅπως, μεταξὺ ἄλλων, προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ Κεφ. ΙΓ' 3-4 τῆς Πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολῆς τοῦ Παύλου: «Θέλεις δὲ μὴ φοβεῖσθαι τὴν ἐξουσίαν; τὸ ἀγαθὸν ποίει, καὶ ἕξεις ἔπαινον ἐξ αὐτῆς. Θεοῦ γὰρ διάκονός ἐστί σοι εἰς τὸ ἀγαθόν. Ἐὰν δὲ τὸ κακὸν ποιῆς, φοβοῦ· οὐ γὰρ εἰκῆ τὴν μάχαιραν φορεῖ». Ὅμως τὸ βάρος ποῦ φορτωνόταν μὲ αὐτὰ ἢ συνείδηση τοῦ δικαστῆ καὶ ἡ ἀνησυχία γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του ἄσκησαν σοβαρὴ ἐπιρροὴ στὴν ἐξέλιξη καὶ διαμόρφωση τῶν ποινικοδικονομικῶν θεσμῶν. Χτυπητὸ παράδειγμα τέτοιας ἐπιρροῆς ἦταν ἡ ἐφαρμογὴ παλαιότερα (μέχρι τὸν 12ο αἰ.) τῆς λεγόμενης Θεοδικίας ἢ Θεοκρισίας, μὲ ἀπευθείας ἀνάθεση στὸ Θεῖο τῆς κρίσης γιὰ τὴν ἐκάστοτε προκείμενη ποινικὴ ὑπόθεση ἀνάλογα μὲ τὴν ἀντοχὴ τοῦ κατηγορουμένου σὲ σκληρότατες δοκιμασίες (πυρακτωμένο σίδηρο, παγωμένο νερό)¹⁰. Στὴ συνέχεια, ὅταν ξεπεράστηκε ἡ Θεοκρισία καὶ ἡ κρίση ἔμεινε πραγματικὰ στὰ χέρια τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ, ἀναζητήθηκαν πάντως τρόποι γιὰ νὰ ἐλαφρυνθεῖ ὅσο γίνεται αὐτὸ τὸ συνειδησιακὸ βάρος, ἰδίως ὅταν ἡ κρίση ἦταν καταδικαστικὴ. Καὶ ἡ ζήτηση αὐτὴ — μὲ τὴν ὁποία ἀσχολήθηκε σχετικὰ πρόσφατα ὁ ἀμερικανὸς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Yale James Whitman σὲ μιὰ σημαντικὴ ἐργασία του γιὰ τὶς «θεολογικὲς ρίζες τῆς ποινικῆς δίκης»¹¹ — ἀπέληξε σὲ δύο κυρίως μεθόδους ἐλάφρυνσης τῆς συνείδησης τοῦ δικαστῆ ποῦ, θετικὰ ἢ ἀρνητικὰ, ἄσκησαν ἐπιρροὴ στὴ διαμόρφωση καὶ τῶν σήμερα ἰσχυόντων ποινικοδικονομικῶν συστημάτων ἀπόδειξης.

Ἡ πρώτη ἐνέκειτο στὴν ἐπινόηση καὶ ἐφαρμογὴ τοῦ συστήματος τῶν λεγόμενων «νομικῶν ἀποδείξεων», τὸ ὁποῖο ἦταν διαδεδομένο στὴν Κεντρικὴ Εὐρώπη μέχρι καὶ τὰ μέσα περίπου τοῦ 19ου αἰ. Γιὰ «νομικὲς ἀποδείξεις» κάνουμε λόγο ὅταν ὁ ἴδιος ὁ νόμος καθορίζει περιοριστικὰ τοὺς ὅρους κάτω ἀπὸ τοὺς ὁποίους θεωρεῖται ἀποδεδειγμένη ἡ κατηγορία — λόγου χάριν, ἐφόσον ὑπάρξει ὁμολογία τοῦ κατηγορουμένου ἢ οἱ σύμφωνες

10. Βλ. λ.χ. ΚΟΥΡΑΚΗ, *Ποινικὴ καταστολή*, ³1997, ἀριθ. 109, σ. 85.

11. J. R. WHITMAN, *The Origins of Reasonable Doubt (Theological Roots of the Criminal Trial)*, 2008.

καταθέσεις δύο «ἀξιόπιστων» αὐτοπτῶν (καί, βέβαια, ἀρρένων – γιὰ τὶς γυναῖκες ἴσχυαν ἄλλα) μαρτύρων κ.ο.κ. Ἐφόσον συνέτρεχαν οἱ κατὰ τὸν νόμο προϋποθέσεις τῆς πλήρους ἀπόδειξης, ἀλλὰ καὶ μόνο τότε, ὁ δικαστὴς ἦταν ὑποχρεωμένος νὰ καταδικάσει καὶ τὸ ἔκανε αὐτὸ μὲ «ἐλαφριά» τὴ συνείδηση καὶ χωρὶς φόβο γιὰ τὴ σωτηρία τῆς ψυχῆς του, ἀφοῦ στὴν οὐσία δὲν ἦταν αὐτός, ἀλλὰ ὁ νόμος ποὺ καταδίκαιζε τὸν κατηγορούμενο! Ἐδῶ βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ πρώτη, ἀπλοϊκὴ ἀλλὰ θεωρούμενη ὡς ἐπαρκῆ, μορφὴ αἰτιολογίας καὶ ἀπόδειξης, ποὺ μπορεῖ νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς τυπικὴ μὲ τὴν ἔννοια ὅτι πληροῦται ἀπλῶς ὁ ἀποδεικτικὸς τύπος ποὺ ἀξιῶνεται ἀπὸ τὸν νόμο. Θὰ ὑπέθετε, ἴσως, κανεὶς ὅτι ἡ μέθοδος αὐτὴ προστάτευε ταυτόχρονα τὸν κατηγορούμενο, ἀφοῦ ἀπομάκρυνε τὸν κίνδυνο τῆς δικαστικῆς αὐθαιρεσίας. Ὅμως κάθε ἄλλο παρὰ προστασία εἶχε πράγματι νὰ περιμένει ὁ κατηγορούμενος ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ τῶν νομικῶν ἀποδείξεων, κι αὐτὸ γιὰτὶ σὲ περίπτωσι ποὺ οἱ ὑπάρχουσες ἀποδείξεις δὲν ἦσαν σύμφωνα μὲ τὸν νόμο «πλήρεις», ἀλλὰ «ἡμι-πλήρεις» ἢ πάντως «ἀξιόλογες» (considérables), ὁ κατηγορούμενος, ἀντὶ νὰ ἀθωωθεῖ, ὑπεβάλλετο σὲ βασανιστήρια μὲ στόχο τὴν ἀπόσπασή τῆς ὁμολογίας του¹². Ἀκόμα δὲ καὶ μετὰ τὴν κατάργησι τῶν βασανιστηρίων δύσκολα γλίτωνε τὴν τιμωρία, μὲ ἀπλῶς ἡπιότερη ποινὴ («ποινὲς ὑπονοίας»)¹³. Σὲ κάθε περίπτωσι ἡ ὑποχρέωσι τοῦ δικαστῆ νὰ καταδικάσει ἀκόμα καὶ παρὰ τὴν ἀντίθετη ἐλεύθερα σχηματισμένη πεποίθησή του ὀδηγοῦσε σὲ ἄτοπα, ἡ συνειδητοποίηση τῶν ὁποίων συνέβαλε στὴν κατάργησι τοῦ ὑπὸ συζήτησι θεσμοῦ.

Ἡ δευτέρη μέθοδος, ἡ εἰσαγωγὴ τῆς ὁποίας εἶχε σχέση μὲ τὴν ἐλάφρυνσι τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ ἀπὸ τὸ συνειδησιακὸ βᾶρος τῆς ἐκφορᾶς ἰδίως καταδικαστικῆς κρίσεως, ἐνέκειτο ἀκριβῶς στὴν ἀνάθεσι τοῦ κολασμοῦ τῶν ἐγκλημάτων κατὰ κύριον λόγον σὲ λαϊκοὺς ὀρκωτοὺς δικαστές. Βεβαίως, οἱ ἄγγλοι βαρῶνοι ποὺ ἔπεισαν ἐν ἔτει 1215 τὸν βασιλέα Ἰωάννη τὸν ἀκτήμονα νὰ ὑπογράψῃ τὴν περιβόητη Magna Charta Libertatum –μὲ τὴν ὁποία,

12. Βλ. LAINGUI/LEBIGRE, *Histoire du droit pénal*, II. *La procédure criminelle*, χ.χ., σ. 111 ἐπ. Γιὰ τὶς λεπτομέρειες βλ. Α. ESMEIN, *Histoire de la Procédure Criminelle en France*, 1882, σ. 266 ἐπ., καὶ ἰδίως τὴν ἐξαίρετη ἐργασία τοῦ ΧΡΗΣΤΟΥ ΜΠΑΚΑ, Ἡ θέσι τοῦ κατηγορουμένου τίς παραμονές τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασις, *Ποινικά*, 17, 1983, σ. 147 ἐπ.

13. Βλ. Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, Ἡ ἐπιβίωσι τῶν ποινῶν ὑπονοίας, *Ποιν.Χρ.*, ΚΔ', σ. 165 ἐπ.

ανάμεσα σέ άλλα, θεσμοθετήθηκε ἡ συμμετοχή στήν ἀπονομή τῆς δικαιοσύνης, καί μάλιστα σέ κυρίαρχο ρόλο, τῶν «ἐνόρκων»—λίγο ἐνδιαφερόντουσαν γιά τήν ἐλάφρυνση τῆς συνείδησης καί τῆ σωτηρία τῆς ψυχῆς τοῦ διατηρούμενου στήν προεδρία τῶν δικαστηρίων ἐπαγγελματία δικαστῆ· ὅμως ὁ μέχρις ἐξάλειψης μετριασμός τῆς εὐθύνης του ἀσφαλῶς συνέβαλε στήν ὑπογραφή τῆς Χάρτας ἀπό τόν ἄγγλο βασιλέα. Βέβαιο εἶναι πάντως ὅτι, σέ ἀντίθεση μέ τῆ μέθοδο τῶν νομικῶν ἀποδείξεων, ἡ μετακύλιση στοὺς ἐνόρκους τῆς εὐθύνης γιά τόν κολασμό τοῦ ἐγκλήματος ἐσήμανε μιὰ οὐσιώδη πρόοδο στήν ἀπονομή τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης. Σχεδόν ὅλες οἱ μέχρι σήμερα ἰσχύουσες θεμελιώδεις ἀρχές τῆς φιλελεύθερης ποινικῆς δίκης ἔλκουν τήν καταγωγή τους ἀπό τήν καθιέρωση τοῦ ὀρκωτοῦ δικαστηρίου, ἀπό αὐτό τὸ στήσιμο μιᾶς λαϊκῆς δημόσιας παράστασης¹⁴ πού ὑποκατέστησε τήν παλιά μυστική καί χάρτινη ποινική διαδικασία. Ἀπὸ ἐκεῖ ξεκίνησαν καί ἐπεκράτησαν οἱ ἀρχές τῆς δημοσιότητας, τῆς προφορικότητας, τῆς ἀμεσότητας, τῆς ἠθικῆς ἀπόδειξης. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι στήν Ἀγγλία ποτέ δὲν ἀναγνωρίστηκαν τὰ βασανιστήρια ὡς νόμιμη μέθοδος προσέγγισης τάχα τῆς ἀλήθειας, δηλαδή ἀπόσπασης τῆς ὁμολογίας τοῦ κατηγορουμένου, κι αὐτὸ ὅταν, λόγου χάριν, ἀκόμα κατὰ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰ. στήν Αὐστρία ὁ εἰσαχθεὶς ἀπὸ τήν αὐτοκράτειρα Μαρία-Θηρεσία Ποινικὸς Κώδικας, ἡ λεγόμενη *Teresiana*, ὄχι μόνο προέβλεπε ρητὰ τὰ βασανιστήρια, ἀλλὰ περιεῖχε καί φρικαλέα εἰκονογραφημένες (!) μέ ξυλογραφίες ὁδηγίες γιά τῆ «σωστή» ἐφαρμογή τους.

Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, τὸ ἀγγλικὸ αὐτὸ σύστημα προκάλεσε τὸ ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον καί τήν ἐνθουσιώδη κατάνευση τῶν ἀνδρῶν τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης τοῦ ἔτους 1789, οἱ ὁποῖοι ἔσπευσαν νὰ τὸ υἱοθετήσουν. Σέ αὐτὸ συνέβαλε σέ μεγάλο βαθμὸ τὸ ἔργο τοῦ σημαντικοῦ ἄγγλου νομικοῦ William Blackstone, *Commentaries of the Laws of England*, πού εἶχε δημοσιευτεῖ λίγα χρόνια νωρίτερα (1765-1769). Ἐκεῖ ἐκθειάζεται τὸ δικαστήριον τῶν ἐνόρκων ὡς «ἡ δόξα τοῦ Ἀγγλικοῦ Δικαίου» πού θά

14. Γιά τὸ θεατρικὸ στοιχεῖο στήν ποινική δίκη βλ. λ.χ. LEGNANO/AEINGENHEISTER, *Die Aufführung von Strafrecht*, 1999.

συντηρήσει τὴ δύναμη τῆς Ἀγγλίας ἐσαεὶ (τ. 3, σ. 379), ὡς «τὸ μεγάλο ὄχυρό», τὸ παλλάδιο τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ κάθε Ἀγγλου (τ. 4, σ. 362 ἐπ.), καὶ ὡς ὁ ἀσύγκριτα καλύτερος τρόπος ἀνίχνευσης τῆς δικανικῆς ἀλήθειας. Βέβαια, οἱ ἄνδρες τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης εἶχαν συνείδηση τοῦ ὅτι τὸ χωρὶς καμιὰ ἐξήγηση «ξερό» ναὶ ἢ ὄχι, ἔνοχος ἢ ἀθῶος, τῶν ἐνόρκων δὲν ἐνέχει, ἐφόσον εἶναι θετικό, οὐσιαστικὴ ἀπόδειξη τῆς ἐνοχῆς τοῦ κατηγορουμένου. Εἰδικότερα, ἦσαν ἀπολύτως ἐνήμεροι γιὰ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν πεποίθηση τῶν ἐνόρκων καὶ τὴν ἀπόδειξη. Τὴν 3ῃ Ἰανουαρίου τοῦ ἔτους 1791 ὁ Prugnon¹⁵, μιλώντας στὴ Συντακτικὴ Συνέλευση (Constituante), ἔθετε τὸ ἐρώτημα: «Ἀρκεῖ νὰ πιστεύουν ἔνοχο τὸν κατηγορούμενο οἱ ἔνορκοι ἢ εἶναι ἀναγκαῖο νὰ ἀποδειχθεῖ τὸ ἐγκλημά του; Ἴδου τὸ πρόβλημα!» (Suffit-il que les jurées croient l'accusé coupable, ou faut-il que le crime soit prouvé? Voilà le problème.) Ἄλλο λοιπὸν ἡ πεποίθηση τῶν ἐνόρκων καὶ ἄλλο ἡ ἀπόδειξη! Ὁ Prugnon ἦταν ὀπαδὸς τῆς ἀπόδειξης, δηλαδὴ τοῦ συστήματος τῶν νομικῶν ἀποδείξεων, ὅμως τελικὰ τὸ λεγόμενο «μοντέλο τῆς πεποίθησης» ἐπεκράτησε πανηγυρικὰ τοῦ «μοντέλου τῆς ἀπόδειξης». Ἦταν μάλιστα τέτοιος ὁ ἐνθουσιασμός γιὰ τὴν ὑποτιθέμενη καὶ προεξοφλούμενη καθαρότητα, εὐλικρίνεια καὶ διαύγεια τῆς συνείδησης τῶν ἀπλῶν λαϊκῶν ἀνθρώπων ποὺ εἶναι οἱ ἔνορκοι, ὥστε, στὶς ὁδηγίες πρὸς τοὺς ἐνόρκους ποὺ κατέστρωσε ἡ γαλλικὴ Instruction Criminelle τοῦ ἔτους 1791, νὰ κηρυχθοῦν ρητὰ ὡς... περιττεύουσες οἱ ὅποιες ἐξηγήσεις, δηλαδὴ αἰτιολογήσεις, καθόσον ἀφορᾶ στὸ πῶς ἔφτασαν στὴν πεποίθησή τους. Ὁ νόμος, φθέγγεται ἡ σχετικὴ διάταξη ἀποτεινόμενη πρὸς τοὺς ἐνόρκους, «δὲν σᾶς ζητᾶει λογαριασμό(!) γιὰ τὰ μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο φτάσατε νὰ σχηματίσετε τὴν πεποίθησή σας. Ὁ νόμος δὲν σᾶς θέτει παρὰ μόνο αὐτὴ τὴν ἐρώτηση ποὺ περικλείει ὅλο τὸ μέτρο τῶν καθηκόντων σας: «Ἐχετε σχηματίσει ἐνδύμυχο πεποίθησή;» (Avez-vous une intime conviction?) Τὰ σημαδιακὰ αὐτὰ λόγια πέρασαν καὶ στὴ δική μας Ποινικὴ Δικονομία τοῦ ἔτους 1834 (ἄρθρο 435). Ἡ ἀνάγκη αἰτιολόγησης ἄφηγε λοιπὸν ἀδιάφορο τὸν γάλλο ἐπαναστατικὸ νομοθέτη.

15. Βλ. FAUSTIN HÉLIE, *Traité de l'Instruction Criminelle*, 4, 1866, σ. 337.

“Όμως αυτό το εἶδος ἡ ἐσωστρεφῆς καὶ αὐτοϊκανοποιούμενη ἐνδόμυχη πεποίθηση ποὺ δὲν ἔχει νὰ δώσει λογαριασμὸ σὲ κανέναν τί ἐγγύηση μπορεῖ νὰ παράσχει γιὰ τὸ μὴ-αὐθαίρετο τῆς κρίσης τῶν ἐνόρκων; Εἶναι ἱκανὴ νὰ ὑποκαταστήσει τὴν ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τοῦ πράγματος ἀξιούμενη ἐδῶ ἀπόδειξη; Στὴν κριτικὴ ποὺ βρέθηκε νὰ ἀντιμετωπίζει ἡ μέσῳ τῆς ἐπαναστατικῆς Γαλλίας ἐπιχειρηθεῖσα, ἀρχικὰ μὲ ἐπιτυχία, εἰσβολὴ τῶν ὀρκωτῶν δικαστηρίων καὶ στὴν ἡπειρωτικὴ Εὐρώπη καταλυτικὸς ἦταν ὁ ρόλος ποὺ διαδραμάτισε ἡ καντιανὴ ἀντίληψη γιὰ τὴν πεποίθηση, ὅπως διατυπώθηκε στὴν *Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λόγου*. Κατὰ τὸν Kant¹⁶, ἡ ἀληθινὴ πεποίθηση (*Überzeugung*) δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τὴν ἐσωστρεφῆ ἀπλὴ ἄλογη κατάπειση ἢ παράπειση (*Überredung*), ἡ ὁποία γιὰ τὸ δίκαιο¹⁷ στερεεῖται ὁποιασδήποτε ἀξίας. Εἰδικότερα, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δεύτερη, ἥτοι τὴν τυχαία ἄλογη κατάπειση τοῦ ὑποκειμένου γιὰ κάτι, ἡ πρώτη, ἡ ἀληθινὴ πεποίθηση, ἔχει λογικὴ (*conviction raisonnée*), ἔχει ἀντικειμενικὰ στηρίγματα ποὺ συνεπάγονται τὴ διυποκειμενικὴ μεταδοσιμότητά της (*Mitteilbarkeit*) – ἀκριβῶς αὐτό, ἡ μεταδοσιμότητα, εἶναι τὸ κύριον ἀντικειμενικὸ γνώρισμά της. Ἐπομένως, γιὰ νὰ περάσουμε στὴν περιοχὴ τῆς ποινικῆς δίκης, ἡ χωρὶς ἐξασφαλισμένη μεταδοσιμότητα κατ’ ὄνομα μόνον «πεποίθηση» συγχέεται ἐκ τῶν πραγμάτων μὲ τὴν «ἄλογη κατάπειση» καὶ ἀπαξιώνεται, ἀφοῦ παίρνει χαρακτῆρα μαντικιοῦ χρησιμοῦ σὲ ἐποχὴ ποὺ τὰ μαντεῖα ἔχουν πάψει νὰ εἶναι τοῦ συρμοῦ. Ἐκεῖνο λοιπὸν ποὺ ἔχει ἐδῶ ἀξία εἶναι ἡ ἐκπεφρασμένη μεταδοσιμότητα, τὸ

16. Βλ. KANT, *Kritik der reinen Vernunft*, ἐκδ. Weischedel, 1956, σ. 687 (*Transzendente Methodenlehre*, 2. Abschnitt): «Der Probestein des Fürwahrhaltens, ob es Überzeugung oder bloß Überredung sei, ist also äusserlich die Möglichkeit dasselbe mitzuteilen, und das Fürwahrhalten für jedes Menschen Vernunft gültig zu befinden: denn alsdann ist wenigstens eine Vermutung, der Grund der Einstimmung aller Urteile, ungeachtet der Verschiedenheit der Subjekte untereinander, werde auf dem gemeinschaftlichen Grund, nämlich dem Objekt, beruhen, mit dem sie daher alle zusammenstimmen und dadurch die Wahrheit des Urteils beweisen werden».

17. Στὴν περιοχὴ τῆς ρητορικῆς τέχνης, ἀντίθετα, διαδραματίζει ἕναν ἀπὸ τοὺς πρώτους ρόλους. Βλ. σχετικὰ ULRICH NEUMANN, *Theorie der juristischen Argumentation*, στὸ BRUGGER/NEUMANN/KIRSTE, *Rechtsphilosophie im 21. Jahrhundert*, 2013, σ. 239 ἐπ.

πέρασμα από τη μεταδοσιμότητα στη μετάδοση, δηλαδή ή δι-
υποκειμενική θεμελίωση τῆς πεποίθησης με τὴν αἰτιολογία.
Με ἀπόλυτη εὐστοχία ἔλεγε ἡδη κατὰ τὸ ἔτος 1825 ἕνας παλαιὸς καθηγητῆς
τοῦ Ποινικοῦ Δικαίου, ὁ Jarke, ὅτι «ἡ παράθεση τῶν λόγων μιᾶς ἀπόφασης
εἶναι ἡ παροχὴ ἀπόδειξης καὶ τὸ ἄθροισμα αὐτῶν τῶν λόγων εἶναι ἡ ἀπό-
δειξη»¹⁸. Ἡ αἰτιολογία εἶναι ἡ ἀπόδειξη! Ἐμεῖς ζητᾶμε καὶ πρέπει
νὰ ζητᾶμε λογαριασμὸ ἀπὸ τὸν ἀποδεικνύοντα γιὰ τὴν ἀπόδειξή του. Οὕτως
ἔχοντας τοῦ πράγματος, ξαναμπαίνει τὸ κρίσιμο ἐρώτημα: Πῶς γινόταν καὶ
πῶς ἐξακολουθεῖ νὰ γίνεται δεκτὴ ὡς ἀπόδειξη ἡ ἀναιτιολόγητη ἐτυμηγορία
τῶν ἐνόρκων;

Ἡ, κατὰ τὴ γνώμη μου ἰκανὴ νὰ ξαφνιασεί, ἀπάντηση στὸ ἐρώτη-
μα αὐτὸ εἶναι ἡ ἀκόλουθη: Καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ ὀρκωτοῦ δικαστη-
ρίου ἔχουμε, παρὰ τὸ ἀντίθετο φαινόμενο, νὰ κάνουμε με ἀιτιο-
λογημένη ἀπόφαση καί, ἐπομένως, με ἀπόδειξη. Προκειμένου νὰ τὸ
καταλάβουμε αὐτὸ ἀρκεῖ νὰ προσέξουμε περισσότερο τὸν ἀκριβῆ ρόλο τοῦ
ἐνόρκου στὴν ποινικὴ δίκη. Σὲ σχέση λοιπὸν με τὸν ρόλο αὐτὸν ἔχει, νομί-
ζω, ἰδιαίτερη σημασία ἕνας χαρακτηρισμὸς τὸν ὁποῖο κατ' ἐπανάληψη τοῦ
ἀποδίδει ὁ Blackstone, πέρα ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ (κοινωνικὰ) «ἴσου» (peer) με
τὸν κατηγορούμενο. Εἶναι σπουδαῖο, ἔλεγε, νὰ κρίνεται κανεὶς «ἀπὸ τὸν
ἴσο καὶ γείτονα του». Προσδιορίζει λοιπὸν τὸν ἐνόρκο καὶ ὡς «γείτο-
να» (neighbor) τοῦ κατηγορουμένου, ὅπως φαίνεται ὅτι πράγματι ἦταν
ἀκόμα καὶ κατὰ τὸν χρόνον ποὺ ἔγραφε ὁ Blackstone. Τί ἄλλο μπορεῖ, ἀλή-
θεια, νὰ σημαίνει ἐδῶ αὐτὴ ἡ ιδιότητα τοῦ «γείτονα» ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι στὴν
ἐκτίμησι τῶν δεδομένων τῆς κάθε φορὰ ἐκδικαζόμενης ὑπόθεσις ἐκαλεῖτο
νὰ ἀσκῆσει ἐπιρροή καὶ ἡ ἰδιωτικὴ γνώσι τοῦ ἐνόρκου καθόσον ἀφορᾷ
στὴν κοινωνικὴ εἰκόνα καὶ συμπεριφορὰ τοῦ γείτονα κατηγορουμένου; Ἡ
προϋπάρχουσα αὐτὴ γνώσι ἐρχόταν σὲ ἄμεση ἐπαφή με τὰ διαδραματιζό-
μενα κατὰ τὴν ἀχροματικὴ διαδικασίαν, ὅπου με μάρτυρες τοὺς ἐνόρ-
κους γινόταν ἕνα εἶδος ἀναπαράστασις τοῦ πραγματικοῦ ἢ ὑποτιθεμένου
ἐγκλήματος, καὶ ἡ σύνθεσι προηγούμενης γνώσι καὶ βιωμάτων ἀπὸ τὴ
διαδικασίαν ἀπέληγε στὴν ἀποκρυστάλλωσι γνώσις σχετικὰ με τὸ βᾶσιμο

18. C. E. JARKE, *Neues Archiv für Kriminalrecht*, 8, 1825, σ. 102-103.

ή άβάσιμο τής κατηγορίας. Με την έννοια λοιπόν αυτή οί 12 ένορκοί ήσαν στην ουσία 12 μάρτυρες¹⁹, τών όποίων οί 12 όμόφωνες καταδικαστικές «καταθέσεις» έδέσμευαν τόν προεδρεύοντα τής διαδικασίας έπαγγελματία δικαστή, ό όποϊός μπορούσε έτσι με άναπαυμένη τή συνείδησή του νά προχωρήσει στόν προσδιορισμό και τήν κατάγνωση τής ποινής. Με άλλα λόγια, σέ περίπτωση όμόφωνης κρίσης τών ένόρκων ίσχυε ένας νομικός κανόνας άπόδειξης σάν κι αυτούς πού είδαμε παραπάνω: “Όπως έθεωρεϊτο στην ήπειρωτική Εύρώπη άποδεδειγμένη έκ τοῦ νόμου ή ένοχή τοῦ κατηγορουμένου με τή σέ βάρος του κατάθεση δύο άξιόπιστων άυτοπτών (άρρένων) μαρτύρων, έτσι έθεωρεϊτο έκ τοῦ νόμου άποδεδειγμένη στην Αγγλία και στίς ΗΠΑ ή ένοχή με τήν όμόφωνη καταδικαστική έτυμηγορία 12 ένόρκων/μαρτύρων²⁰. Υπό τó πρίσμα αυτό έχουμε λοιπόν και έδω μιá τυπική νομική αίτιολογία και, έπομένως, άπόδειξη.

“Όμως ή με αυτή τήν έννοια «μαρτυρική»/άποδεικτική λειτουργία τών ένόρκων άπό ένα σημείο κι έπειτα ήταν πολύ δύσκολο νά συντηρηθεϊ. Η άνάθεση σέ «γείτονες» τών έργων τοῦ ένόρκου ταίριαζε σέ όλιγάνθρωπες κοινωνίες με άπλοϊκές φεουδαρχικές δομές και σχέσεις πού με τήν πάροδο τοῦ χρόνου έπαψαν νά υπάρχουν. Από τήν άλλη μεριά γινόταν όλοένα περισσότερο αίσθητή ή έλλειμματικότητα τής ουσιαστικά άναιτιολόγητης κρίσης τους, ή άπουσία διυποκειμενικότητας και πειστικότητας τών έπιλογών τους. Τό άποτέλεσμα ήταν ή σταδιακή κατάργηση τών άμιγών όρκωτών δικαστηρίων στην ήπειρωτική Εύρώπη και ή άντικατάστασή τους με τά Μικτά Όρκωτά Δικαστήρια (ΜΟΔ), ένώ κυρίως ή δύναμη τής

19. Πρβλ. WHITMAN, ό.π., σ. 58 κι άκόμα τά λεγόμενα τών HOLDSWORTH και SHAPIRO στό Ρ. MURPHY (ed.), *Evidence, Proof, and Facts: a Book of Sources*, 2003, σ. 37 και 335, 339, σημ. 38. “Ηδη στό μικρό βιβλίό μου για τήν Αίτιολογία και τόν άναιρετικό έλεγχο «ώς συστατικά τής ποινικής άπόδειξης» (1998) έκανα λόγο για τήν «άποδεικτική άξία» τής έτυμηγορίας τών ένόρκων (σ. 17).

20. Μέχρι σχετικά πρόσφατα χρειαζόταν στίς ΗΠΑ όμόφωνη κρίση τών ένόρκων και για τήν άθώωση τοῦ κατηγορουμένου. Σέ περίπτωση ύπαρξης διαφωνίας (τό λεγόμενο *hung jury*), ή δίκη έπαναλαμβάνόταν με άλλους ένόρκους. Άξιανάγνωστο είναι σχετικά τó κλασικό πιά θεατρικό (και κινηματογραφικό) έργο τοῦ Reginald Rose, *Twelve Angry Men*.

παράδοσης όκτώ αιώνων ήταν εκείνη που τὰ συνετήρησε, με σοβαρές βέβαια τροποποιήσεις και περιορισμούς, στις αγγλοσαξωνικές χώρες²¹. Έτσι οι ένορκοι έγιναν πραγματικοί δικαστές που συμπράττουν σε όλα με τους τακτικούς δικαστές στην εκδίκαση των βαρύτερων εγκλημάτων. Λόγος δέ τής επινόησης και θέσπισης των ΜΟΔ υπήρξε ακριβώς η γενίκευση τής υποχρέωσης για ουσιαστική αιτιολόγηση τής κρίσης του ποινικού δικαστηρίου, χωρίς την οποία απόδειξη τής ένοχής ικανή να ξεπεράσει το τεκμήριο τής άθωότητας δέν υπάρχει.

4. Η κατάργηση του συστήματος τής νομικής απόδειξης, σε συνδυασμό και με τις φιλελεύθερες κατακτήσεις του αγγλικού όρκωτου συστήματος, που υιοθετήθηκαν παντού στο σύνολό τους, οδήγησαν στην παγίωση του μέχρι σήμερα ισχύοντος συστήματος τής λεγόμενης «ήθικης απόδειξης», το οποίο βρήκε την κλασική διατύπωσή του στο πρωτοποριακό άρθρο 92 τής προϊσχύσασας Ποινικής Δικονομίας του έτους 1834, που υιοθετήθηκε σχεδόν επί λέξει από τον ισχύοντα Κώδικα Ποινικής Δικονομίας-άρθρο 177: «Οι δικαστές δέν είναι υποχρεωμένοι να παρακολουθούν νομικούς κανόνες αποδείξεως, αλλά μάλλον πρέπει να αποφασίζουν κατ' ιδίαν πεποιθήσιν, ακούοντας προς τοῦτο την φωνή τής συνειδήσεώς των και οδηγούμενοι από την εκ των συζητήσεων προκύπτουσαν άπροσωπόληπτον

21. Προσπάθειες δημιουργίας υποκαταστάτων τής έλλείπουσας αιτιολογίας και κατ' επέκταση κάποιου έλέγχου τής έτυμηγορίας των ένορκων, π.χ. μέσω τής καταγεγραμμένης στο κείμενο τής απόφασης «άνακεφαλαίωσης» (summing-up), περιλαμβανομένης τής «νομικής διδασκαλίας» του προεδρεύοντος τακτικού δικαστή, προπάντων καθόσον άφορᾶ στο περιεχόμενο τής κρίσιμης έννοιας τής «έλλογης άμφιβολίας» (reasonable doubt), βλ. στο Ν. Κ. ANDROULAKIS, *Das Wesen des strafrechtlichen Beweises und seine Bestandteile κ.λπ., Festschrift f. Claus Roxin*, 2011, σ. 1382 έπ. Η έκαστοτε προβαλλόμενη από τον δικαστή αντίληψη ως προς την έννοια αυτήν, στην οποία αναγνωρίζεται συνταγματική περιωπή, υπόκειται στις ΗΠΑ σε έλεγχο από μέρους του Supreme Court (Όμοσπονδιακού και Πολιτειακών). Σημαντικός είναι επίσης ο ρόλος τής σχολαστικής έπιλογής των ένορκων μέσω τής διαδικασίας του λεγομένου *voire-dire*. Πρβλ. και Σ. ΣΤΑΥΡΟΥ, *Ποιν.Χρον.*, ΜΓ', σ. 340. Σε κάθε περίπτωση είναι γεγονός ότι ακριβώς οι άδυναμίες του όρκωτου δικαστηρίου οδήγησαν στις αγγλοσαξωνικές χώρες στην ανάπτυξη μιας χαώδους φιλολογίας γύρω από τις «αποδεικτικές άπαγορεύσεις» (exclusionary rules). Βλ. σχετικά τὰ λεγόμενα του Thayer στον TWINING, *Rethinking Evidence*, 1990 (P. MURPHY, έ.π. στη σημ. 19, σ. 50).

κρίσιν περι τῆς ἀληθείας τῶν πραγμάτων, περι τοῦ ἀξιοπίστου τῶν μαρτύρων καὶ περι τοῦ ἐχεγγύου τῶν λοιπῶν ἀποδείξεων». Ὡστόσο, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν νομικῶν ἀποδείξεων καὶ ἡ προσχώρηση στὴν «ἠθικὴ» ἀπόδειξη καθόλου δὲν ἐσήμαινε ἐκτροπὴ πρὸς ἓνα καθεστῶς δυνατικῆς ὑποκειμενικῆς αὐθαιρεσίας τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ ἀνάλογο μ' ἐκεῖνο τοῦ ἐνόρκου. Ἀντίθετα ἐσήμαινε καὶ σημαίνει ἐπιστροφή στὴ φυσικὴ ἔννοια τῆς ἀπόδειξης, ὅπως τὴ γνωρίσαμε παραπάνω. Μὲ αὐτὸ ἐννοοῦμε πειθάρχηση τῆς ἀποδεικτικῆς προσπάθειας στὸν διαλογισμό, ποὺ ἐξασφαλίζει τὴν καντιανὴ μεταδοσιμότητα, καὶ ἐξήγηση τοῦ ἀποτελέσματος, δηλαδή οὐσιαστικὴ καὶ ὄχι τυπικὴ, ὅπως στὸ σύστημα τῆς νομικῆς ἀπόδειξης, αἰτιολογία!

Ἀκριβῶς μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια πραγματοποιήσε μεσοῦντος τοῦ 19ου αἰ. στὴν Πρωσσία τὴ μετάβαση ἀπὸ τίς νομικὲς ἀποδείξεις στὴν ἠθικὴ ἀπόδειξη, μὲ δύο ὑποδειγματικὰ νομοθετικὰ διατάγματα (1846, 1849), ὁ τότε Ὑπουργὸς Δικαιοσύνης μεγάλος νομικὸς Friedrich Karl von Savigny, ὁ ὁποῖος συνέταξε μάλιστα καὶ δημοσίευσε ἐπὶ τοῦ θέματος ἓνα κλασικὸ κείμενο (μνημόνιο – Denkschrift)²², ποὺ δίνει πειστικὴ ἀπάντηση στὰ ὅποια σχετικὰ ἐρωτήματα. Καὶ ὁ ἀδέσμευτος ἀπὸ νομικοὺς κανόνες ἀπόδειξης δικαστῆς, ἐτόνιζε, δὲν σχηματίζει τὴν πεποίθησή του εἰκῆ καὶ ὡς ἔτυχε, ἀλλὰ μὲ βάση τὸν διαλογισμό (Reflexion). Ὅλες δὲ οἱ εἰλημμένες ἀπὸ τὴν ἐμπειρία καὶ τὴν ἀνθρώπινη φύση γενικεύουσες προτάσεις, ποὺ ὀφείλει νὰ λάβει ὑπόψη του ὁ διαλογιζόμενος νοῦς, ἀποτελοῦν καὶ αὐτὲς ἰσάριθμους ἀποδεικτικοὺς κανόνες, οἱ ὁποῖοι, βέβαια, ὄντες ἀναρίθμητοι καὶ πολυποίκιλοι, εἶναι ἀδύνατο νὰ νομικοποιηθοῦν (αὐτό, λέει ὁ Savigny, θὰ ἔμοιαζε μὲ προσπάθεια «νὰ χωρέσει ὁ ὠκεανὸς τῆς φύσης σὲ ἓναν κουβά!»). Ἡ βασικὴ διαφορὰ λοιπὸν ἀνάμεσα στὸν δικαστῆ ποὺ ἐφαρμόζει σύστημα νομικῶν ἀποδείξεων καὶ τὸν δικαστῆ ποὺ ἐφαρμόζει τὴν ἠθικὴ ἀπόδειξη ἔγκειται στὸ ὅτι ὁ δεῦτερος ὀφείλει νὰ ἀναζητήσει καὶ νὰ βρεῖ μόνος του τοὺς ἐφαρμοστέους ἀποδεικτικοὺς κανόνες ποὺ ἐπιβάλλουν «οἱ γενικοὶ νόμοι τῆς σκέψης, ἡ ἐμπειρία καὶ ἡ γνῶση τῶν ἀνθρωπίνων». Γιὰ τὴν ἐπιλογή καὶ ἐφαρμογὴ τῶν κανόνων αὐτῶν τίποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαλύνει τὴν ὑπάρχουσα εὐθύνη τοῦ

22. Ἀπὸ τὸ σχετικὸ χειρόγραφο 217 σελίδων δημοσιεύτηκαν τὸ 1858 δύο κεφάλαια στὸ περιοδικὸ *Archiv für Preussisches Strafrecht* (μετέπειτα *Goltdammers Archiv*), 6, σ. 469 ἐπ.

δικαστῆ τῆς ἠθικῆς ἀπόδειξης ἐκτὸς ἀπὸ τῆ συνείδηση ἐκπλήρωσης τοῦ διαγνωστικοῦ καθήκοντός του, γιὰ τὴν ὁποία ὀφείλει νὰ δώσει λογαριασμό. Τὸ ἄφευκτο συνειδησιακὸ βᾶρος τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ ἀποτελεῖ τὴ μοίρα, ἀλλὰ καὶ τὸ μεγαλεῖο του. Ὑστερα ἀπὸ αὐτὰ ὁ Savigny προσέθεσε στὴ διάταξη γιὰ τὴν εἰσαγωγή τῆς ἠθικῆς ἀπόδειξης τὴν ἀκόλουθη ἀπόληξη: «Εἶναι, ὅμως, ὑποχρεωμένος (ὁ δικαστῆς) νὰ ἀναφέρει στὴν ἀπόφαση τοὺς λόγους ποὺ τὸν ὀδήγησαν στὸν σχηματισμὸ τῆς πεποιθήσεώς του». Ἡ ἀξιούμενη ἐδῶ οὐσιαστικὴ αἰτιολογία εἶναι τὸ ἀντίβαρο τῆς ἐλευθερίας.

Ἦδη τὸ 1834, δεκαπέντε χρόνια πρὶν ἀπὸ τὰ πρωσσικὰ διατάγματα καὶ τὸ μνημόνιο τοῦ v. Savigny, ἡ Ἑλληνικὴ Ποινικὴ Δικονομία τοῦ ρηξικέλευθου G. L. von Maurer²³ περιελάμβανε στὴν § 2 τοῦ ἄρθρου 92 τὴν ἴδια ἀκριβῶς ὑποχρέωση αἰτιολόγησής: «Ὅφειλουν δὲ νὰ ἐκθέτῳσι (οἱ δικαστῆς) τοὺς λόγους τῆς πεποιθήσεώς των εἰς τὴν ἀπόφασιν». Ὁ ἰσχύων ΚΠΔ, ὡστόσο, χωρὶς καμιά ἐξήγηση, δὲν περιέλαβε τὴν ὑποχρέωση αὐτὴ στὴν κατὰ τὰ ἄλλα πανομοιότυπη διάταξη τοῦ ἄρθρου 177²⁴. Ἐντούτοις ὁ κώδικάς μας ναὶ μὲν δὲν ἐπανέλαβε τὴν εἰδικὴ αὐτὴ ὑποχρέωση τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ, πλὴν ὅμως εἰσήγαγε μιὰ γενικὴ ὑποχρέωση αἰτιολόγησής τῶν ποινικῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων (ἄρθρο 139), ἡ διατύπωση τῆς ὁποίας δὲν ἀφήνει καμιά ἀμφιβολία ὡς πρὸς τὸ ὅτι περιλαμβάνει τὸ ἀπὸ ποῦ, πῶς καὶ γιὰτί τῆς δικανικῆς του πεποιθήσεως. Οἱ παντὸς εἶδους ποινικὲς ἀποφάσεις, λέει ὁ Κώδικας, «πρέπει νὰ αἰτιολογῶνται εἰδικὰ καὶ ἐμπεριστατωμένα»! Αὐτονόητα κρίσιμη εἶναι ἐδῶ ἡ λέξη «ἐμπεριστατωμένα», ἡ ὁποία πέρασε τὸ ἔτος 1975 καὶ στὸ κείμενο τοῦ ἄρθρου

23. Γιὰ τὸ ὅτι «τὸ λαμπρὸ κωδικοποιητικὸ ἔργο τοῦ Maurer ἦταν γνωστότατο στὴ Γερμανία» καὶ ἰδιαίτερα στὸν Savigny βλ. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, *Θέματα γενικῆς θεωρίας καὶ λογικῆς τοῦ δικαίου*, 2005, σ. 182.

24. Στὴν πρόβλεψη τῆς προϊσχύσασας Ποινικῆς Δικονομίας ξαναγυρίζει ἀντίθετα, καὶ σωστά, τὸ Σχέδιο ΚΠΔ (Μανωλεδάκη) τοῦ ἔτους 1996 (ἄρθρο 161). Βλ. καὶ τὸ ἄρθρο 192 § 1 τοῦ Ἰταλικοῦ ΚΠΔ (1989): «Il giudice valuta la prova dando conto nella motivazione dei risultati acquisiti e dei criteri adottati» (ὁ δικαστῆς ἀξιολογεῖ τὶς ἀποδείξεις δίνοντας λογαριασμὸ στὴν αἰτιολογία γιὰ τὰ ἀποτελέσματα στὰ ὁποῖα κατέληξε καὶ τὰ κριτήρια ποὺ υἰοθέτησε). Ἄς μὴν ξεχνᾶμε καὶ τὴ διάταξη τοῦ ἄρθρου 340 ἐδάφ. β' ΚΠολΔ: «Στὴν ἀπόφαση πρέπει νὰ ἀναφέρονται οἱ λόγοι ποὺ ὀδήγησαν τὸν δικαστῆ νὰ σχηματίσει τὴν πεποίθησή του».

93 § 3 εδάφ. α' του ισχύοντος Συντάγματος. «Εμπεριστατωμένη» δὲ εἶναι, σύμφωνα μὲ τὰ Λεξικά τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσας²⁵, μιὰ αἰτιολογία ἐφόσον εἶναι «στέρεια βασισμένη σὲ ἀποδείξεις καὶ ἐπιχειρήματα». Αὐτὸ τί ἄλλο μπορεῖ νὰ σημαίνει παρὰ σαφὲς «σκεπτικόν», σωστὸ ἀποδεικτικὸ διαλογισμὸ πὺ καταλήγει σὲ μιὰ κατανοητὴ ἐξήγηση τῆς τελικῆς θέσης τοῦ δικαστηρίου καί, ἐπομένως, ἀπόδειξη²⁶;

5. Ἐχοντας λοιπὸν καταλήξει μὲ βεβαιότητα στὸ συμπέρασμα ὅτι χωρὶς αἰτιολογία ἀπόδειξη δὲν ὑπάρχει²⁷, ὅτι, πολλῶ μᾶλλον, ἡ αἰτιολογία εἶναι ἡ ἀπόδειξη, εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ δώσουμε συνέχεια στοὺς συλλογισμοὺς μας θέτοντας τὴν ἀκόλουθη κρίσιμη ἐρώτηση: Μὲ τὴν παράθεση μιᾶς αἰτιολογίας στὴν καταδικαστικὴ ποινικὴ ἀπόφαση πὺ ἀφορᾷ στὸ πῶς, ἀπὸ πὺ καὶ γιατί τοῦ συγκεκριμένου διατακτικοῦ τῆς, ἔχει ἄραγε ἄνευ ἄλλου τινὸς ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀπόδειξη ὡς προϋπόθεση ὑπερβάσης τοῦ τεκμηρίου ἀθωότητος; Φτάνει ἡ παράθεση τῆς αἰτιολογίας; Στὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἡ ἀρνητικὴ ἀπάντηση εἶναι ἐπιβεβλημένη. Ἡ ἔλλογη ἐξήγηση πὺ παρέχεται μὲ τὴν αἰτιολογία δὲν δίνεται «για νὰ περνᾷ ἡ ὥρα» ἢ, ἔστω, γιὰ νὰ ἱκανοποιηθεῖ ἡ περιέργεια τῶν ἀποδεκτῶν τῆς. Δίνεται γιὰ νὰ στηρίξει τὴν καταδικαστικὴ ἢ ἀθωωτικὴ κρίση τοῦ δικαστηρίου. Πρόκειται γι' αὐτὸ πὺ ὀνομάσαμε ἐπικοινωνιακὸ καὶ διυποκειμενικὸ χαρακτῆρα τῆς ἀπόδειξης. Αὐτὸ πὺ δείχνει ὁ ἀποδεικνύων δικαστῆς μὲ τὴν αἰτιολογία πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι πειστικὰ ὀρατό, ὥστε νὰ μπορεῖ νὰ τὸ δεῖ καὶ νὰ τὸ καταλάβει ὁ ἀποδέκτης τῆς ἀπόδειξης – ἀλλιῶς καὶ πάλι ἀπόδειξη δὲν ὑπάρχει! Ἀληθινὴ ἀπόδειξη δὲν μπορεῖ νὰ συνιστοῦν κάποιες λογικοεμπειρικὰ προβληματικὲς,

25. Βλ. λ.χ. ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗ, *Λεξικὸ γιὰ τὸ Σχολεῖο καὶ τὸ Γραφεῖο*, 2004, σ. 326.

26. Βλ. ἰδίως Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, ὅ.π., σ. 186.

27. Ἀναφερόμαστε, βέβαια, κατὰ βάση στὴ γραπτὴ αἰτιολογία, ὅπως εἶναι περασμένη στὸ κείμενο τῆς δημοσιευμένης ποινικῆς ἀπόφασης. Μία προφορικὴ, περιληπτικὴ, προομιάζουσα τὴν τελικὴ αἰτιολογία ἐνδείκνυται, ἐντούτοις, νὰ συνοδεύει πάντοτε τὴν ἀπαγγελία τῆς ἀπόφασης στὸ ἀκροατήριο. Κάτι τέτοιο θὰ μπορούσε, ἴσως, νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἐπιβάλλεται καὶ ἀπὸ τὸ ἄρθρο 93 § 3 τοῦ Συντάγματος, σὲ κάθε δὲ περίπτωση θὰ πρέπει κάποτε νὰ ἀποτελέσει ἀντικείμενο ἐιδικῆς πρόβλεψης στὸν νόμο. Βλ. σχετικὰ ἰδίως ΤΖΩΡΤΖΟΠΟΥΛΟ, *Αἱ ποινικαὶ ἀποφάσεις καὶ τὸ αἰτιολογικὸν αὐτῶν*, 1931, σ. 11-12, καὶ ἀκόμα Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποιν.Χρ.*, ΝΗ', σ. 492.

μη-«έμπεριστατωμένες», χωρίς «στέρεη βάση», ἀμφισβητούμενες προτάσεις πού αφήνουν ἀνοίγματα (ἀλλιώως «ἄλλογες ἀμφιβολίες») πρὸς τὴν ἀντίθετη κατεύθυνση: τῆς ἀθωότητας γιὰ τὸν κριθέντα ἔνοχο, τῆς ἐνοχῆς γιὰ τὸν κριθέντα ἀθῶο. Ἡ ποινικὴ ἀπόδειξη ὀλοκληρώνεται, ἐπομένως, μόνο ἐφόσον ἡ αἰτιολογία ἀντέξει στὸν ἐπιβαλλόμενο κριτικὸ ἔλεγχο, ἐφόσον δηλαδή καὶ οἱ ἄλλοι (οἱ ἀποδέκτες τῆς) δοῦν αὐτὸ πού εἶδε καὶ τώρα δείχνει καὶ σ' αὐτούς ὁ ποινικὸς δικαστὴς τῆς οὐσίας, ἤτοι ἐφόσον διαπιστωθεῖ ὅτι ἡ αἰτιολογία εἶναι ἀληθινὴ αἰτιολογία!

Ὁ ἔλεγχος αὐτὸς προβλέπεται καὶ ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸ δίκαιό μας. Εἶναι θεσμοθετημένος καὶ ἡ τελευταία λέξη κατὰ τὴ διεξαγωγὴ του ἀνήκει στὰ ποινικὰ τμήματα τοῦ Ἀρείου Πάγου ὕστερα ἀπὸ ἄσκηση ἀναίρεσης γιὰ τὸν εἰδικὰ προβλεπόμενο λόγο (ἄρθρο 510 § 1 Δ' ΚΠΔ) πού εἶναι ἡ «ἔλλειψη τῆς ἐπιβαλλόμενης ἀπὸ τὸ Σύνταγμα εἰδικῆς (καὶ ἐμπεριστατωμένης)²⁸ αἰτιολογίας». Εἶναι, βέβαια, ἐνδεχόμενο ἡ ἄσκηση τοῦ ἐν λόγῳ ἐλέγχου νὰ μὴν φτάσει στὸ ἐπίπεδο τοῦ Ἀκυρωτικοῦ

28. Στὸ ἄρθρο 510 § 1 περίπτ. Δ' φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ προβλέπεται ὡς λόγος ἀναίρεσης μόνο «ἡ ἔλλειψη ἀπὸ τὴν ἀπόφαση τῆς εἰδικῆς αἰτιολογίας πού ἐπιβάλλει τὸ Σύνταγμα», ὅχι δὲ καὶ ἡ ἔλλειψη τοῦ ἐμπεριστατωμένου τῆς αἰτιολογίας μὲ τὴν προαναφερθεῖσα ἔννοια, παρότι ὁ ἴδιος ὁ ΚΠΔ ἀξίωσε στὸ ἄρθρο 139 ἐμπεριστατωμένη αἰτιολογία. Οἱ συντάκτες τοῦ ΚΠΔ θέλησαν (βλ. τὸ ἐν ἔτει 1932 καταρτισθὲν ἀπὸ τὸν ΜΠΟΥΡΟΥΛΟ Σχέδιο Διαγράμματος γιὰ τὰ ἔνδικα μέσα στὴν Ἑλληνικὴ Ποινικὴ Δικονομία, ἐκδ. Ζαχαρόπουλου, 1950, σ. 349) νὰ κάνουν ἐν γένει ἀναιρετικὰ ἐλέγξιμες τὶς παραβιάσεις «τῶν ὑπὸ τοῦ Συντάγματος καθιερωμένων διατυπώσεων τῆς ἐπ' ἀκρατηρίου διαδικασίας» καὶ συγκεκριμένα τῆς δημοσιότητας καὶ τῆς αἰτιολογίας τῶν ἀποφάσεων, τὸ τότε δὲ ἰσχύον Σύνταγμα ἐπέβαλε τὴν ὑπαρξὴ μόνο «εἰδικῆς» (δηλαδή ἐνέχουσας ἀναφορὰ στὴν περιγραφόμενη συγκεκριμένη ὑπόθεση) αἰτιολογίας. Γιὰ τὸ ἱστορικὸ καὶ τὴν ἔννοια αὐτῆς τῆς «εἰδικότητος» βλ. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟ, ὁ.π., σ. 184. Τὸ «ἐμπεριστατωμένο» τῆς αἰτιολογίας προστέθηκε γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Σύνταγμα τοῦ ἔτους 1975, ἔκτοτε δέ, παρότι, προδήλως ἐξ ἀβλεψίας, δὲν ὑπῆρξε ἀντίστοιχη τροποποίηση τοῦ ἄρθρου 510 § 1 Δ' ΚΠΔ, εἶναι αὐτονόητο, ἀφοῦ ἔτσι πιὰ διαμορφώνονται οἱ ἀπὸ τὸ Σύνταγμα καθιερούμενες «διατυπώσεις» τῆς ποινικῆς διαδικασίας, ὅτι καὶ οἱ μη-ἐμπεριστατωμένες αἰτιολογίες ὀδηγοῦν σὲ ἀναίρεση τῆς οὐκείας ἀπόφασης.

Δικαστηρίου, αλλά να εξαντληθεί στο επίπεδο των αποδεκτών εκείνων της απόδειξης που έχουν το πρωτογενές δικαίωμα της προσβολής της με αίτηση ανάιρεσης. Αυτοί είναι ο κατηγορούμενος, ο συνήγορος υπεράσπισης²⁹ και ο εισαγγελέας (προπάντων ο εισαγγελέας του Άρειου Πάγου)³⁰. Εφόσον αυτοί κρίνουν έπαρκη την αιτιολογία και δεν προχωρήσουν στην εμπρόθεσμη άσκηση ανάιρεσης, η απόδειξη ολοκληρώνεται και οριστικοποιείται³¹. Άλλωως, η τελευταία λέξη, η ολοκλήρωση της απόδειξης και μαζί της η έν τέλει υπέρβαση του τεκμηρίου αθωότητας ανήκει στον Άρειο Πάγο³².

6. Και τώρα, έχοντας πρό οφθαλμών τα παραπάνω, δέν είναι άσκοπο να ριζούμε μια ματιά στη σχετική Νομολογία του Άκυρωτικού Δικαστηρίου μας προκειμένου να πάρουμε έτσι μια ιδέα του τρόπου άσκησης από μέρους του του ανατιθέμενου σε αυτό από τον νόμο αναιρετικού ελέγχου της απόδειξης.

29. Βλ. άρθρο 465 § 2 ΚΠΔ.

30. Βλ. άρθρο 505 § 2 ΚΠΔ.

31. Μ' αυτά αποδυναμώνεται, νομίζω, η σχετική κριτική του Ι. ΓΙΑΝΝΙΔΗ, ό.π., σ. 152 (στη σημείωση). Στον παρόντα θεματικό κύκλο ανάγεται η κοινωνιολογική θεωρία του NIKLAS LUHMANN για τη «νομιμοποίηση (εδώ της ποινικής απόφασης), με τη διαδικασία», δηλαδή τη δίκη. Βλ. το έργο του *Legitimation durch Verfahren*, 1975, ιδίως σ. 114-134: Με τη συμμετοχή τους στη δίκη οι αποδέκτες της απόφασης υποβάλλονται σε μια «απλήρωτη τελετουργική εργασία» που απολήγει στην απορρόφηση και σε ένα βαθμό εξουδετέρωση των διαμαρτυριών του «χαμένου» και των προσκείμενων σ' αυτόν. Κι ο ίδιος ο Luhmann αναγνωρίζει, ώστόσο, έντέλει (σ. 133) ότι η απορρόφηση αυτή, δηλ. η αποδεξιμότητα της απόφασης, συναρτάται πράγματι με τη σωστή αιτιολογία της.

32. Η προϊσχύσασα Ποινική Δικονομία (βλ. άρθρο 360, 407, 477) δέν προέβλεπε την έλλειψη αιτιολογίας ως λόγο ανάιρεσης. Η πρόβλεψη του άρθρου 92 § 2 ήταν λοιπόν *lex imperfecta*. Όμοίως δέν προβλέπει ρητά ως λόγο ανάιρεσης την έλλειψη αιτιολογίας η ισχύουσα γερμανική StPO. Κατά την παράγραφο 337, ανάιρεση χωρεί μόνο εφόσον η προσβαλλόμενη απόφαση «στηρίζεται σε παράβαση του νόμου». Με βάση τη διάταξη αυτή, έντούτοις, ο αναιρετικός έλεγχος και της περι τα πράγματα κρίσης του δικαστή της ουσίας κρίνεται σήμερα εκεί ως αυτόνόητος. Κατά το άρθρο 606 υπό ε) του ιταλικού ΚΠΔ, αποτελεί λόγο ανάιρεσης η έλλειψη ή ο προφανής παραλογισμός της αιτιολογίας, εφόσον το ελάττωμα αυτό προκύπτει από το κείμενο της απόφασης. Όπως λέει ο CORDERO, *Codice di Procedura Penale*, 1990, σ. 683, «ο έλεγχος της αιτιολογίας είναι θεμελιώδης έγγρήση» και η παραμέλησή του αποτελεί «χειρίστη πολιτική».

Ἄς δοῦμε τὴν ἀκόλουθη νομολογιακὴ περίπτωση, στὴν ὁποία ἔχω καὶ ἄλλοῦ ἀναφερθεῖ³³: Ὁ Α καὶ ὁ Β καταδικάστηκαν γιὰ ἀπόπειρα κακουργηματικῆς ἐκβίασης, γιὰτὶ εἰσέβαλαν σὲ ἓνα μαγαζὶ καὶ ἄσκησαν ἔνοπλη βία σὲ βάρους τοῦ καταστηματοῦρχου καὶ μιᾶς ὑπαλλήλου του ποὺ βρισκόταν ἐκεῖ, προκειμένου νὰ τὸν πείσουν νὰ δεχτεῖ τὴν ἔναντι ἀδράς ἀμοιβῆς «προστασία» τους. Ἀπ' αὐτοὺς ὁ Α καταδικάστηκε ὁμοφώνως, ἐνῶ ὁ Β κατὰ πλειοψηφία: Δύο ἀπὸ τοὺς δικαστὲς τοῦ Πενταμελοῦς Ἐφετείου Κακουργημάτων, περιλαμβανομένου τοῦ Προέδρου, εἶχαν τὴ γνώμη ὅτι δὲν ἦταν αὐτός, ἀλλὰ κάποιος ἄλλος ποὺ μαζὶ μὲ τὸν Α εἰσέβαλε στὸ μαγαζὶ. Πῶς αἰτιολόγησε τώρα ἡ πλειοψηφία τοῦ Δικαστηρίου τὴν καταδικαστικὴ καὶ γιὰ τὸν Β παραδοχὴ της; Τὸ μόνο ποὺ ἀναφέρεται σχετικὰ στὴν πολὺ σύντομη (μόνο λίγες γραμμὲς) αἰτιολογία της εἶναι ὅτι τὸν ἀνεγνώρισε ὁ καταστηματοῦρχος στὴν προανακριτικὴ κατάθεσή του στὴν Ἀστυνομία, κι αὐτὸ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ὑπάλληλο, ἡ ὁποία ἀπαρχῆς μέχρι τέλους τῆς ποινικῆς διαδικασίας ἀναγνώρισε μόνο τὸν Α! Αὐτὴ εἶναι ὅλη κι ὅλη ἡ αἰτιολογία – καὶ εἶναι, βέβαια, καθ' ἑαυτὴν διάτρητη ἀπὸ «ἀνοίγματα» ποὺ ὀδηγοῦν στὴν ἀθώωση τοῦ Β. Ἐν πρώτοις, γιὰτὶ νὰ προτιμηθεῖ ἡ κατάθεση τοῦ καταστηματοῦρχου ἔναντι ἐκείνης τῆς ὑπαλλήλου; Ἐπ' αὐτοῦ ἦταν ἀπαραίτητο νὰ δοθεῖ κάποια, ἔστω συζητήσιμη, ἐξήγηση, ἓνας λόγος προτίμησης τῆς κατάθεσης τοῦ πρώτου, καὶ τέτοια ἐξήγηση δὲν δόθηκε. Σημαντικότερο εἶναι ὅμως, ἴσως, τὸ ὅτι, χωρὶς ἐπίσης ὁποιαδήποτε ἐξήγηση, ἡ πλειοψηφία ἀρκέστηκε στὴν ἐντελῶς πρώτη, προανακριτικὴ κατάθεση τοῦ καταστηματοῦρχου, καίτοι τὴν ἀκολούθησαν πολυάριθμες ἄλλες καταθέσεις τοῦ ἰδίου (στὸν τακτικὸ ἀνακριτὴ, στὸ πρωτοβάθμιο καὶ στὸ δευτεροβάθμιο δικαστήριον), τὸ περιεχόμενο τῶν ὁποίων ἀποσιωπήθηκε. Σὲ ὅλες λοιπὸν αὐτὲς τὶς ἄλλες καταθέσεις του (στὸν ἀνακριτὴ μάλιστα ἐμφανίστηκε αὐθορμήτως τρεῖς μέρες μετὰ τὴν κατάθεσή του στὴν ἀστυνομία) ἀνεκάλεσε τὴν ἀρχικὴ καὶ εἶπε ὅτι ἔκανε λάθος καὶ «δὲν μπορούσε νὰ πάρει στὸ λαιμὸ του τὸν ἄνθρωπο». Καὶ ἐδῶ ἡ πλειοψηφία χρωστοῦσε μιὰ ἐξήγηση, γιὰτὶ προτίμησε τὴν μιὰ ἀρχικὴ κατάθεση καὶ ἀγνόησε τὶς πολλὰς ἐπόμενες, καὶ τέτοια ἐξήγηση δὲν δόθηκε. Σὲ ἀντίθεση μὲ αὐτὴ τὴν ὑποτυπώδη «αἰτιολογία» τῆς πλειοψηφίας, ἡ μειοψηφία παρέθεσε μιὰ ἐκτεταμένη καὶ ἀληθινὰ ἐμπεριστατωμένη αἰτιολόγηση τῆς ἀθωωτικῆς της θέσης, προσθέτοντας καὶ

33. Βλ. *ΠουΧθ*, ΕΒ', σ. 722 ἐπ.

Άλλες σοβαρές ενδείξεις άθωότητας του Β (λόγου χάριν, σύμφωνα με τις μαρτυρικές καταθέσεις ό Α ήταν ψηλότερος από τόν «συνεργάτη» του, ενώ είναι σχεδόν 10 πόντους πιο κοντός από τόν συγκεκριμένο Β· καθόλου δέν πιθανολογήθηκε ότι ό Β θα μπορούσε νά έχει επηρεάσει τόν καταστηματούχο στην ανάκληση τής αρχικής του κατάθεσης μόνο ως προς αυτόν, όχι δέ και ως προς τόν Α). Ή έμπεριστατωμένη αίτιολογία τής μειοψηφίας άγνωθήθηκε πλήρως, ώστόσο, ως μη έδει³⁴, από τήν πλειοψηφία.

Με αυτά τά δεδομένα ό Β ήλπιζε, και με τó δικίο του, ότι ή άναίρεση πού άσκησε για έλλειψη ειδικής και έμπεριστατωμένης αίτιολογίας θα ευδοκιμούσε. Όμως άπογοητεύθηκε. Ό προβληθείς λόγος άναίρεσης άπορρίφθηκε ως «άπαράδεκτος», γιατί, λέει, «ύπό τó πρόσχημα τής έλλειψης αίτιολογίας πλήττεται ή ανέλεγκτος (σωστά: μη-έλεγξιμη) περι τά πράγματα κρίση τού δικαστηρίου τής ούσίας». Για νά μήν είναι τίποτε παραπάνω από ένα άπλό άξιο επίπληξης «πρόσχημα» ή προβληθείσα από τόν Β έλλειψη αίτιολογίας έπρεπε, βέβαια, ό άναιρεσειών νά έχει ψευθεϊ, νά έχει αναληθώς ίσχυρισθεϊ ότι δέν ύπάρχει αίτιολογία, ενώ τó άληθές είναι ότι ύπάρχει. Ύπήρχε λοιπόν πράγματι στην ύπό κρίση περίπτωση άληθινή αίτιολογία; Ποιά είναι; Ποϋ είναι; Δείξαμε ήδη παραπάνω ότι ή καταδίκη τού Β ήταν πράγματι άναιτιολόγητη. Άδικα ψέγεται λοιπόν και επικρίνεται ό άναιρεσειών για προσχηματική τάχα επίκληση τού έν θέματι λόγου άναίρεσης.

7. Από ό,τι έχω μπορέσει νά καταλάβω, ή άναιρετική μας Νομολογία θεωρεϊ ως έμπεριστατωμένα αίτιολογημένες τς αποφάσεις τού παραπάνω είδους και έκ μόνου τού λόγου ότι άπλως άναφέρουν τά πραγματικά περιστατικά πού πληροϋν, ύποτίθεται, στη συγκεκριμένη περίπτωση τήν άντικειμενική ύπόσταση τού περι οϋ πρόκειται έγκλήματος, παραδείγματος χάριν έδω τής άπόπειρας εκβίασης. Άνέφερε πράγματι ή καθ' ής ή αίτηση άναίρεσης άπόφαση ότι κατά τή συγκεκριμένη ήμέρα και ώρα ό Β εισέβαλε

34. Ή κατά τó Σύνταγμα (άρθρο 93 § 3 έδάφ. β') ύποχρεωτική συμπερίληψη στην άπόφαση και δημοσίευση τής «γνώμης» τής μειοψηφίας, έφόσον μάλιστα αύτή είναι (και πρέπει νά είναι) αίτιολογημένη, επιβάλλει στην πλειοψηφία τήν σέ κάθε περίπτωση άντιπαράθεση μαζί της με δική της έμπεριστατωμένη γνώμη. Χωρίς αύτήν ή άπόφασή της είναι άναιτιολόγητη.

ἐνοπλος μαζί με τὸν Α στο μαγαζί τοῦ ἐν λόγω καταστηματούρχου καὶ ἐκεῖ ἄσκησαν βία προκειμένου νὰ τὸν ἀναγκάσουν νὰ δεχτεῖ τὴν «προστασία» τους. Ὅμως ἡ ἀναφορά αὐτὴ ἀνήκει πράγματι ὄχι στο «σκεπτικό», ἀλλὰ στο διατακτικό³⁵ τῆς προκειμένης ἀπόφασης. Ἡ παράθεση στὴν ἀπόφαση τῶν πραγματικῶν περιστατικῶν ποὺ συγκροτοῦν τὸ τελεσθὲν ἐγκλημα μπορεῖ νὰ ἀξιώσει ρόλο «αἰτιολογίας» μόνο ὑπὸ τὴν ἔννοια ὅτι εἶναι ἱκανὴ νὰ λύσει τὴν ἀπορία, λόγου χάριν, κάποιου ἄσχετου ποὺ ἀκούγοντας ὅτι ὁ, ἔστω, γνωστός του Β «ἔφαγε ἕξι χρόνια φυλακὴ» ρωτᾷ: «Μὰ γιατί; Τί ἔκανε;» Καὶ ἡ ἀπάντηση θὰ εἶναι: Καταδικάστηκε γιὰ ἀπόπειρα ἐκβίασης, διότι μπῆκε σ' ἓνα μαγαζί καὶ ἄσκησε βία κατὰ τοῦ καταστηματούρχου προκειμένου νὰ ἀναλάβει τὴν «προστασία» του. Θὰ ἔπρεπε, ὥστόσο, νομίζω, νὰ εἶναι αὐτονόητο ὅτι ἡ ἀπάντηση αὐτὴ στο «γιατί» τοῦ ἀπορημένου ἄσχετου τρίτου δὲν ἔχει καμιὰ σχέση με τὴν ἐδῶ ἐνδιαφέρουσα ἀληθινὴ αἰτιολογία ποὺ ἀφορᾷ στο «γιατί» (καὶ «πῶς» καὶ «ἀπὸ ποῦ») ὄχι κάποιου ἄλλου ἄσχετου, ἀλλὰ τοῦ ἀπολύτως σχετικοῦ ἀποδέκτη τῆς ἀπόδειξης, με πρῶτον τὸν ἴδιο τὸν συγκεκριμένο κατηγορούμενο. Οἱ ἀποδέκτες τῆς ἀπόδειξης ἔχουν κατὰ τὸ πλεῖστο ζήσει τὴ δίκη καὶ γνωρίζουν πολὺ καλὰ γιὰ ποιὰ πράξη καταδικάστηκε ὁ κατηγορούμενος. Ἐκεῖνο ποὺ θέλουν νὰ μάθουν καὶ περιμένουν νὰ τὸ μάθουν ἀπὸ τὴν αἰτιολογία τῆς ἀπόφασης εἶναι ἀπὸ ποιὰ δεδομένα καὶ με ποιὸς συλλογισμούς, με ποιὸ «σκεπτικό», μπόρεσε τὸ δικαστήριον νὰ ξεπεράσει

35. Κατὰ τὴν ἀναφορά αὐτὴ σημειώνεται, νομίζω, καὶ πρὸς ἄλλη κατεύθυνση ἓνα εἶδος σύγχυσης διατακτικοῦ καὶ σκεπτικοῦ στὴν ἀναιρετικὴ μας Νομολογία – σύγχυση ποὺ ἐκφράζεται με τὴν παραδοχὴ ὅτι τὸ σκεπτικὸ τῆς ποινικῆς ἀπόφασης εἶναι δυνατό νὰ «συμπληρώνεται» ἀπὸ τὸ διατακτικὸ τῆς, ἰδίως μάλιστα – ἔτσι ἓνας πρόσφατος «περιορισμός», βλ. λ.χ. ΑΠ 709/2006, *Ποιν.Χρ.*, ΝΖ', σ. 152· 1459/2006, *Ποιν.Χρ.*, ΝΖ', σ. 631 – ὅταν τὸ διατακτικὸ «εἶναι λεπτομερὲς» ἀφοῦ περιέχει «καὶ ἄλλα περιστατικά», πέραν ἐκείνων τοῦ σκεπτικοῦ. Κατ' ὀρθὴ κρίση ποτὲ τὸ διατακτικὸ δὲν μπορεῖ νὰ «συμπληρώσει» τὸ σκεπτικὸ ἐνόψει τοῦ ὅτι τὸ πρῶτο ἔχει λογικὰ πάντοτε καὶ καθ' ὅλη του τὴν ἔκταση ἀνάγκη ἀπὸ τὴ στήριξη τοῦ δευτέρου. Βλ. καὶ Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Ποιν.Χρ.*, ΝΗ', σ. 484.

τούς υπερασπιστικούς ισχυρισμούς του κατηγορουμένου και να φτάσει στην καταδίκη του³⁶.

Αλήθεια, όμως, από ποῦ προκύπτει αυτό τὸ ὑποτιθέμενο «ἀνέλεγκτο» τῆς περὶ τὰ πράγματα κρίσης τοῦ δικαστηρίου τῆς οὐσίας; Μὲ βεβαιότητα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀπαντήσει: ἀπὸ πουθενά! Πρῶτα πρῶτα καθόλου δὲν συνάγεται τὸ ἐν λόγῳ «ἀνέλεγκτο» ἀπὸ τὸ ὅτι ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἰσχύοντος συστήματος τῆς ἠθικῆς ἀποδείξης ἢ ἐκτίμηση τῶν ἀποδείξεων εἶναι, ὅπως λέγεται, ἐλεύθερη. Ἡ «ἐλευθερία» αὐτή, ὅπως ἄλλωστε ρητὰ ἀναγνωρίζει τὸ σχετικὸ ἄρθρο 177 § 1 ΚΠΔ, δὲν σημαίνει κατὰ βάση τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ὅτι «οἱ δικαστὲς δὲν εἶναι ὑποχρεωμένοι νὰ ἀκολουθοῦν νομικοὺς κανόνες ἀποδείξεων», ἀπὸ τὸ ὅτι δηλαδὴ τὸ σύστημα τῶν νομικῶν ἀποδείξεων ἔχει καταργηθεῖ καὶ ὁ ποινικὸς δικαστὴς λειτουργεῖ κατὰ συνείδηση. Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, ὅμως, ὁ σημερινὸς ποινικὸς δικαστὴς δὲν εἶναι καθόλου ἐλεύθερος νὰ κρίνει ἀθαιρέτα καὶ ἀσύδοτα, «ὅπως τοῦ ῥθει», ἀλλὰ ἀποφασίζει κι αὐτὸς σύμφωνα μὲ συγκεκριμένους (λόγους καὶ κανόνες) («nach Gründen und Regeln»), ὅπως ἔλεγε ὁ v. Savigny, ἢ τήρηση τῶν ὁποίων ὑπόκειται σὲ ἔλεγχο καὶ «ἐπιβεβαίωση»³⁷.

Περὶσσότερη τύχη φαίνεται νὰ ἔχει ἐκ πρώτης ὄψεως ἢ προσπάθεια στηρίξεως τοῦ «ἀνέλεγκτου» μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι ἡ πεποίθηση τοῦ ἀναιρετικοῦ δικαστῆ «δὲν εἶναι ἱκανὴ νὰ ἀντικαταστήσει τὴν πεποίθηση τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ τῆς οὐσίας». Ἡ πεποίθηση τοῦ

36. Αἰξίζει πάντως νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ 1931 ὁ Χαράλαμπος Τζωρτζόπουλος μὲ τὴν προαναφερθεῖσα διάλεξή του ὑπὸ τὸν τίτλο «Αἱ ποινικαὶ ἀποφάσεις καὶ τὸ αἰτιολογικὸν αὐτῶν» ἔδωσε ἀγῶνα προκειμένου νὰ κριθοῦν ὡς ἀνατιολόγητες καὶ ἐπομένως ἀναιρετέες τουλάχιστον οἱ ἀποφάσεις ποὺ δὲν ἀνέφεραν οὔτε κἂν τὰ περιστατικὰ ποὺ πληροῦν τὴν εἰδικὴ ὑπόσταση τοῦ ἐγκλήματος γιὰ τὸ ὅποιο ἐχώρησε ἢ καταδίκη, ἀλλὰ θεωροῦσαν ἐπαρκῆ τὴ μνεία: «ἀπεδείχθη καὶ τὸ δικαστήριον ἐπέισθη ὅτι ὁ κατηγορούμενος ἐτέλεσε τὴν εἰς αὐτὸν ἀποδιδόμενην πράξιν». Ἐκτοτε, φαίνεται, ἐκρίθη ὅτι ὡς καὶ ἡ ἀναφορὰ τῶν ἐν λόγῳ περιστατικῶν «συνιστᾶ (τάχα) αἰτιολογία».

37. Μὲ τὴν ἔννοια τῆς μὴ-διαψευσιμότητος. Γιὰ τὸ ὅτι ὁ ἀναγκαῖος κριτικὸς ἔλεγχος δὲν ἀντιστρατεύεται τὴν ἐλεύθερη ἐκτίμηση τῶν ἀποδείξεων βλ. καὶ τὴν ἐνδιαφέρουσα ἀπόφαση 22/1997 τοῦ Δικαστηρίου τῶν Ἀγωγῶν Κακοδικίας στὸν ΑΡΜΕΝΟΠΟΥΛΟ, 1998, σ. 1387.

τελευταίου πρόδηλα υπερέχει, γιατί μόνο αυτός έχει ζήσει την υπόθεση υπό συνθήκες προφορικότητας, δημοσιότητας και άμεσότητας στο ποινικό ακροατήριο· επομένως δεν είναι επιτρεπτό να υποχωρήσει μπροστά σ' εκείνην του άναιρετικού δικαστή. Ο άναιρετικός δικαστής (δεν είναι ικανός) να ἐλέγξει τὸν δικαστὴ τῆς οὐσίας. Ἐδῶ, ὅμως, χρειάζεται προσοχή. Δὲν εἶναι, ὄντως, δουλειὰ τοῦ ἀναιρετικοῦ δικαστῆ νὰ ψάξει νὰ βρεῖ τὴν ἀλήθεια, νὰ σχηματίσει δική του δικανικὴ πεποίθηση καὶ νὰ (ἀντικαταστήσει) μ' αὐτὴν ἐκείνη τοῦ δικαστῆ τῆς οὐσίας. Ὁ ἀναιρετικός δικαστής οὔτε καταδικάζει οὔτε ἀθώνει τὸν κατηγορούμενο – ὅλα αὐτά, ἡ ζήτηση, ἡ εὔρεση, ὁ σχηματισμὸς πεποίθησης, ἡ καταδίκη, ἡ ἀθώωση, ἀνήκουν πράγματι στὴν ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα τοῦ δικαστῆ τῆς οὐσίας. Ὁ ἀναιρετικός δικαστής δὲν δικάζει τὴ συγκεκριμένη ποινικὴ ὑπόθεση ὡς τρίτος βαθμὸς δικαιοδοσίας· δικάζει τὴ συγκεκριμένη ποινικὴ ἀπόφαση! Δικὴ του δὲ δουλειὰ εἶναι ἀκριβῶς ὁ κριτικὸς ἔλεγχος τοῦ χειρισμοῦ τῶν ἀποδείξεων καὶ τοῦ συλλογιστικοῦ δρόμου ποὺ ἀκολούθησε, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ (βεβαίως ἀπαραίτητο) «σκεπτικὸ» του, ὁ δικαστής τῆς οὐσίας ἔτσι, ὥστε σὲ περίπτωσι διαπίστωσης σφαλμάτων, δηλαδὴ διαψευσιμότητας τῶν συμπερασμάτων του, ἀνοιγμάτων (let-outs κατὰ Jonathan Cohen)³⁸ τῆς καταδικαστικῆς κρίσεως πρὸς τὴν ἀθωότητα καὶ τῆς ἀθωωτικῆς πρὸς τὴν ἐνοχλή³⁹, νὰ ἀναπέμψῃ πάλι σὲ δικαστῆριο τῆς οὐσίας τὴν ὑπόθεση πρὸς νέα κρίση – ἀλλιῶς, ἂν δηλαδὴ ἡ ἀπόφασις δὲν προσκρούει σὲ μιά, θὰ ἔλεγα, βεβαιωμένη πιθανότητα τοῦ ἀντιθέτου (ἔλλογι ἀμφιβολία) καί, ἐπομένως, ἀντέξει στὸν ἔλεγχο, νὰ ὀλοκληρώσῃ τὴν ἀπόδειξη μὲ τὴν ἀπόρριψιν τῆς ἀναίρεσης. Τὸ ἀπολύτως ἀναγκαῖο αὐτὸ ἔργο⁴⁰ ἀνήκει ἐν τέλει στὸν «δικαστὴ τῆς τελευταίας λέξεως», δηλαδὴ τὸν

38. Βλ. L. JONATHAN COHEN, *The Probable and the Provable*, 1977, σ. 249.

39. Τὸ συνεπαγόμενο ἀναίρεση «ἀνοιγμα» τῆς ἀθωωτικῆς κρίσεως πρέπει, βέβαια, νὰ εἶναι μεγαλύτερο, τόσο ὥστε νὰ ξεπερνᾷ τις ἀνοχές τοῦ ἀζιῶματος in dubio pro reo καὶ νὰ παίρνει ἐξ ἀντικειμένου χαρακτῆρα παράβασης τοῦ διαγνωστικοῦ καθήκοντος τοῦ δικαστῆ μὲ τὴ μορφή οὐσιαστικῆς ἀγνόησης σοβαρῶν ἐνδείξεων ἐνοχῆς. Βλ. τὴν ὑποδειγματικὴ ἀπόφαση ΑΠ 1477/1995, *Ποιν.Χρ.*, ΜΣΤ', σ. 850.

40. Βλ. τὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τέτοιας «βεβαιωμένης πιθανότητας» (ἔστω καὶ μικρῆς) τοῦ ἀντιθέτου στὴ σημαντικὴ ἀπόφασις BGHS1, 38, 320, 1992, τοῦ γερμανικοῦ Ὁμοσπονδιακοῦ Δικαστηρίου σὲ σχέση μὲ τὴ στήριξιν τῆς ἐνοχῆς σὲ ἔρευνα DNA. Ἐπ' αὐτῆς καὶ Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ, *Ποιν.Χρ.*, ΝΗ', σ. 489, σημ. 61.

άναιρετικό δικαστή, πού είναι, μπορεί κανείς να πει, ό εκπρόσωπος τής διυποκειμενικότητας στην ποινική διαδικασία. Είναι δέ τό έργο αυτό άπολύτως σύμφωνο και πρός τόν σκοπό τοῦ ένδικου μέσου τής άναίρεσης, πού έγκνεται, πλάι βέβαια στη δίκαιη κρίση τής συγκεκριμένης ύπόθεσης, στη διασφάλιση τής ένότητας τής Νομολογίας⁴¹, ή όποία είναι άπαραίτητη και στο πεδίο τής ποινικής άπόδειξης ένόψει τοῦ ότι και αυτή έχει να κάνει με έφαρμογή κανόνων – κανόνων, βέβαια, λογικοεμπειρικού χαρακτήρα, πού δέν παύουν, ώστόσο, να αξιώνουν κι αυτοί σωστή και όμοιόμορφη έφαρμογή⁴².

Σέ πλήρη αντίθεση με όλα τά προεκτεθέντα, τό Άκυρωτικό μας έχει υίοθετήσει ένα πρότυπο έπαρκούς, ύποτίθεται, αίτιολογίας πού στην ουσία άφήνει όλωσδιόλου έκθετη τήν άπαραίτητη άπόδειξη τής ένοχής⁴³. Άρκει, όπως είδαμε, να αναφέρονται στην άπόφαση τά πραγματικά περιστατικά πού πληροῦν in concreto τά στοιχεΐα τής ειδικής ύπόστασης τοῦ περι οὔ πρόκειται έγκλήματος και άκόμη να γίνεται μνεία ότι έλήφθησαν ύπόψη όλα τά άποδεικτικά μέσα πού εισήχθησαν στη συγκεκριμένη ποινική δίκη, τά όποια άρκει άπλως να μνημονεύονται συλλήβδην κατά τό είδος τους (λόγου χάριν, «οί μάρτυρες», «τά έγγραφα»), χωρίς αναφορά στο περιεχόμενο τοῦ καθενός άπό αυτά, στην άποδεικτική συμβολή του και τή συναξιολόγησή του με τά ύπόλοιπα. Με αυτά βρισκόμαστε μπροστά σ' ένα σκεπτικό χωρίς σκέψη, σε μια δῆθεν αίτιολογία πού τίποτε δέν εξηγεί, τίποτε δέν άποδεικνύει. Σκέψεις επιβάλλονται και αντίστοιχα έλέγχονται άναιρετικά μόνο σε σχέση με τά τυχόν αναφύόμενα νομικά ζητήματα – τά πραγματικά,

41. Βλ. λ.χ. Α. ΚΑΡΡΑ, *Η άναίρεση στην ποινική δίκη*, 2009, σ. 3.

42. Τήν αναγκαιότητα διασφάλισης αυτής τής όμοιομορφίας ύπογραμμίζει τό γεγονός ότι δέν είναι σπάνιες οί κατ' εξαίρεση, έδω κι εκεί, εὔστοχες άναιρέσεις για πλημμελή αίτιολόγηση τής άπόδειξης. Βλ. λ.χ. ΑΠ 636/1993, *ΠοινΧρ*, ΜΓ', σ. 412· 129/2007, *ΠοινΧρ*, ΝΖ', σ. 595· 699/2000, *ΠοινΧρ*, ΝΑ', σ. 51· 953/2002, *ΠΛογ Β'*, σ. 1048· 537/2011, *ΝοΒ*, 60, 2012, σ. 1234. Συχνότερη είναι, βέβαια, ή έμφάνιση τέτοιων άναιρέσεων έπί άθωωτικών άποφάσεων. Για τό ζήτημα τών λεγόμενων «αυτοτελών ίσχυρισμών» βλ. Ν. Κ. ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗ, *Θεμελιώδεις έννοιες τής ποινικής δίκης*, '2012, σ. 496 έπ.

43. Ο ΑΛ. ΚΩΣΤΑΡΑΣ, Πόσο «ήθική» είναι σήμερα ή άπόδειξη στην ποινική δίκη; στόν *Τιμητικό τόμο για τόν Ν. Κ. Ανδρουλάκη*, 2003, σ. 988, κάνει λόγο για «φονικό αίτιολογικό στερεότυπο» («φονικό» σε σχέση με τήν άληθινή αίτιολογία).

ἀντίθετα, ὅπως ἡ ἀπόδειξη καὶ ἡ αἰτιολογία τῆς, εἶναι τρόπον τινὰ ταμποῦ καὶ πρέπει νὰ μένουν ἀνέγγιχτα. Ἔχει, νομίζω, ἐντελῶς ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι τὸ μοντέλο αὐτὸ δῆθεν αἰτιολογίας δὲν ἀκολουθεῖται στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὰ δικαστήρια τῆς οὐσίας, τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα, μὴ φειδόμενα κόπων, προσπαθοῦν νὰ δώσουν ἐξηγήσεις γιὰ τὶς πραγματικὲς παραδοχὲς τους, νὰ διατυπώσουν σκεπτικὸ μὲ ἀληθινὴ σκέψη. Τὸ κάνουν, ὅμως, χωρὶς σύστημα ὅσο στὴ θέση ἐνὸς σωστοῦ κανονιστικοῦ προτύπου αἰτιολογίας καὶ ἀπόδειξης βρίσκεται τὸ μύθευμα γιὰ τὸ «ἀνέλεγκτο τῆς περὶ τὰ πράγματα κρίσης». Γι' αὐτὸ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ υπάρξει μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ στὸν τρόπο τῆς ἀναιρετικῆς ἀντιμετώπισης τῆς ἀπόδειξης. Δὲν παύω δὲ νὰ ἐλπίζω ὅτι ἡ ἀλλαγὴ αὐτὴ θὰ υπάρξει καὶ ὅτι, ἐφόσον μάλιστα τὸ θέμα ἀχθεῖ κάποτε μέχρι τὴν Ὀλομέλεια τοῦ Ἀκυρωτικοῦ μας, οἱ διακεκριμένοι ἀναιρετικοὶ δικαστὲς μας θὰ τοῦ ἐπιφυλάξουν τελικὰ τὴ μεταχείριση ποῦ τοῦ ταιριάζει.

Τὸ λαθεμένο τῆς θέσης ὅτι σὲ ἀναιρετικὸ ἔλεγχο ὑπόκειται μόνον ἡ περὶ τὸ δίκαιο καὶ ὄχι ἡ περὶ τὰ πράγματα κρίση τοῦ ποινικοῦ δικαστῆ⁴⁴ προκύπτει, ἄλλωστε, σαφῶς καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο τὸ ἄρθρο 510 ΚΠΔ, τὸ ὁποῖο ἀνάγει ρητὰ σὲ λόγους ἀναίρεσης, μία πρὸς μία, ὅλες τὶς νομικὲς παραβάσεις, οὐσιαστικὲς καὶ δικονομικὲς, ἐπτά τὸν ἀριθμὸ, στὶς ὁποῖες μπορεῖ νὰ

44. Ἡ ἀπότομη καὶ ἀπόλυτη διάκριση τοῦ «δικαίου» ἀπὸ τὰ «πράγματα», τῶν νομικῶν ἀπὸ τὰ πραγματικὰ ζητήματα, ἔρχεται ἰδίως ἀπὸ τὴ δίκη μπροστὰ στὰ ἀμιγῆ ὀρκωτὰ δικαστήρια. Τὸ «δίκαιο» ἦταν δουλειὰ ἀποκλειστικὰ τῶν τακτικῶν δικαστῶν (τῶν «συνέδρων») καὶ τὰ «πράγματα» δουλειὰ τῶν ἐνόρκων. Ἔτσι τροφοδοτήθηκε πιθανῶς ἓνα εἶδος ἀλαζονείας τοῦ τακτικοῦ δικαστῆ, ὡς μόνου γνώστη καὶ χειριστῆ τοῦ δικαίου, ἡ ὁποία πέρασε ἐπαυξημένη στὴν αὐτογνωσία καὶ τοῦ σημερινοῦ ἀναιρετικοῦ δικαστῆ, μὲ τὴν ἐννοια ὅτι δὲν μπορεῖ νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὰ οἰονεὶ «κατώτερα» αὐτοῦ «πράγματα». Ἔτσι ἔμεινε καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ μένει ἡ στὰ «πράγματα» ἀφορῶσα ἀπόδειξη, ποῦ εἶναι ὅμως ἡ καρδιά τῆς ποινικῆς δίκης, ἐξω ἀπὸ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ τελευταίου. Ὁ ULRID NEUMANN (*Τμητικὸς Τόμος γιὰ τὸν Ν. Κ. Ἀνδρουλάκη*, 2003, σ. 1091 ἐπ.· *Festschrift f. Rainer Hamm*, 2008, σ. 534 ἐπ.) προτείνει τώρα, καθόσον ἀφορᾶ στὴν ἀναιρετικὴ ἐλεγχιμότητα, τὴν ἀντικατάσταση τοῦ διλήμματος: «δίκαιο» ἢ «πράγμα», μὲ τὸ διλήμμα: ἀτομικὴ/ἐνικὴ (singular) διαπίστωση ἢ ἐφαρμογὴ κανόνα. Δὲν χρειάζεται, ἐντούτοις, νομίζω, τίποτε παραπάνω ἀπὸ τὸ νὰ συνειδητοποιήσει κανεὶς ὅτι ὁ ἀναιρετικὸς ἔλεγχος, ἀπλούστατα, ὀλοκληρώνει τὴν ποινικὴ ἀπόδειξη.

υποπέσει μιὰ ποινική απόφαση (ἀπόλυτη ἀκυρότητα, μὴ καλυφθεῖσα σχετική ἀκυρότητα-ἐλλειψη ἀκρόασης⁴⁵, παράβαση δημοσιότητας, ἐσφαλμένη ἐρμηνεία ἢ ἐφαρμογή οὐσιαστικῆς ποινικῆς διάταξης, καθ' ὕλην ἀναρμοδιότητα, παραβίαση δεδικασμένου, ὑπέρβαση ἐξουσίας). Ὁ μόνος ὑπολειπόμενος ὄγδος λόγος, ποὺ εἶναι ἡ ἐλλειψη τῆς κατὰ τὸ Σύνταγμα αἰτιολογίας, δὲν μπορεῖ, ἐπομένως, παρὰ νὰ ἀφορᾷ στὴν «περὶ τὰ πράγματα» κρίση τοῦ δικαστηρίου⁴⁶. Τουλάχιστον ἂς μὴν ἀφήσουμε κάποιες ιδεοληψίες, ὅπως τὸ

45. Ἐδῶ μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ ἡ ἀγνόηση ἀπὸ τὸ δικαστήριο ὡς καὶ θεμελιωδῶν/οὐσιωδῶν ὑπερασπιστικῶν ἰσχυρισμῶν (λ.χ. προβολὴ ἐνὸς ἄλλοθι) τοῦ κατηγορουμένου, ἢ ὅποια γίνεται, ἐντούτοις, σήμερα ἀνεκτὴ ἀπὸ τὴν ἀναιρετικὴ Νομολογία τοῦ Ἀκυρωτικοῦ μας (βλ. σχετικά Α. ΚΑΡΡΑ, Ἡ ἀρχὴ τῆς δικαστικῆς ἀκρόασης στὴν ποινικὴ δίκη, *Ποινικά*, 29, 1989, σ. 94 ἐπ.· HEINZ WAGNER, *ZStW*, 106, 1994, σ. 259 ἐπ., ἰδίως 273 ἐπ.), ποὺ περιορίζει τὴν ὑποχρέωση «ἀπάντησης» τοῦ δικαστῆ τῆς οὐσίας σὲ μόνους τοὺς λεγόμενους «αὐτοτελεῖς ἰσχυρισμούς». Πάνω στὴν ἐν λόγω ἄσχετη μὲ τὴν ποινικὴ δίκη ὀβελιστέα κατηγορία εἶναι πιά καιρὸς νὰ «πέσει ἡ αὐλαία» κατὰ τὴ χαρακτηριστικὴ διατύπωση τοῦ Γιαννίδη, ὅ.π., σ. 210.

46. Μὲ δεδομένη τὴν κατὰ τὴν ἐλληνικὴ *lex lata* ἀναγνώριση τῆς ἀναιρετικῆς ἐλεγκτικότητας τῆς ἀπόδειξης, ἡ ἐμμονὴ στὸ δῆθεν «ἀνελεγκτο» τῆς περὶ τὰ πράγματα κρίσης —τὸ ὅποιο λ.χ. στὴ Γερμανία χωρὶς εἰδικὴ πρόβλεψη [μόνος λόγος ἀναίρεσης εἶναι ἐκεῖ, ὅπως προειπώθηκε (σημ. 32), ἡ παράβαση τοῦ νόμου] ἔχει *praeter legem* ἀπὸ χρόνια ξεπεραστεῖ (βλ. σχετικά τὸ βιβλίο τοῦ Προέδρου Ποινικοῦ Τμήματος στὸ Ὁμοσπονδιακὸ Δικαστήριον GERHARD HERDEGEN, *Beweisantragsrecht, Beweiswürdigung, strafprozessuale Revision*, 1995, σ. 126 ἐπ. καὶ ἰδίως τὴ μελέτη του *Die Eingriffe des Revisionsgerichts in die trichterliche Beweiswürdigung* στὸν τόμο LAGODNY (ἐκδ.), *Der Strafprozess vor neuen Herausforderungen?*, 1999, σ. 27 ἐπ., κι ἀκόμα τὴν ἀποκαλυπτικὴ ἀνάλυση τῆς ἀναιρετικῆς Νομολογίας τοῦ ἔτους 1970 ἀπὸ τὸν GERHARD FEZER, *Die erweiterte Revision, Legitimierung der Rechtswirklichkeit*, 1974)— εἶναι πιά καιρὸς νὰ ἐγκαταλειφθεῖ. Οἱ δικές μου ἐπίμονες προσπάθειες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ (ἐκτός ἀπὸ τὸ βιβλίο μου γιὰ τὴν Αἰτιολογία καὶ τὸν Ἀναιρετικὸ Ἐλεγκτὸ ὡς Συστατικὰ τῆς Ποινικῆς Απόδειξης τοῦ ἔτους 1998, βλ. ἀκόμη τίς μελέτες μου στὰ *Ποινικὰ Χρονικά*, ΝΣΤ', 2006, σ. 673 ἐπ., ΝΗ', 2008, σ. 481 ἐπ., ΞΒ', 2012, σ. 712 ἐπ.) ἔχουν μέχρι σήμερα ἀποδειχθεῖ μάταιες, καίτοι δὲν εἶμαι ὁ μόνος ἐπικριτὴς τῆς σχετικῆς Νομολογίας. Ἡ μόνη ἀντίδραση ἀπὸ πλευρᾶς Ἀκυρωτικοῦ ποὺ μέχρι σήμερα ἔφτασε σὲ γνώση μου ἦλθε ἀπὸ διακεκριμένο μέλος του (ΜΙΧ. ΜΑΡΓΑΡΙΤΗΣ, *Ἐρμηνεία Κώδικα Ποινικῆς Δικονομίας*, 2008, ἄρθρο 510 ἀριθ. 17, σ. 1062) καὶ εἶχε τὸ ἀκόλουθο περιεχόμενο: Ὁ Ἄρειος Πάγος, λέει, «λαμβάνει σοβαρῶς ὑπόψη του τὴν ἀνάγκη αἰτιολογίας τῶν δικαστικῶν ἀποφάσεων καὶ συμμόρφωσης πρὸς τὰ ἄρθρα 93 Σ. καὶ 139 ΚΠΔ». Ὅμως δὲν μπορεῖ νὰ παραβλέψει ὅτι τὸ δικα-

υποτιθέμενο «άνελεγκτο», να μάς παρασέρνουν σε εξόφθαλμη παραβίαση του νόμου⁴⁷.

Πλησιάζω τώρα το τέλος των αναπτύξεών μου με δύο λόγια, ως ποῦμε, προγραμματικού χαρακτήρα:

8. Ἡ συνειδητοποίηση τοῦ ὅτι ἀντικείμενο τοῦ ἀναιρετικοῦ ἐλέγχου δὲν εἶναι ἡ ζήτηση τῆς ἀλήθειας καὶ ἡ στὸ πλαίσιο αὐτὸ κατὰ κυριολεξία ἐπαλήθευση τῶν παραδοχῶν τοῦ δικαστῆ τῆς οὐσίας, ἀλλὰ μόνο ἡ ἐνδεχόμενη διαψευσιμότητά τους, ἔχει γιὰ τὸν θεωρητικὸ τῆς ποινικῆς ἀπόδειξης ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον, γιατί φέρνει τὸν ἀναιρετικὸ ἔλεγχο σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ γνωσιολογικὴ φιλοσοφικὴ θεωρία τοῦ κριτικοῦ ρασιοναλισμοῦ, ὅπως

στικὸ σύστημα εἶναι «υπερφορτωμένο» σὲ βαθμὸ, ὥστε ἀδυνατεῖ νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ παράθεση σχοινοτενῶν αἰτιολογιῶν ἢ αἰτιολογιῶν ἐπὶ δευτερευόντων ζητημάτων). Αὐτὲς λοιπὸν μπορεῖ ἀζημίως νὰ παραλειφθοῦν «ἐφόσον δὲν παρορᾶται ἡ πεμπτούσια τῆς ὑποχρέωσης αἰτιολόγησης στὸ ἀναγκαῖο μέτρο γιὰ τὸν ἔξωθεν ἔλεγχο τῆς ἀπονομῆς δικαιοσύνης σὲ μία δημοκρατικὴ χώρα». Ἄδικα λοιπὸν διαμαρτύρονται οἱ ὑποστηρικτὲς κάποιων «μαξιμαλιστικῶν ἀπόψεων», ὅπως ὁ Ἀνδρουλάκης καὶ ὁ Γιαννίδης. Δὲν νομίζω ὅτι εἶναι ἀπαραίτητος ὁ εἰδικότερος σχολιασμὸς τῶν ἐν λόγω θέσεων – ἀρκοῦν ὅσα ἤδη ἐλέγχθησαν κι ἀκόμα ἢ παραπομπὴ στὴν παραπάνω περίπτωση τοῦ «ἐχθιαστῆ» Β, πού, ὁμολογῶ, ἔχει χωρὶς δισταγμὸ ἀποφάσισα νὰ παρεμβάλω στὸν παρόντα λόγο.

47. Κατ' ἐξοχὴν ἐξόφθαλμη παράβαση τοῦ νόμου διαπιστώνεται σὲ ὅλες ἀνεξαίρετα τίς καταδικαστικὲς ποινικὲς ἀποφάσεις καθόσον ἀφορᾶ στὴν αἰτιολόγηση τῆς ἐπιμέτρησης τῆς κάθε φορᾶ ἐπιβαλλόμενης ποινῆς, ἢ ὅποια εἶναι κι αὐτὴ αὐτονόητα ἀναιρετικὰ ἐλέγξιμη (στὴ Γερμανία πάνω ἀπὸ τὸ ἥμισυ τῶν σχετικῶν ἀναιρέσεων ἀφορᾶ σὲ πλημμελεῖ αἰτιολόγηση τῆς συγκεκριμένης ἐπιμέτρησης). Κατὰ τὸ ἄρθρο 79 § 4 ΠΚ, «στὴν ἀπόφαση ἀναφέρονται ρητὰ οἱ λόγοι πού δικαιολογοῦν τὴν κρίση τοῦ δικαστηρίου γιὰ τὴν ποινὴ πού ἐπέβαλε». Παγίως, ὡστόσο, ὁ Ἄρειος Πάγος θεωρεῖ ὅτι ἡ ἀξίωση αὐτὴ τοῦ νόμου ἱκανοποιεῖται μὲ τὴν ἀπλὴ ἐπὶ λέξει ἀντιγραφὴ στὸ κείμενο τῆς ἀπόφασης τοῦ κειμένου τῶν παραγράφων 2 καὶ 3 τοῦ ἄρθρου 79, ὅπου καταχωροῦνται ὅλοι οἱ λόγοι πού δυνητικὰ προσδιορίζουν τὸ ὕψος τῆς ποινῆς. Ἡ τακτικὴ αὐτὴ, πού ἐνέχει πρόδηλα κατάργηση τῆς εἰδικότητος τῆς αἰτιολογίας, ἀπαγορεύτηκε ρητὰ ἀπὸ τὸ ἄρθρο 139 ἐδάφ. β' ΚΠΔ (ὅπως τροποποιήθηκε μὲ τὸν ν. 2408/1996), κατὰ τὸ ὅποιο «μόνη ἡ ἐπανάληψη τῆς διατύπωσης τοῦ νόμου δὲν ἀρκεῖ γιὰ τὴν αἰτιολογία! Ὅμως καὶ ἡ ρητὴ αὐτὴ καταδίκη τῆς ἐν λόγω πρακτικῆς ἔμεινε στὸ χαρτί. Τίποτε δὲν ἄλλαξε στὴν πράξη καθόσον ἀφορᾶ στὴν αἰτιολόγηση τῆς ἐπιμέτρησης τῆς ποινῆς καὶ τὸν ἀναιρετικὸ τῆς ἔλεγχου ἢ μᾶλλον στὸ ἀνέλεγκτό της.

αυτή διαμορφώθηκε από τον έπιφανή αὐστριακὸ φιλόσοφο Karl Popper. Στὸ κέντρο ἐνδιαφέροντος τῆς θεωρίας αὐτῆς βρίσκεται ὁ ἐπαγωγικὸς συλλογισμὸς, δηλαδὴ ἡ συναγωγή συμπεράσματος ἀπὸ ἓνα γνωστὸ εἰδικό, μέσῳ μιᾶς γενίκευσῆς του, γιὰ ἓνα ἄλλο ἄγνωστο εἰδικό. Τὸ συλλογιστικὸ αὐτὸ εἶδος ἔχει γιὰ τὴν ποινικὴ ἀπόδειξη βαρύνουσα σημασία, γιατί σ' αὐτὸ στηρίζεται τὸ βασικὸ ἀποδεικτικὸ μέσο στὴν ποινικὴ δίκη ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὶς ἐπαγωγικὰ συναγόμενες ἐνδείξεις⁴⁸, μὲ συνέπεια νὰ ἀποβαίνει κεντρικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς ποινικῆς ἀπόδειξης ἢ διαλεκτικὴ ἀντιπαράθεση ἀνάμεσα στὸ ἐπιδιωκόμενο ἀδιαμφισβήτητό της ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ καὶ τὸ ὑποθετικὸ τῆς ἐπαγωγῆς ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἡ θεμελιώδης ἰδέα τοῦ Popper⁴⁹ ἔγκειται στὸ ὅτι νὰ μὲν καμιά ἐπαγωγικὰ προκύπτουσα καὶ προτεινόμενη παραδοχὴ δὲν εἶναι ὀριστικὰ ἐπαληθεύσιμη, ἀλλὰ κινεῖται στὸ ἐπίπεδο τῶν ὑποθέσεων καὶ πιθανολογήσεων· ὅμως ὅλες οἱ προτάσεις αὐτοῦ τοῦ εἴδους εἶναι ἢ μπορεῖ νὰ εἶναι ἀκόμα καὶ ὀριστικὰ διαψεύσιμες καὶ ἢ διαψευσιμότητα αὐτὴ ἔχει ἀντικειμενικότητα. Ἡ ἀντικειμενικότητα βρίσκεται στὴν ἄρνηση καὶ στὴ δυνατότητά της. Ἡ ἀνάδειξη τῆς μεγάλης θεωρητικῆς καὶ πρακτικῆς σημασίας τῆς διαψευσιμότητας δίνει στὸν Popper τὴ δυνατότητα νὰ αὐτοκαταταχθεῖ σὲ μιὰ κατηγορία φιλοσόφων (στοὺς ὁποίους κατεξοχὴν ἀνῆκε ὁ Σωκράτης), οἱ ὁποῖοι θὰ μπορούσαν νὰ χαρακτηρισθοῦν ὡς «διαψευσιμοτιστές» (Falsifikationisten ἢ Fallibilisten) σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς πλειοψηφοῦντες «ἐπαληθευσιμοτιστές» (Verifikationisten)⁵⁰. Τέτοια πρέπει, *mutatis mutandis*, νὰ εἶναι καὶ ἡ φιλοσοφία τοῦ ἀναιρετικοῦ ἐλέγχου τῆς ἀπόδειξης.

48. Βλ. ἰδίως ENGISCH, *Einführung in das juristische Denken*, ¹⁰2005, σ. 58 ἐπ.

49. Βλ. λ.χ. KARL POPPER, *Lesebuch: ausgewählte Texte zu Erkenntnistheorie, Philosophie der Naturwissenschaften, Metaphysik, Sozialphilosophie*, ἔκδ. ὑπὸ DAVID MILLER, 1995, ἰδίως τὸ ὑπ' ἀριθμ. 7 κείμενο ὑπὸ τὸν τίτλο *Das Problem der Induction* (1953, 1974), σ. 85 ἐπ., 95. Βλ. καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμ. 14 κείμενο μὲ τίτλο *Wahrheit und Annäherung an die Wahrheit*, 1960, σ. 164 ἐπ., καὶ ἀκόμα K. R. POPPER, *Auf der Suche nach einer besseren Welt* (Vorträge und Aufsätze aus dreißig Jahren), ¹⁴2006, ἰδίως σ. 41 ἐπ.· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Objective Knowledge*, 1972, σ. 1 ἐπ.

50. Βλ. K. POPPER, *Lesebuch*, σ. 172-173.

Πρακτικό έργαλειό του κριτικού ρασιοναλισμού στην περιοχή των φυσικών επιστημών είναι το πείραμα, ενώ καθόσον αφορά στη ζήτηση της ιστορικής αλήθειας, περιλαμβανομένου και του διαγνωστικού καθήκοντος του ποινικού δικαστή, που επίσης εντάσσονται στο πεδίο έπιρροής και εφαρμογής του κριτικού ρασιοναλισμού, αντίστοιχα έργαλεια είναι ή εξάντληση των πηγών και ή κριτική συζήτηση⁵¹. Σε κάθε περίπτωση ή έπαγωγική διερεύνηση της αλήθειας περνάει από δύο λογικά διακριτές φάσεις: τή φάση τής αναζήτησης και εύρεσης των διαφερουσών υποθέσεων από τή μιὰ μεριά και τή φάση του κριτικού έλέγχου, τής κριτικής συζήτησης των εν λόγω υποθέσεων από τήν άλλη, στον όποιο περιλαμβάνεται και ή εξάντληση ή μη όλων των έμφανώς διατιθεμένων υποθέσεων. Ό κριτικός δέ έλεγχος που κατεξοχήν μετράει στην περίπτωση μας είναι ό ενεργούμενος από μέρους εκείνου του αποδέκτη τής απόδειξης που έχει τήν εξουσία αποτελεσματικής/καταλυτικής διάψευσης, όπως κατεξοχήν τήν έχει ό αναιρετικός δικαστής. Η ύπαρξη των δύο αυτών διακεκριμένων φάσεων ήταν ήδη γνωστή, λόγου χάριν, στους ρητοροδιδάσκαλους του 17ου αι., όπως ιδιαίτερα στον Gian Battista Vico, κατά τον όποιο ή φάση τής Αριστοτελικής Τοπικής (τής εύρεσης των σχετικών επιχειρημάτων «έξ ενδόξων»), τής *argumentorum inventio*, δηλαδή των πιθανών λύσεων) πρέπει πάντοτε να προηγείται τής φάσης τής σε κάθε περίπτωση αναγκαίας Κριτικής⁵².

Μέσα σε αυτό το μεθοδολογικό πλαίσιο είναι ανάγκη στο μέτρο του δυνατού να καταστρωθεί μιὰ κανονολογική (normative) θεωρία τής ποινικής απόδειξης⁵³. Το έργο αυτό δέν είναι, βέβαια, εύκολο. Το έπαιρησε στις αρχές του 19ου αι. ό πολός Jeremy Bentham στην Άγγλία με το έκτενέστερο από τα συγγράμματά του υπό τον τίτλο *Rationale of Judicial*

51. Βλ. Κ. POPPER, *Auf der Suche* κ.λπ., σ. 61 έπ. Για τή σχέση τής ιστορικής με τή δικανική αλήθεια βλ. ENGISCH, ό.π., σ. 60 έπ.

52. Βλ. GIAN BATTISTA VICO, *De nostri Temporis Studiorum Ratione*, 1708, φωτοτυπική ανατύπωση Wissenschaftliche Buchgesellschaft Darmstadt (λατινικά-γερμανικά), τρίτο κεφάλαιο, σ. 29 έπ.

53. Βλ. KARL-LUDWIG KUNZ, *Tatbeweis jenseits eines vernünftigen Zweifels*, *ZStW*, 121, 2009, σ. 572 έπ.: «Καθ' όδον προς μιὰ κανονολογική θεωρία τής ποινικής απόδειξης».

Evidence (Λογική ἐξήγηση τῆς δικανικῆς ἀπόδειξης), πού ἐξεδόθη ἐν ἔτει 1827. Ὅμως στίς 3.000 καί πλέον σελίδες τῶν πέντε ὀγκωδῶν τόμων αὐτοῦ τοῦ ἔργου χάνεται κυριολεκτικά ὁ ἀναγνώστης καί ἡ ἐπιρροή του ὑπῆρξε περιορισμένη⁵⁴. Κατά τίς τελευταῖες δεκαετίες⁵⁵, ὡστόσο, εἶδαν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας σημαντικὲς ἐργασίες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτή, πού προωθοῦν τὴ σχετικὴ ἔρευνα – περιορίζομαι νὰ ἀναφέρω ἐδῶ τὰ ὀνόματα τῶν Gerhard Herdegen, Karl-Ludwig Kunz, Karl-Dieter Opp, Bender/Nack/Treuer, Anderson/Twining, A.A. Zuckerman, L. Jonathan Cohen καί τοῦ δικοῦ μας Ἰωάννη Γιαννίδη. Δύο κυρίως συναφῆ πράγματα ἔχει κανεὶς νὰ περιμένει ἀπὸ τὸ ὑπὸ συζήτηση ἀναμενόμενο ἔργο: πρῶτον, τὸν σαφῆ προσδιορισμὸ τῆς κεντρικῆς ἔννοιας τοῦ δικαίου τῆς ποινικῆς ἀπόδειξης, πού δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ αὐτὴν τῆς ἔλλογης ἀμφιβολίας – αὐτὴ εἶναι τὸ βασικὸ ὄργανο τῆς ποινικῆς διαψευσιμότητας πού ἀποκλείει σὲ κάθε περίπτωση τὴν καταδίκη: ἡ ἐνοχὴ πρέπει νὰ ἀποδεικνύεται «πέρα ἀπὸ κάθε ἔλλογη ἀμφιβολία» (beyond reasonable doubt) – καί δεύτερον, τὸν σωστὸ χειρισμὸ τῶν ἐπισωρευόμενων ἀλλεπάλληλων ἀποδεικτικῶν προτάσεων (γενικεύσεων) πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἐξάλειψης ἢ ἐνδυνάμωσης τῶν ἀμφιβολιῶν καί τὸν προσδιορισμὸ τοῦ σημείου τῆς ἐπιβαλλόμενης πιά ἀπόληξης καί «στάσης» τους, μὲ ἄλλα λόγια ἕναν λογισμὸ τῶν ἐνδείξεων καί ἀντενδείξεων.

Πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἔχει ἐπιχειρήσει νὰ συμβάλει καί ὁ ὀμιλῶν, ἰδίως μὲ τὴν ἐργασία του τοῦ ἔτους 1998 ὑπὸ τὸν τίτλο *Αἰτιολογία καὶ ἀναιρετικὸς ἔλεγχος ὡς συστατικὰ τῆς ποινικῆς ἀπόδειξης καὶ κάποιες ἄλλες μικρότερες* πού ἀκολούθησαν καί ἐλπίζει ὅτι τὰ ἐπόμενα χρόνια, Θεοῦ θέλοντος, θὰ μπορέσει, καθόσον τὸν ἀφορᾷ, νὰ ὀλοκληρώσει τὸ ἐν λόγω ἐρευνητικὸ πρόγραμμα, ἡ πολὺ μεγάλη θεωρητικὴ καί πρακτικὴ σημασία τοῦ ὁποίου εἶναι προφανής.

54. Στὸν ἰδιόρρυθμο τρόπο συγγραφῆς πού ἐφάρμοζε ὁ Bentham ἀναφέρεται ὁ στενὰ συνδεδεμένος μαζί του (ὠφελμιστὲς) ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου καί μὲ κάποια ἔννοια μαθητὴς του σπουδαῖος φιλόσοφος JOHN STUART MILL. Βλ. τὸν Πρόλογο στὸν Α' τόμο τοῦ *Rationale*, σ. VII ἐπ.

55. Ἀπὸ τοὺς παλαιότερους πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ τὸ ὄνομα τοῦ J. H. WIGMORE (*The Science of Judicial Proof*, 31937).

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 19ΗΣ ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 2013

Η ΠΑΙΔΕΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΗ, ΘΕΜΕΛΙΟ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ

κ. ΑΝΔΡΕΑ Μ. ΚΑΖΑΜΙΑ

1. Είσαγωγικά

Σήμερα γίνεται πολύς λόγος στο διεθνή χώρο, αλλά και στην Ελλάδα και την Κύπρο, ότι η ανθρωπότητα διέρχεται μια από τις μεγαλύτερες κρίσεις στην ιστορία της, «την κρίση του διεθνούς χρηματοπιστωτικού συστήματος – την κρίση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού» (*Financial Times*, 9,10,11/1/2012). Όμως, κατά όρισμένους μελετητές, «η κρίση είναι βαθύτερη, είναι κυρίως κρίση κοινωνική και πολιτική, κρίση δομών, αξιών και σημασιών», που αφορά το «άντιπροσωπευτικό πολίτευμα, όπως έχει αποκρυσταλλωθεί στη Δύση εδώ και δύο αιώνες» (Οικονόμου, 2009:11). Σ' αυτά προσθέτουμε συναφώς ότι έγγενες χαρακτηριστικό της σύγχρονης κρίσης της «φιλελεύθερης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας» είναι και η κρίση παιδείας, και συγκεκριμένα η κρίση «δημοκρατικής πολιτειακής παιδείας». Όπως επισημαίνει και η διαπρεπής έλληνοστρια φιλόσοφος Martha Nussbaum στο πρόσφατο βιβλίο της *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, το όποιο μεταφράστηκε στα ελληνικά ως *Όχι για τὸ Κέρδος: Οἱ Ἀνθρωπιστικὲς Σπουδὲς Προάγουν τὴ Δημοκρατία*, (2013:33-34):

«Βρισκόμαστε ἐν μέσω μιᾶς σοβαρῆς παγκόσμιας κρίσης τεράστιων διαστάσεων και τεράστιας διεθνούς σημασίας... Ὅχι, δὲν ἐννοῶ τὴν παγκόσμια οικονομική κρίση που ξέσπασε τὸ 2008. Ἀναφέρομαι σὲ μιὰ κρίση που περνᾶ

οὐσιαστικά ἀπαρατήρητη, σὰν τὸν καρκίνο, σὲ μιὰ κρίση πὺ μακροπρόθεσμα πιθανὸν νὰ εἶναι πῶ καταστρεπτικὴ γιὰ τὸ μέλλον τῆς δημοκρατίας: μιὰ παγκόσμια κρίση στὴν ἐκπαίδευση/παιδείαν».

Τὸ θέμα πὺ θὰ ἐξετάσω σ' αὐτὴ τὴν ὁμιλία ἀφορᾷ στὸ διαχρονικὰ θεμελιώδους σημασίας ζήτημα τῆς «παιδείας τοῦ πολίτη», καὶ ἰδιαίτερα τῆς πολιτικῆς του διαπαιδαγώγησης/παιδείας ὡς «θεμελίον τῆς δημοκρατίας», πὺ θεωρεῖται τὸ μόνο καλύτερο καὶ ἐπιθυμητὸ πολίτευμα. Ὅπως κάποτε ἀπεφάνθη ὁ μεγάλος Βρετανὸς πολιτικὸς Winston Churchill, «ἡ δημοκρατία εἶναι τὸ χειρότερο πολίτευμα, ἐκτὸς ὅλων τῶν ἄλλων πὺ κατὰ καιροὺς ἔχουν δοκιμαστεῖ».

Ἡ ὁμιλία μου ἀρθρώνεται σὲ τρεῖς κύριες ἐνότητες. Στὴν πρώτη ἐνότητα γίνεται μιὰ ἱστορικο-συγκριτικὴ ἀνασκόπηση τοῦ θέματος ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ Πόλη/Πόλη-Κράτος, τὴν «πολιάδα κοινότητα» κατὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸ Μ. Β. Σακελλαρίου, στὴ νεότερη –μετὰ τὸν Διαφωτισμὸ– Ἐθνοπολιτὴ («Ἔθνος-Κράτος») καὶ τὴ σύγχρονη πολυπολιτισμικὴ Κοσμοπολιτὴ τῆς ὕστερης νεωτερικότητας, τὸ νεοκόσμο τῆς Παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς Κοινωνίας τῆς Γνώσης. Στὴ δεύτερη ἐνότητα ἐπιχειρεῖται μιὰ ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ἐπισκόπηση τῆς «πολιτειακῆς παιδείας» τοῦ νεοἑλλήνα πολίτη ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα μέχρι σήμερα, μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση στὴ μεταπολιτευτικὴ περίοδο. Στὴν τρίτη ἐνότητα –μὲ τίτλο «Τὸ Δέον Γενέσθαι»– γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς «κρίσης παιδείας», ἀλλὰ καὶ τῆς κοινωνικο-πολιτικο-οικονομικῆς κρίσης εἰσηγοῦμαι νὰ γίνει μιὰ πολιτικο-εκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση μὲ κέντρο βάρους τίς ἰδέες τοῦ Ἀριστοτέλη καὶ περισσότερο τίς ἰδέες τοῦ φιλοσόφου-πολίτη Σωκράτη.

2. Ἡ «πολιτειακὴ παιδεία» τοῦ ἀνθρώπου-πολίτη στὴν ἀρχαία πόλη/τὴν «πολιάδα κοινότητα»: «τῆς ὅλης πολιτείας ὑπόθεσις»

Γιὰ τὴν πληρέστερη κατανόηση τῆς ἔννοιας «πολιτειακὴ παιδεία» τοῦ ἀνθρώπου-πολίτη στὴν ἀρχαιοελληνικὴ Πολιτεία, ἰδιαίτερα στὴν «Ἀθηναίων Πολιτεία», κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ Ἀριστοτέλη, θὰ πρέπει καταρχὴν νὰ ἀποσαφηνίσουμε τοὺς ὅρους *Παδεία* καὶ *Πόλις/Πόλη*.

Παδεία: Ἡ ἔννοια τῆς λέξης «Παδεία» στὴν ἀρχαία Πόλη καὶ ἀργότερα στὴν Ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ὅπως τὴν ὀρίζουν ὁ W. Jaeger (Jaeger, 1968: 23-30) καὶ ὁ H. Marrou (Marrou, 1961: 149-158), καὶ ὅπως ἄλλωστε ἔγινε γνωστὴ στὴν περίοδο τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Διαφωτισμοῦ, καὶ στοὺς νεοἑλληνες, ἦταν σημασιολογικὰ εὐρύτερη ἀπὸ τοὺς ὅρους «ἐκπαίδευση» καὶ

«άγωγή», με τους οποίους η νεωτερική εποχή της Έθνοπολης και η «μετα-νεωτερική» της Κοσμόπολης συχνά ταυτίζεται (Παπανούτσος, 1982:164-65). Στην αρχαία Πόλη, Παιδεία σήμαινε την καλλιέργεια του «νοῦ» και της «ψυχῆς», «πολιτισμὸς» καὶ «μόρφωση» τοῦ ἀνθρώπου-πολίτη. Ὅπως ἔχει ἐπίσης ἐπισημάνει ἡ ἐρευνήτρια Σοφία Ἀδάμ-Μαγνήσαλη σὲ δημοσίευμα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν «μόρφωση σημαίνει ἀκριβῶς τὴ μορφή ποὺ ἔχει πάρει ἡ ψυχὴ καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου με τὴν παιδεία. Ἀγωγή εἶναι ἡ διαδικασία, μόρφωση, τοῦ ἀποτελέσματος» (Ἀδάμ-Μαγνήσαλη, 1995:196).

Πόλις/Πόλη: Σύμφωνα με τὸν ἀκαδημαϊκὸ Σακελλαρίου «ὁ ὅρος πόλις καὶ τὰ ἐθνικὰ τοῦ τύπου Ἀθηναῖοι χρησιμοποιοῦνται ὡς ταυτόσημα πρῶτον με τὴ σημασία “κράτος” (π.χ. τῶν Ἀθηναίων) καὶ δεύτερον με τὴ σημασία “πολιάδα κοινότητα” (π.χ. τῶν Ἀθηναίων)». Ἡ «πολιάδα κοινότητα», κατὰ τὸν ἴδιο μελετητὴ, «δὲν συνάπτεται οὔτε με τὴν κοινωνία οὔτε με τὸ κράτος». Ἀρχαιότερη ἀπὸ τὸ «κράτος», ἡ «πολιάδα κοινότητα» ἦταν πεδίο σχέσεων ἐξουσίας καὶ πολιτικῆς δράσεως, καὶ ἀποτελοῦσε μιὰ πολυπολιτισμικὴ ἐνότητα. Ἡ πολιάδα κοινότητα «εἶχε τὰ χαρακτηριστικὰ ὄντοτήτων ποὺ δηλώνονται εἰδικὰ με τὸν γερμανικὸ ὄρο *Gemeinschaft*» (Σακελλαρίου, 1999:17-18, 62-63. Βλ. ἐπίσης Παπανούτσος, 1973:146 καὶ Καζαμίας, 2000:339-340).

Ἡ Πόλις/Πόλη, με τοὺς διάφορους θεσμούς της, συνιστοῦσε χῶρο Παιδείας, τυπικῆς καὶ ἀτυπῆς, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα. Ἡ ἀρχαία ἀγορά, ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, τὰ δικαστήρια, τὰ συμπόσια, τὸ θέατρο, οἱ θρησκευτικὲς τελετὲς καὶ ἐκδηλώσεις, τὸ γυμνάσιο, τὸ Λύκειο, ἡ Ἀκαδημία, ὁ Παρθενώνας ἀποτελοῦσαν πεδία/τόπους γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ καλλιέργεια, τὴ «μόρφωση» τοῦ ἐνάρετου ἀνθρώπου-πολίτη, γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ ἠθικὴ του διαπαιδαγώγηση, με ἄλλα λόγια γιὰ μιὰ σωστὴ/καλὴ παιδεία. Αὐτὸ εἶναι τὸ νόημα τῆς ἀρχαίας Πόλης καὶ τῆς ἀλληλένδετης σχέσης της με τὴν Παιδεία. Ἡ ἀρχαία Πόλη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἓνα μεγάλο σχολεῖο γιὰ τὴν πνευματικὴ καὶ τὴν ἠθικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀτόμου, γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ καλοῦ κάγαθοῦ καὶ πολυπράγμονα πολίτη. Ἡ Παιδεία ἦταν «τῆς ὅλης πολιτείας ὑπόθεσις». Θὰ λέγαμε ἐπίσης ὅτι ἡ ἀρχαία Πόλη, χρησιμοποιώντας σημερινὸ λεξιλόγιο, ἦταν μιὰ Κοινωνία τῆς Γνώσης, τῆς ἀγωγῆς καὶ τῆς παιδείας (βλ. ἐπίσης Hansen, 1999:320).

Ὁ πολίτης τῆς ἀρχαίας Πόλης, σύμφωνα με τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη τῆς δημοκρατίας, ὁ ὁποῖος «ἄρχει» καὶ ταυτόχρονα «ἄρχεται» (Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ1275a, 25-26). Κατὰ τὸν

σταγειρίτη φιλόσοφο, ἡ παιδεία τοῦ «κυβερνώμενου-κυβερνῶντα» πολίτη θὰ πρέπει νὰ εἶναι κοινή, καὶ ὄχι «κατ' ἰδίαν», νὰ εἶναι «ἐγκύκλιος παιδεία» καὶ νὰ συμπεριλαμβάνει τέσσερις θεματικές κατηγορίες: γράμματα, γυμναστική, μουσική καὶ ἰχνογραφία (Αριστοτέλης, ὅ.π., Η1337b, 28-34). Ἀπώτερος σκοπὸς τῆς παιδείας τοῦ πολίτη, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, δὲν εἶναι ἡ παροχὴ χρήσιμων ἢ ἐξειδικευμένων γνώσεων, ἀλλὰ ἡ καλλιέργεια διανοητικῶν ἀρετῶν, μέσῳ διδασκαλίας, καὶ πολιτικο-ἠθικῶν ἀρετῶν (π.χ. δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνηση, ἐγκράτεια, αὐτονομία, ἀνδρεία καὶ φιλία), μέσῳ «ἔθους» ἢ ἐξέως καὶ ἄσκησης (Αριστοτέλης, *Ἠθικά Νικομάχεια*, Α1103a, 14-20, Α1103b, 3-6, Θ1155a 3, 21-22). Ἐδῶ ἀξίζει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ιδιαίτερη σημασία ποὺ ὁ Ἀριστοτέλης δίνει στὴ μουσική (μὲ τὴν εὐρεία ἔννοια τοῦ ὄρου ποὺ συμπεριλάμβανε τὴν ποίηση) γιὰ «τὴ διάπλαση τοῦ ἥθους καὶ τῆς ψυχῆς» καὶ συναφῶς γιὰ τὴν ἐπίδραση τῆς μουσικῆς στὴ διαμόρφωση τοῦ χαρακτήρα (Αριστοτέλης, *Πολιτικά*, Θ40, 5-10).

Συμπερασματικά: Σκοπὸς τῆς παιδείας τοῦ ἀνθρώπου-πολίτη στὴν ἀρχαία Πόλη δὲν ἦταν ἀπλῶς «ἐκπαίδευση» ἢ «κατάρτιση», ἀλλὰ ἡ εὐρύτερη ἀνθρωποκεντρική, οὐμάνιστική *Παδεία*, ἡ ὁποία ἀποσκοποῦσε στὴ «μόρφωση» καὶ τὴ διάπλαση «καλῶν κἀγαθῶν» πολιτῶν, μὲ ἥθος (χαρακτήρα), πολιτικές ἀρετές, ὅπως π.χ. δικαιοσύνη, σοφία, φρόνηση, αὐτονομία, γενναϊοδωρία, φιλία καί, κατὰ τὴν ἐλληνίστρια Romilly, «πολιτειακὴ συνείδηση», ἐν ὀλίγοις, μὲ καλλιεργημένο νοῦ καὶ ψυχῆ.

3. Παιδεία τοῦ πολίτη στὴ νεωτερικὴ φιλελεύθερη Ἐθνόπολη/Ἐθνος-Κράτος

Μὲ τὸν ὄρο «Ἐθνόπολη» ἐννοοῦμε τὸν πολιτικὸ σχηματισμὸ ποὺ ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸν συμβατικὸ ὄρο «Ἐθνος-Κράτος». Ἡ πολιτικὴ αὐτὴ ὄντοτητα διαμορφώνεται μὲ τὴν ἔλευση τῆς νεότερης ἐποχῆς, τοῦ σύγχρονου κόσμου τῆς νεωτερικότητας, ποὺ ἀνάγεται στὴν περίοδο τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ στὸ δεῦτερο ἡμισυ τοῦ 18ου αἰῶνα, συγκροτεῖται σὲ εὐρεία κλίμακα τὸν 19ο αἰῶνα καὶ σὲ παγκόσμια τὸν 20ῦ αἰῶνα. Σήμερα ζοῦμε στὸ παγκόσμιο σύστημα τοῦ Ἐθνους-Κράτους ἢ τῆς Ἐθνόπολης, ὅπως τὸ ἀποκαλῶ, ἡ ὁποία ὅμως στὸ πλαίσιο τῆς παγκοσμιοποίησης σταδιακὰ διαβρώνεται, ἐπαναπροσδιορίζεται καὶ ἐξελίσσεται στὴν Κοσμόπολη τῆς ὕστερης νεωτερικότητας.

Ἡ νεωτερικότητα σὲ πολιτικὸ ἐπίπεδο νοηματοδοτεῖται ἀπὸ βασικὲς δημοκρατικὲς ἰδέες γιὰ τὴ διακυβέρνηση τῶν Ἐθνῶν-Κρατῶν, οἱ ὁποῖες συγκλίνουν στὴ διαμόρφωση ἑνὸς νέου τύπου δημοκρατικοῦ πολιτεύματος,

αυτοῦ τῆς φιλελεύθερης ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας (Paine, 1987). Ὡς ἐκ τούτου, ἡ δημοκρατικὴ Ἐθνόπολη διακρίνεται ἀπὸ ὀρισμένα βασικά συγκροτησιακά χαρακτηριστικά, τὰ ὁποῖα τὴ διαφοροποιοῦν ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἀθηναϊκὴ Πόλη. Πολὺ συνοπτικά, τὰ συγκροτησιακά στοιχεῖα τῆς φιλελεύθερης καὶ δημοκρατικῆς Ἐθνόπολης/Ἐθνους-Κράτους ἔχουν ὡς ἐξῆς: συνταγματισμός, κοινοβουλευτισμός, πολιτικὴ ἀντιπροσώπευση, ἔμμεση διακυβέρνηση (ἐκτὸς τῆς γενικῆς βούλησης στὸ παράδειγμα τοῦ Ζὰν Ζὰκ Ρουσσώ), κράτος/κυβέρνηση ὡς ξέχωρος καὶ ἀνεξάρτητος ἢ σχεδὸν ἀνεξάρτητος μηχανισμός ἀπὸ τὴν κοινωνία τῶν πολιτῶν, κοινωνία τῶν πολιτῶν σχεδὸν ἀνεξάρτητος θεσμός ἀπὸ τὸ κράτος/κυβέρνηση, γραφειοκρατία, καί, κατὰ τὸν T. H. Marshall, ιδιότητα τοῦ πολίτη (citizenship) μὲ πολιτικά, ἀστικά καὶ κοινωνικά δικαιώματα σὲ «κράτος πρόνοιας» (Marshall & Bottomore, 2001).

Μιὰ εἰδοποιὸς διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο παραδειγμάτων πολιτείας εἶναι ὅτι ἡ νεωτερικὴ Ἐθνόπολη δὲν ἀποτελεῖ δημόσια πολιτικὴ κοινότητα μὲ τὴν ἔννοια τοῦ γερμανικοῦ ὅρου *Gemeinschaft*, ὅπως ἀποτελοῦσε ἡ ἀρχαία «πόλη/πολιάδα κοινότητα». Μιὰ δεύτερη διαφορὰ εἶναι ὅτι στὴν ἀρχαία Πόλη ὁ τρόπος διακυβέρνησης ἦταν συμμετοχικός, ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πολιτῶν, καὶ ὄχι μέσῳ ἀντιπροσώπων, ὅπως γίνεται στὴ νεωτερικὴ Ἐθνόπολη. Ἰδιαιτέρα σημαντικὴ γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς τῆς μελέτης εἶναι καὶ ἡ διαφορὰ στὴν ἔννοια καὶ τὴν ιδιότητα τοῦ πολίτη (citizenship). Στὴ νεωτερικὴ Ἐθνόπολη, ὅπως ἐξελίχθηκε μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ ιδιότητα τοῦ πολίτη ὡς σημαῖνον προσδιορίζεται κυρίως ἀπὸ μιὰ σειρά δικαιωμάτων (rights). Τὴν ἔννοια τοῦ φιλελεύθερου δημοκρατικοῦ πολίτη τὴ συνθέτουν μιὰ διευρημένη κατηγορία ἀτομικῶν δικαιωμάτων: ἀστικῶν (civil), πολιτικῶν (political), κοινωνικῶν (social) καὶ πολιτιστικῶν (cultural) (Miller, 1995, Λιάκος, 1998).

Ἄλλη σημαντικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο πολιτειακῶν παραδειγμάτων, πού σχετίζεται μὲ τὰ προαναφερθέντα, ἀφορᾷ στὴν ἰδέα τῆς «ἐλευθερίας τοῦ πολίτη». Ὅπως εὐστοχα ἔχουν ἐπισημάνει οἱ Ἀγγλοὶ στοχαστῆς T. H. Green καὶ Isaiah Berlin, ἡ νεότερη ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, πού συνδέεται μὲ ἀτομικά δικαιώματα, εἶναι οὐσιαστικὰ «ἀρνητικὴ», ἐνῶ ἡ ἀρχαία ἔννοια εἶναι οὐσιαστικὴ «θετικὴ» (Green, 1988 καὶ Berlin, 1969). Ὁ ἀρχαιοέλληνας πολίτης τῆς δημοκρατικῆς Πόλης ἦταν ἐλεύθερος νὰ συμμετέχει σὲ ἀποφάσεις γιὰ τὴ διαχείριση «τῶν κοινῶν τῆς Πόλεως». Ὁ ρόλος του στὴν πολιτικὴ διαδικασία καὶ τὴ διακυβέρνηση ἦταν, ἐπομένως, «θετικὸς». Στὴ νεωτερικὴ,

όμως, Ἐθνόπολη, ὅπου ὁ πολίτης κατέχει ἀτομικά δικαιώματα, ἡ Πολιτεία/ τὸ Κράτος δὲν μπορεῖ νὰ τοῦ ἐπιβάλλει ποιὲς ιδέες πρέπει νὰ ἔχει. Κι αὐτὸ γιὰτὶ ὁ σύγχρονος δημοκρατικὸς πολίτης ἔχει τὸ φυσικὸ καὶ «ἀναπαλλοτρίωτο δικαίωμα» τῆς «ζωῆς» καὶ τῆς «ἐλευθερίας», καὶ τὸ συνταγματικὰ κατοχυρωμένο δικαίωμα «τῆς ἐλευθερίας σκέψης καὶ λόγου». Ἐπομένως, ἡ πολιτεία ἔχει τὴν εὐθύνη νὰ προστατεύει τὸν ἰδιωτικὸ καὶ προσωπικὸ χῶρο τῶν πολιτῶν (Λιάκος, 1998:108-109).

Τὸν 20ὸ αἰῶνα, καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸν Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, ἡ φιλελεύθερη Ἐθνόπολη ἐξελίσσεται στὴν πιὸ διευρυμένη μορφή τοῦ λεγόμενου Κράτους Πρόνοιας (Welfare State). Γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς τῆς ὁμιλίας ἀρκεῖ νὰ εἰπωθεῖ ὅτι, ὡς τρόπος διακυβέρνησης, τὸ Κράτος Πρόνοιας βασίζεται μὲν στὴ φιλελεύθερη ἀρχὴ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, ὅπως τὸ «κλασσικὸ φιλελεύθερο κράτος» ποὺ διαμορφώθηκε τὸν 19ο αἰῶνα, ἀλλὰ μὲ τὴν προαναφερθεῖσα θετικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου. Στὸ Κράτος Πρόνοιας τὸ κράτος παρεμβαίνει πιὸ ἐνεργᾶ στὴν κοινωνία, μὲ τὴν παροχὴ κοινωνικῶν ὑπηρεσιῶν, ὅπως, π.χ. κοινωνικὴ ἀσφάλιση, ὑγεία καὶ πρόνοια, καὶ παιδεία. Ἀπὸ «κράτος νυχτοφύλακας», ὅπως μεταφορικὰ ἔχει ὀνομαστεῖ, τὸ κράτος μεταβάλλεται σὲ ἀναδιανεμητικὸ κοινωνικὸ κράτος, ἢ Κράτος Πρόνοιας, τὸ ὁποῖο ἀναπτύσσει μεθόδους καθολικῆς κάλυψης, καὶ στὶς ἀξίες τοῦ ἀτομικισμοῦ καὶ τοῦ ἀνταγωνισμοῦ ἀντιτάσσει τὸ αἶσθημα συλλογικῆς εὐθύνης καὶ τὴν ἐπίτευξη κοινωνικῆς συνοχῆς. Συνδυαστικά, στὸ Κράτος Πρόνοιας δίδεται ἔμφαση στὴ δημοκρατικὴ ἀρχὴ τῆς «ἰσότητος» καὶ τῆς «κοινωνικῆς δικαιοσύνης» (Στασινοπούλου, 1997:27, Κελπανίδης, 1987:116-117, Mishra, 1984:109 καὶ Καζαμίς, 2000:349).

4. Παιδεία γιὰ τὴ διάπλαση τοῦ ἐθνικοῦ/ἐθνοκεντρικοῦ πολίτη καὶ τὴν οἰκοδόμησιν τῆς νεωτερικῆς Ἐθνόπολης

Ὅπως καὶ στὴν ἀρχαία Πόλη, στὴν ἐποχὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς νεωτερικότητος ἡ Παιδεία ἐπανέρχεται στὴν πολιτικὴ σκέψη ὡς βασικὴ συνιστώσα γιὰ τὴ συγκρότησιν τῆς νεωτερικῆς Ἐθνόπολης. Στὴν Ἐθνόπολη ἡ παιδεία τοῦ πολίτη προσαρμόζεται στὸν ἐθνικισμὸ καὶ τὴν ἀντιπροσωπευτικὴ δημοκρατία, στὶς νέες ιδεολογικοπολιτικὲς ἀπαιτήσεις τῆς νεωτερικῆς ἐποχῆς. Εἰδικότερα, ἓνα σύστημα γενικῆς παιδείας σὲ καθολικὴ κλίμακα θεωρεῖται ἀναγκαῖο γιὰ τὴν ἐθνικὴ διαπαιδαγώγησιν τοῦ μελλοντικοῦ πολίτη τῆς νεωτερικῆς Ἐθνόπολης καὶ τὴ συγκρότησιν/οἰκοδόμησιν τοῦ ἐθνικοῦ

κράτους. Όπως αναφέρουν οι Ύφαντῆ, Καζαμίας Τρίγκα, «ἡ ἐκπαίδευση καλεῖται νὰ διαπλάσει τὸ πρότυπο τοῦ πολίτη τῆς νεωτερικότητας, ὁ ὁποῖος διακρίνεται γιὰ τὴν ἐθνικὴ του ταυτότητα καὶ τὴν ἀφοσίωσή του στὶς ἀρχές τῆς φιλελεύθερης δημοκρατίας» (Ύφαντῆ, Καζαμίας & Τρίγκα, ἀδημοσίευτο κείμενο). Ἐπειδὴ στὶς περισσότερες περιπτώσεις ἡ νεωτερικὴ Ἐθνόπολη ἦταν κατ' οὐσίαν «πολυπολιτισμική», ἡ κοινὴ ἐθνικὴ ταυτότητα ἐπιβλήθηκε μέσῳ ἐνὸς κεντρικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ θεσμοῦ στὸ σύνολο τοῦ πληθυσμοῦ (Green, 1991). Καὶ σύμφωνα μὲ τὸν Kymlicka, ἡ ἐπιβολὴ τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας ἐπιδιώχτηκε μέσῳ τῆς διδασκαλίας τῆς κοινῆς ἐθνικῆς γλώσσας, τῶν κοινῶν ἀξιῶν καὶ παραδόσεων καί, σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις, καὶ τῆς κοινῆς θρησκείας, μέσῳ τοῦ φανεροῦ καὶ τοῦ κρυφοῦ ἀναλυτικοῦ προγράμματος (Kymlicka, 2005:383-391).

Τὸν 19ο αἰῶνα στὴν Εὐρώπη καὶ στὶς ΗΠΑ θεσμοθετεῖται ἓνα νεωτερικὸ σύστημα ἐκπαίδευσης, τὸ ὁποῖο συνίσταται ἀπὸ δημόσια δημοτικὰ σχολεῖα σὲ καθολικὴ κλίμακα γιὰ τὴν παροχὴ στοιχειώδους γενικῆς παιδείας, δηλαδὴ γραφὴ, ἀνάγνωσις, ἀριθμητικὴ καὶ σὲ ὀρισμένα Ἐθνη-Κράτη θρησκεία, καὶ σχολεῖα γενικῆς μέσης ἐκπαίδευσης, κυρίως γιὰ τὰ μεσαῖα κοινωνικὰ στρώματα, ὅπως τὸ γαλλικὸ *Lycée*, τὸ γερμανικὸ *Gymnasium*, τὸ ἀγγλικὸ *Grammar School* ἢ *Public School*, τὸ ἰταλικὸ *Liceo*, τὸ ἀμερικανικὸ *Latin School* ἢ *High School* καὶ τὸ ἐλληνικὸ *Γυμνάσιο*.

Στὸ νεωτερικὸ αὐτὸ ἐθνικὸ σύστημα ἐκπαίδευσης μιὰ γενικὴ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία –στὴ Γαλλία *culture générale*, στὴ Γερμανία *Allgemeine Bildung*, στὴν Ἀγγλία καὶ στὶς ΗΠΑ *general liberal education*, καὶ στὴν Ἑλλάδα ἐγκύκλιος παιδεία– μὲ κέντρο βάρους γνωστικὲς περιοχὲς ὅπως οἱ κλασσικὲς σπουδές, ἡ ἱστορία, ἡ λογοτεχνία, οἱ γλῶσσες καὶ οἱ τέχνες, θεωρεῖτο βασικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴ διάπλαση μορφωμένων ἀνθρώπων-πολιτῶν (Καζαμίας, 2000:345-347 καὶ Kazamias, Ifanti & Triga, 2013:86). Εἰδικότερα, γιὰ τὴν πολιτικὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ ἐθνικοῦ πολίτη τὸν 19ο καὶ τὸν 20ο αἰῶνα κεντρικὴ θέση κατεῖχαν ἡ ἱστορία καὶ οἱ κοινωνικὲς σπουδές (*civics*) (Cogan, 2000:1).

5. Παιδεία τοῦ πολίτη στὴ σύγχρονη Νέα Κοσμοπόλη. Ὁ Νεοκόσμος τῆς Παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς Κοινωνίας τῆς Γνώσης

Ὁ νέος κόσμος στὸν ὁποῖο ζοῦμε σήμερα, ἡ Νέα Κοσμοπόλη, ὁ Νεοκόσμος τῆς Παγκοσμιοποίησης καὶ τῆς Κοινωνίας τῆς Γνώσης, ὅπως

τόν αποκαλούμε, είναι ένας πολυσύνθετος, πολύμορφος και πολύσημος κόσμος. Έπιγραμματικά, ο νέος αυτός κόσμος τής ύστερης νεωτερικότητας χαρακτηρίζεται από τις ακόλουθες αρχές και συγκροτησιακά στοιχεία:

- *Πολυπολιτισμικές κοινωνίες/πολιτείες και πολυεθνικές περιοχές (π.χ. Ευρωπαϊκή Ένωση).*
- *Παγκοσμιοποίηση τής οικονομίας, τής κουλτούρας και τής γνώσης, κυριαρχία τής επιχειρηματικής κουλτούρας και εμπορευματοποίηση τής γνώσης και συναφώς, κατά τόν G. Soros, «φονταμενταλισμό τής αγοράς» (Soros, 1999:225).*
- *Πολιτικο-οικονομικό νεο-φιλελευθερισμό, με έμφαση στην κυριαρχία τών κανόνων τής αγοράς, στο «λιγότερο αλλά ισχυρότερο κράτος», στην απορρύθμιση, την αποκρατικοποίηση και την ιδιωτικοποίηση, τόν ανταγωνισμό και τόν «ιδιοκτησιακό ατομικισμό».*
- *Κατά τόν Ισπανό κοινωνιολόγο Manuel Castells, έναν τεχνολογικο-επιστημολογικό κόσμο, ο οποίος χαρακτηρίζεται από μια νέα παγκόσμια οικονομία, βασισμένη στην πληροφορική, και μια νέα κουλτούρα, την κουλτούρα τής εικονικότητας (virtuality) (Castells, 2000:367, 381).*
- *Κοινωνία/Κοινωνίες τής Γνώσης, ή οποία συνίσταται κατά τὸ πλείστον ἀπὸ γνωστικὲς περιοχὲς ὅπως ICTs (τεχνολογίες τής πληροφορικής και τής επικοινωνίας), και δίδει έμφαση σέ έναν τεχνοεπιστημονικό εργαλειολογικό ὀρθολογισμό.*
- *Δημοκρατία τής Αγοράς παρὰ Ρεπουμπλικανική Πολιτεία. Συρρίκνωση τοῦ δημόσιου χώρου και τής δημοκρατίας (Taquieff, 2002:36 και Barber, 1995).*

Στην Ελλάδα μια διεισδυτική κριτική αποτίμηση τοῦ «κόσμου στὸν ὁποῖο ζοῦμε» έγινε ἀπὸ τὸν Οἰκουμενικὸ Πατριάρχη κ.κ. Βαρθολομαῖο κατὰ τὴν τελετὴ ἀνακηρύξεώς του ὡς ἐπίτιμου διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Πελοποννήσου στὶς 22/9/2009. Κατὰ τὸν Πατριάρχη Βαρθολομαῖο:

«Ζοῦμεν εἰς τὴν ἐποχὴ τοῦ τεχνοπωλίου, τῆς ὑποταγῆς τοῦ πολιτισμοῦ εἰς τὴν τεχνολογίαν. Ἡ τεχνολογία δὲν εἶναι πλέον ἡ θεραπαινὶς τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ ἡ παντοδύναμος θεά... Ἀποθεώνεται ἡ “πληροφορία”... Οἱ “εἰδικοί” τοῦ τεχνοπωλίου εἶναι οἱ “ἱερεῖς” τῆς νέας θρησκείας, οἱ ἐκφρασταὶ τῆς “ἠλεκτρονικῆς νέας τάξεως πραγμάτων”...κυρίαρχος σκοπὸς τῆς ἀνθρώπινης σκέψεως και δράσεως γίνεται ἡ ἀποτελεσματικότητα... Σήμερον τὰ

πανίσχυρα ηλεκτρονικά μέσα επικοινωνίας δὲν μεταδίδουν ἀπλῶς πληροφορίες, ἀλλὰ διαμορφώνουν τὶς ἀπόψεις μας, κατευθύνουν τὰς ἐπιθυμίας μας καὶ τὰς ἀνάγκας μας, ἐπηρεάζουν τὸν ἀξιολογικό μας προσανατολισμό».

6. Λόγος (Discourse)

γιά τὴν πολιτικὴ παιδεία/ἀγωγή τοῦ πολίτη
στὴ σύγχρονη πολυπολιτισμικὴ Νέα Κοσμοπόλη.
Εἰδικὴ ἀναφορὰ στὴν Εὐρωπαϊκὴ Ἑνωσι

Περὶ τὸ τέλος τοῦ 20οῦ αἰώνα ἡ διάπλαση τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη τῆς σύγχρονης δημοκρατίας θεωρήθηκε ὡς βασικὴ ἀποστολὴ τῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων σὲ παγκόσμιο ἐπίπεδο καί, ὡς ἐκ τούτου, ἀναζητήθηκαν νέοι τρόποι γιὰ τὴ διάπλασὴ αὐτοῦ. Ὅσον ἀφορᾷ στὴν Εὐρώπη, τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης ἀνήγαγε τὴ διάπλαση τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη τῆς σύγχρονης δημοκρατίας σὲ πρῶτιστο στόχο τῶν ἐκπαιδευτικῶν συστημάτων τῶν κρατῶν-μελῶν. Τὸ 1997 τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης κατήρτισε τὸ πρόγραμμα «*Education for Democratic Citizenship*» (EDC), τὸ ὁποῖο ἀποδόθηκε ἀπὸ τὸ ἐλληνικὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας καὶ Θρησκευμάτων ὡς *Παίδεια τῆς Δημοκρατίας*. Τὸ ἐν λόγω πρόγραμμα θεωρεῖ τὸν ἐνεργὸ δημοκρατικὸ πολίτη ὡς κοινὴ συνισταμένη τῆς καλλιέργειας –κυρίως μέσῳ τοῦ ἐκπαιδευτικοῦ συστήματος– μιᾶς σειρᾶς γνωστικῶν, συναισθηματικῶν καὶ πρακτικῶν κοινωνικῶν ἱκανοτήτων, οἱ ὁποῖες προσδιορίζονται ἀπὸ τὸν Audigier (1998) ὡς ἐξῆς:

A. Γνωστικὲς ἱκανότητες (cognitive competences)

- α. Γνώση τῶν κανόνων τῆς συλλογικῆς ζωῆς ἀπὸ νομικὴ καὶ πολιτικὴ ἀποψη.
- β. Κατανόηση τῆς ἰσχύος σὲ μιὰ δημοκρατικὴ κοινωνία.
- γ. Ἰκανότητα κριτικῆς ἀνάλυσης.
- δ. Γνώση τῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἀξιῶν τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων καὶ τῆς δημοκρατικῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, βασισμένη στὴν ἔννοια τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀξιοπρέπειας.

B. Συναισθηματικὲς ἱκανότητες καὶ ἐπιλογὴ ἀξιῶν (affective competences and choice of values)

- α. Ἡ σπουδαιότητα τῶν πεποιθήσεων καὶ ἡ προσκόλλησις σὲ ἀρχές.
- β. Θεώρηση τοῦ ἑαυτοῦ σὲ διάδραση μὲ τὸ κοινωνικὸ σύνολο.
- γ. Συμμετοχὴ σὲ ὁμάδες.
- δ. Ἀξίες τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος καὶ τῆς ἀλληλεγγύης.

- ε. Θετική αποδοχή τῆς διαφορᾶς καὶ τῆς ποικιλίας.
- στ. Θεώρηση τῆς ἀνοχῆς ὡς εὐρύτερης ἔννοιας.
- Γ. Κοινωνικὲς ἱκανότητες (social competences)
 - α. Ἰκανότητα νὰ ζεῖς καὶ νὰ συνεργάζεσαι μὲ τοὺς ἄλλους.
 - β. Ἰκανότητα ἐπίλυσης διαφορῶν βάσει τοῦ δημοκρατικοῦ δικαίου.
 - γ. Ἰκανότητα συμμετοχῆς στὴ δημόσια διαβούλευση.

Τὸ Πρόγραμμα Παιδείας τῆς Δημοκρατίας (ΠΠΔ) προτείνει τὴ διδασκαλία μιᾶς σειρᾶς θεματικῶν περιοχῶν ὅπως τὴ διαπολιτισμικὴ ἐκπαίδευση, τὴν ἐκπαίδευση στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα, τὴν ἐκπαίδευση γιὰ τὴν εἰρήνη, τὴν ἀνεκτικότητα, τὸν δημοκρατικὸ πολιτισμὸ καὶ τὴν κοινωνικὴ ἀλληλεγγύη, ἐστιάζοντας παράλληλα στὴν ἀξιοποίηση ἐκείνων τῶν διδακτικῶν μεθόδων καὶ ἐνεργειῶν ποὺ θὰ ὀδηγήσουν στὴ διαπαιδαγώγηση τοῦ ἐνεργοῦ δημοκρατικοῦ πολίτη.

Τὸ Συμβούλιο τῆς Εὐρώπης, στὴ συνέχεια, προκειμένου νὰ ὑπογραμμίσει τὴ σημασία τοῦ ΠΠΔ ἀνακήρυξε τὸ ἔτος 2005 «Εὐρωπαϊκὸ Ἔτος Ἐνεργῶν Πολιτῶν μέσω τῆς Ἐκπαίδευσης» (European Year of Citizenship Through Education). Ὡς βασικοὶ στόχοι του τέθηκαν οἱ ἀκόλουθοι:

1. νὰ ἐγείρει τὸ ἐνδιαφέρον στὸ πῶς ἡ ἐκπαίδευση, τυπικὴ καὶ ἄτυπη, μπορεῖ νὰ συνεισφέρει στὴ διάπλαση τῆς ἐνεργοῦ ιδιότητος τοῦ πολίτη, ἡ ὁποία θεωρεῖται παράγοντας προαγωγῆς τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς, τῆς διαπολιτισμικῆς κατανόησης, τοῦ σεβασμοῦ στὴ διαφορετικότητα καὶ τῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων,
2. νὰ ἐνισχύσει τὴν ἀφοσίωση τῶν κρατῶν-μελῶν στὸ ΠΠΔ, ὥστε αὐτὸ νὰ ἀναχθεῖ σὲ πρῶτιστο στόχο τῶν πολιτικῶν τῆς ἐκπαίδευσης,
3. νὰ ἐφοδιάσει τὰ κράτη-μέλη μὲ τὸ ἀπαραίτητο ὑλικό, ὥστε αὐτὰ νὰ ἀντιληφθοῦν ὡς βασικὸ μέσο τὸν ρόλο τῆς ἐκπαίδευσης γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς δημοκρατικῆς ιδιότητος τοῦ πολίτη, γιὰ τὴν ἐπίλυση συγκεκριμένων προβλημάτων, τὴν ἐνίσχυση τῆς συμμετοχῆς τῶν νέων ἀλλὰ καὶ τὴν προαγωγή τῆς κοινωνικῆς συνοχῆς,
4. νὰ ἐνθαρρύνει τὴν ἀνάπτυξη πρωτοβουλιῶν καὶ συνεργασιῶν τόσο μεταξύ τῶν κρατῶν-μελῶν τοῦ Συμβουλίου τῆς Εὐρώπης ὅσο καὶ μὲ ἄλλους διεθνεῖς ὀργανισμούς.

Τὸ 2012 κυκλοφόρησε ἡ Ἐκθεση τοῦ Δικτύου Εὐρυδίκη, μὲ τίτλο *Citizenship Education in Europe (Παιδεία τοῦ Πολίτη στὴν Εὐρώπη)*, ἡ ὁποία ἀποτυπώνει καὶ κωδικοποιεῖ τὴν κατάσταση πραγμάτων στὴν

πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση σε ό,τι αφορά την αγωγή του πολίτη, και την προσπάθεια που καταβάλλεται στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για να προετοιμαστούν οι νέοι να συμμετάσχουν ενεργά στην κοινωνική και πολιτική ζωή των χωρών τους και της Ευρώπης γενικότερα» (Ματθαίου, 2013:288). Βασική παραδοχή της μελέτης, που καλύπτει 31 χώρες (27 της Ευρωπαϊκής Ένωσης και επιπλέον της Νορβηγίας, Ίσλανδίας, Κροατίας και Τουρκίας), αποτελεί η πεποίθηση ότι «ή αποτελεσματική αγωγή του πολίτη πρέπει να στοχεύει στην απόκτηση γνώσεων (σχετικών με βασικές έννοιες, κοινωνικές εξελίξεις του παρελθόντος και του παρόντος, κοινωνικοπολιτικά κινήματα, ευρωπαϊκή ολοκλήρωση κ.λπ.), την καλλιέργεια ικανοτήτων (όπως ή κριτική σκέψη, ή αναλυτική ικανότητα και ή επικοινωνία), τη διαμόρφωση στάσεων και την υιοθέτηση δημοκρατικών αξιών (π.χ. σεβασμό της διαφορετικότητας, αίσθηση του ανήκειν, κ.λπ.)». Ένα συμπέρασμα της μελέτης είναι ότι η αγωγή του πολίτη «αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα των σχολικών προγραμμάτων σπουδών σε όλες ανεξαρτήτως τις χώρες». Επίσης, διαπιστώθηκε ότι «αν και οι επιμέρους συγκεκριμένοι στόχοι και το περιεχόμενο της αγωγής του πολίτη μπορεί να διαφέρουν από χώρα σε χώρα, υπάρχει εν τούτοις σύγκλιση σε ό,τι αφορά τις βασικές κατευθυντήριες γραμμές της που στοχεύουν: α) στον πολιτικό έγγραμματισμό (political literacy), β) την κριτική σκέψη και τις αναλυτικές δεξιότητες, γ) τις αξίες και τις στάσεις, και δ) την ενεργό συμμετοχή στην πολιτική και κοινωνική ζωή» (Ματθαίου, 2013:289-290).

7. Ο Λόγος (Discourse) για την παιδεία του πολίτη στη σύγχρονη Ευρωπαϊκή Ένωση.

Ο ιδεατός τύπος δημοκρατικού πολίτη

Από τα προαναφερθέντα συνάγουμε ότι στον ευρωπαϊκό λόγο ο ιδεατός τύπος του δημοκρατικού πολίτη στην Ευρώπη διαθέτει τα ακόλουθα:

- *Πολιτικό έγγραμματισμό (political literacy)*, δηλαδή γνώσεις και κατανοήσεις για άμφιλεγόμενα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, για τη λειτουργία των θεσμών της δημοκρατίας, και, κατά τον Bernard Crick, για «την καλλιέργεια της ικανότητας μετασχηματισμού της πολιτικής ζωής» (Crick Report).
- *Δεξιότητες*, δηλαδή ικανότητες αξιολόγησης και υποστήριξης θέσεων και αποφάσεων, κριτικής ανάλυσης και αξιολόγησης πληροφοριών,

επίλυσης προβλημάτων με ειρηνικό τρόπο, με άλλα λόγια «πώς να σκεπτόμαστε/τρόπος του σκέπτεσθαι».

- *Διαθέσεις*, δηλαδή κοινωνική και ήθικη ύπευθυνότητα, πίστη στις δημοκρατικές αξίες και τους δημοκρατικούς θεσμούς, τάση για συμβιβασμό.
- *Αξίες*, δηλαδή σεβασμό στους νόμους, πίστη στην κοινωνική δικαιοσύνη, σεβασμό και ανοχή στη διαφορετικότητα, απόρριψη των προκαταλήψεων, του ρατσισμού και των διακρίσεων, πίστη στη δημοκρατία, και σεβασμό στο περιβάλλον.

8. Ένας *Ersatz* τύπος πολίτη;

Όμως, στην πραγματικότητα, όπως συμπεραίνουμε στη μελέτη «Education and the Polity» (Παιδεία και Πολιτεία), ο λόγος για την παιδεία του δημοκρατικού πολίτη μεταμορφώνεται, με την έμφαση που δίδεται σε γνωστικές περιοχές και δεξιότητες όπως ψηφιακές ικανότητες (digital competences), ΤΠΕ (ICTs), δεξιότητες επικοινωνίας και επιχειρηματικότητας). Και στη συνέχεια: «Ίσχυριζόμαστε ότι τέτοιες δεξιότητες και γνωστικές περιοχές υποβαθμίζουν σημαντικά “άνθρωπιστικά” στοιχεία της “παιδείας του πολίτη”, τα οποία αποτελούσαν έγγενή χαρακτηριστικά του σχετικού λόγου από την εποχή της αρχαίας αθηναϊκής δημοκρατικής Πόλης. Τολμούμε δε να πούμε ότι ο λόγος για την παιδεία του πολίτη στη σύγχρονη Κοσμόπολη κατασκευάζει έναν *ersatz* τύπο πολίτη, έναν *homo economicus*, με ιδιοκτησιακό ατομικισμό (possessive individualism), και με ένα ανταγωνιστικό, επιχειρηματικό, αγοραίο και εργαλειακό ήθος, παρά έναν τύπο ενεργού δημοκρατικού ανθρώπου-πολίτη με καλλιεργημένο νοῦ και ψυχή, και με δημοκρατικό ήθος» (Kazamias, Ifanti & Triga, 2013:95).

9. Η «παιδεία του πολίτη»

στη νεοελληνική Έθνοπολη/Πολιτεία

Στο πλαίσιο του Εὐρωπαϊκού Διαφωτισμού και της ἐδραίωσης τῆς νεοελληνικῆς Έθνοπολης/του νεοελληνικοῦ Έθνους-Κράτους τὸν 19ο αἰώνα γίνεται λόγος γιὰ τὴν «πολιτικὴ ἀγωγή» τοῦ μελλοντικοῦ Νεοέλληνα πολίτη. Ὁ Ἑλληνο-ορθόδοξος Ὀθωμανὸς «ραγιάς» ἔπρεπε νὰ γίνῃ «Ἕλληνας πολίτης». Ὅμως, ὅπως ἀναφέρει ὁ ἱστορικὸς Α. Δημαρᾶς, ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη

ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα ἕως τὴ δεκαετία τοῦ 1930 συνδυαζόταν κατὰ τὸ πλεῖστον μὲ τὴν «ἐθνικὴ συνείδηση». Καί, ὅσον ἀφορᾷ τὴν «παιδεία τοῦ πολίτη», ὁ κυρίαρχος λόγος ἦταν ὁ συνδυασμὸς τῆς ἔννοιας τοῦ πολίτη μὲ τὴν ἐθνικὴ συνείδηση. Σύμφωνα μὲ τὸ Ὑπόμνημα τοῦ Νικολάου Σαριπόλου τὸ 1865: «Πολίτης μὴ εἰδὼς τὴν ἐθνικὴν αὐτοῦ ἱστορίαν καὶ γλῶσσαν, ἀδύνατον νὰ καταστῆ καλὸς ἀγαθὸς πολίτης» (Δημαρᾶς, 2003:250-251). Ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτη, μὲ ἐνισχυμένη τὴν ταύτισή της μὲ τὴν ἐθνικὴ ἀγωγή, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὸν Α. Δημαρᾶ, «ἀποτελεῖ βασικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῶν σχετικῶν προβληματισμῶν» μετὰ τὸ 1897, ὡς συνέπεια τῆς τότε «ἐθνικῆς ταπείνωσης» (Δημαρᾶς, ὅ.π.). Κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, ὅπως ἐπισημαίνει καὶ ἡ ἱστορικὸς Δ. Καρακατσάνη, ἀρχίζει καὶ ὁ προβληματισμὸς γιὰ τὸν ρόλο ποὺ θὰ πρέπει νὰ διαδραματίσει ἡ σχολικὴ ἐκπαίδευση στὴ δια-παιδαγώγησι/ἀγωγή Ἑλλήνων πολιτῶν, μὲ ἔμφαση στὴν «ἐθνικὴ τους κα-τήχησι» (Καρακατσάνη, 2013).

Σημαντικὰ ὀρόσημα στὴν ἱστορικὴ διαδρομὴ τῆς παιδείας τοῦ πολίτη στὸ νεοελληνικὸ σχολικὸ σύστημα ἀποτελοῦν τὰ ἐκπαιδευτικὰ νομοσχέδια τοῦ 1899 (Νομοσχέδια Α. Εὐταξία) καὶ τοῦ 1913 (Νομοσχέδια Ι. Τσιριμώκου), καὶ ἡ νομοθετικὴ ρύθμιση τοῦ θέματος τὸ 1931 στὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1929 (Νόμος 4397/24-8-1929). Στὰ Νομοσχέδια Α. Εὐταξία —τὰ ὁποῖα ὅμως δὲν ψηφίστηκαν— γίνεται λόγος γιὰ τὴν εἰσαγωγή στὸ δημοτικὸ σχολεῖο τῆς «στοιχειώδους πολιτικῆς καὶ ἀστικῆς διδασκαλίας», ἐνῶ γίνονται καὶ προτάσεις γιὰ τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος «τὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα τοῦ συνταγματικοῦ πολίτου μετὰ στοιχείων πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ καταστιχογραφίας». Ἐπίσης, κατὰ τὴ Δ. Καρακατσάνη, «διατυπώνεται ἡ πρόταση γιὰ ἔνταξη τοῦ μαθήματος “δικαιώματα καὶ ὑποχρεώσεις τοῦ συνταγματικοῦ πολίτου” στὰ Διδασκαλεῖα» (Καρακατσάνη, 2013:157). Στὰ Νομοσχέδια τοῦ Ι. Τσιριμώκου (μὲ εἰσηγητὴ τὸν Δ. Γληνὸ), ποὺ ἐπίσης ἀποσύρθηκαν, κατὰ τὸν Α. Δημαρᾶ, «προβλέπεται τὸ μάθημα τῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτη νὰ διδάσκεται σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ μάθημα τῆς Ἱστορίας, “διότι [λέει ὁ εἰσηγητῆς] αὐτὸ μὲν καθ’ ἑαυτὸ [τὸ μάθημα τῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτη] ὡς ἰδιαιτέρον μάθημα καὶ ἐν ἰδιαιτέ-ραις ὥραις ἀναγραφόμενον θὰ ἀπέβαινεν ἀνιαρὸν καὶ ἄγονον”» (Δημαρᾶς, 2003:252. Βλ. ἐπίσης, Καρακατσάνη, 2013:158).

Στὸ θεσμικὸ πλαίσιο τῆς ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης τοῦ 1929 (Νόμος 4397/24-8-1929) εἰσάγεται τὸ 1931 ἡ πολιτικὴ ἀγωγή ἀρχικὰ στὰ ἀναλυτικὰ

προγράμματα τῆς δευτεροβάθμιας ἐκπαίδευσης, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἀγωγή τοῦ Πολίτου». Ὁ Νόμος 4397/24-8-1929, κατὰ τὴ Δ. Καρακατσάνη, «ἀποτελεῖ τὸ πρῶτο θεσμικὸ κείμενο στὸ ὁποῖο γίνεται ἀναφορὰ στὴν πολιτικὴ ἐκπαίδευση». Συγκεκριμένα, στὸ ἐν λόγω νομοσχέδιο ὑπογραμμίζεται ὅτι «σκοπὸς τῶν δημοτικῶν σχολείων εἶναι ἡ στοιχειώδης προπαρασκευὴ τῶν μαθητῶν διὰ τὴν ζωὴν καὶ ἡ παροχὴ εἰς αὐτοὺς τῶν ἀπαραίτητων πρὸς μόρφωσιν χρηστοῦ πολίτου στοιχείων» (Καρακατσάνη, ὁ.π.).

Ἀπὸ τὸ 1931 ὡς σήμερα τὸ θέμα τῆς πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης τοῦ Νεοέλληνα, πέρασε, σύμφωνα μὲ τὴν ἱστορικὴ κρίση τοῦ Α. Δημαρᾶ, «σὲ τυπικὰ νεοελληνικὰ ἐναλλαγὰς στὰ δομικὰ χαρακτηριστικά (αὐτόνομο μάθημα στὸ δημοτικὸ ἢ/καὶ στὴ δεύτερη βαθμίδα, ἢ συνδυασμένο μὲ τὴν ἱστορία ἢ μὲ τὸ μάθημα τῆς λογικῆς, καταργήσεις καὶ ἐπανακαθιερώσεις κ.λπ.), ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπωνυμία τοῦ μαθήματος, ὅπου καταγράφονται διαδοχικὰ καὶ ἐναλλακτικὰ Ἀγωγή τοῦ Πολίτου (καὶ ἀργότερα τοῦ Πολίτη), Στοιχεῖα Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτου, Στοιχεῖα Δημοκρατικοῦ Πολιτεύματος καὶ Δικαίου, Πολιτικὴ Ἀγωγή, Κοινωνικὴ καὶ Πολιτικὴ Ἀγωγή» (Δημαρᾶς, 2003:253). Τὸ μάθημα τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου δὲν διδάσκεται συστηματικὰ κατὰ τὴν περίοδο 1936-1939 καὶ σχεδὸν καθόλου μέχρι τὸ τέλος τοῦ ἐμφυλίου πολέμου, καὶ κατὰ τὴν Δ. Καρακατσάνη, ἐπανερχεται «μὲ ἔντονο τρόπο κατὰ τὴ μεταπολεμικὴ καὶ μετεμφυλιακὴ περίοδο, λόγω τῶν νέων κοινωνικοπολιτικῶν δεδομένων καὶ τῆς ἀνάγκης νὰ διαδραματίσει τὸ σχολεῖο ἕναν καθοριστικὸ ρόλο στὴν καλλιέργεια ἐθνικῶν ἀξιών, στὴ διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας καὶ στὴ μετάδοση δημοκρατικῶν ἀρχῶν καὶ ἀξιών». Καὶ ὅσον ἀφορᾷ στὸν βασικὸ στόχο τῆς πολιτικῆς ἀγωγῆς τοῦ Νεοέλληνα στὴ μεταπολεμικὴ καὶ μετεμφυλιακὴ περίοδο ἕως τὴ μεταπολίτευση (1975), «βασικὸς στόχος τῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτη σὲ ὅλη αὐτὴ τὴν περίοδο παραμένει ὁ ἐθνικὸς προσηλυτισμὸς, ὁ πολιτικὸς φρονηματισμὸς τῶν μαθητῶν, ἡ ἐνδυνάμωση τῆς σχέσης μὲ τὸ ἔθνος, τὴν πατρίδα καὶ τὸν ἑλληνοχριστιανικὸ πολιτισμὸ» (Καρακατσάνη, 2013:164).

Τὸ συντηρητικὸ καὶ ἐθνοκεντρικὸ αὐτὸ μοντέλο πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης τέθηκε ὑπὸ ἀμφισβήτηση ἀπὸ προοδευτικοὺς παράγοντες τῆς «κοινωνίας τῶν πολιτῶν». Ἀπὸ αὐτὴν τὴ σκοπιὰ, ἄξιο ἰδιαίτερης ἀναφορᾶς ἦταν οἱ ἀπόψεις τοῦ ἐγνωσμένου κύρους φιλοσόφου καὶ ἐκπαιδευτικοῦ μεταρρυθμιστῆ Εὐάγγελου Παπανούτσου. Σὲ εἰδικὸ κεφάλαιο, μὲ τίτλο «Ἡ πολιτικὴ διαπαιδαγώγηση τῶν νέων» στὸ *Παιδεία: Τὸ Μεγάλο μας Πρόβλημα*

(1976), ο Παπανουῦτσος ἔγραφε: «Χρέος τῆς ἀληθινῆς δημοκρατίας εἶναι νὰ διαπαιδαγωγῆσει πολιτικά τοὺς Νέους ἀπὸ τὰ τρυφερά τους χρόνια. Νὰ θεωρήσει σοβαρὰ καὶ μὲ συνέπεια μέρος τῆς γενικῆς παιδείας τους τὴν πολιτικὴ ἀγωγή. Δίνουμε σήμερα αὐτὴ τὴν ἀγωγή στὴν Ἑλλάδα; Γίνεται πραγματικὰ πολιτικὴ διαπαιδαγώγηση στοὺς Νέους μας: στὶς ἐπαγγελματικὲς σχολὲς καὶ στὰ τεχνικὰ ἐργαστήρια, στὶς ἀνώτερες γυμνασιακὲς τάξεις καὶ στὰ φοιτητικὰ θρανία; Καὶ γίνεται μὲ τὴ μορφή διαλόγου ποὺ μόνη ταιριάζει στὴ γνήσια δημοκρατία;» (Παπανουῦτσος, 1976:324).

Ἀπὸ τότε ποὺ ἔθεσε αὐτὸ τὸ ἐρώτημα ὁ Παπανουῦτσος, ἡ ἑλληνικὴ πολιτεία προέβη σὲ διακηρύξεις καὶ ρυθμίσεις γιὰ νὰ δοθεῖ «πραγματικὴ πολιτικὴ διαπαιδαγώγηση στοὺς Νέους μας». Ἐνδεικτικὰ, ὅσον ἀφορᾷ στὸν «ἐπίσημο λόγο»:

1. Τὸ ἄρθρον 16 τοῦ Συντάγματος τῆς Ἑλλάδος ἀναφέρει: «Ἡ παιδεία ἀποτελεῖ βασικὴν ἀποστολὴ τοῦ Κράτους, ἔχει δὲ ὡς σκοπὸν τὴν ἠθικὴν, πνευματικὴν, ἐπαγγελματικὴν καὶ φυσικὴν ἀγωγήν τῶν Ἑλλήνων, τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνειδήσεως καὶ τὴν διάπλασιν αὐτῶν ὡς ἐλευθέρων καὶ ὑπεύθυνων πολιτῶν» (Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος, ΦΕΚ 111/9-6-1975).
2. Στὸν Νόμο 309/30-4-1976 «Περὶ ὀργανώσεως καὶ διοικήσεως τῆς Γενικῆς Ἐκπαιδεύσεως» διατυπώνεται ὡς σκοπὸς τοῦ Λυκείου ἡ ἀνάπτυξη τῆς κριτικῆς σκέψης καὶ τῆς φαντασίας, ἡ τόνωση τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος, ἡ οὐσιαστικότερη γνώση τῶν ἀρχῶν τοῦ δημοκρατικοῦ πολιτεύματος τῆς χώρας καὶ τελικὰ ὁ φωτισμὸς τοῦ πνεύματος καὶ ἡ διάπλαση χαρακτήρων ἐλευθέρων καὶ ὑπεύθυνων (ἄρθρον 29).
3. Στὸν Νόμο 1566/1985 (ἄρθρο 1, παρ. 10) ἀναφέρεται: «σκοπὸς τῆς πρωτοβάθμιας καὶ δευτεροβάθμιας ἐκπαιδεύσεως εἶναι οἱ μαθητές... (α) νὰ γίνονται ἐλεύθεροι, ὑπεύθυνοι, δημοκρατικοὶ πολῖτες, νὰ υπερασπίζονται τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία, τὴν ἐδαφικὴ ἀκεραιότητα τῆς χώρας καὶ τὴ δημοκρατία».

Ὅσον ἀφορᾷ στὶς «πρακτικὲς»/στὰ σχολικὰ προγράμματα γιὰ τὴν «πολιτειακὴ παιδεία» τοῦ σύγχρονου Νεοέλληνα κατὰ τὴ μεταπολιτευτικὴ περίοδο μέχρι σήμερα, εἰσάγονται μαθήματα γιὰ χρῆση στὸ Γυμνάσιο καὶ στὸ Λύκειο ὅπως: Ἀγωγή τοῦ Πολίτη, Στοιχεῖα Δημοκρατικοῦ Πολιτεύματος, Στοιχεῖα Δικαίου, Πολιτικὴ καὶ Δίκαιο, καί, ὅπως ἐπεξηγεῖ διεξοδικὰ ἡ

Στέλλα Σωτηρίου, Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή, τὸ ὁποῖο εἰσήχθη τὸ 2006-2007 (Σωτηρίου, 2013:245-271).

10. Ἐλλειπτική πολιτική/πολιτειακή παιδεία στὴν ἑλληνική δημοκρατία. Γενική ἀποτίμηση

Κρίνοντας κατὰ καιροὺς τὸ θέμα/ζήτημα τῆς πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης ἢ τῆς «πολιτειακῆς παιδείας» τοῦ Ἑλληνα πολίτη, ἱστορικοί, κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες καὶ στοχαστὲς ἔχουν ἐκφέρει διάφορες ἀπόψεις καὶ ἐκτιμήσεις. Ἔτσι, λόγου χάριν:

1. Ἀναφερόμενος στὴν ἀποτελεσματικότητα τῆς διδασκαλίας τοῦ μαθήματος τῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτη, ὁ ἱστορικός Α. Δημαρᾶς ἔγραψε: «ἂν τὸ κριτήριον τῆς ἀποτελεσματικότητος ἑνὸς μαθήματος εἶναι ἡ διάχυση καὶ ἡ ἐνεργητικὴ παραδοχὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ συνθέτου τὴν κοινωνία —ἢ τουλάχιστον ἀπὸ τὴν πλειονότητά τους, τότε διαπιστώνεται ἐδῶ ἡ ἀδυναμία τοῦ μαθήματος τῆς Ἀγωγῆς τοῦ Πολίτη νὰ ἐπιτελέσει τὸν σκοπὸν του: ὁ Ἑλληὴν πολίτης σήμερα, σὲ πολλὰς ἀπὸ τὰς στάσεις καὶ τὰς ἀντιλήψεις του δὲν δείχνει νὰ ἔχει ἐνστερνιστεῖ ὅσα προσπαθεῖ νὰ τοῦ μεταφέρει τὸ μάθημα αὐτό» (Δημαρᾶς, 2003:253).
2. Στὴν ἔρευνα γιὰ τὴν παιδεία τοῦ πολίτη στὴν Ἑλλάδα, στὸ πλαίσιο τοῦ διεθνoῦς IEA Civic Education Project, οἱ κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες D. Makrinioti καὶ J. Solomon τὸ 1999 ἀναφέρουν ὅτι ἡ παιδεία τοῦ πολίτη στὴν Ἑλλάδα «παραμένει σχετικὰ ἀδιερεύνητη περιοχὴ» (Makrinioti & Solomon, 1999:296).
3. Ὁ ἐκπαιδευτικὸς Α. Γκότοβος, σχολιάζοντας τὸ θέμα τῆς παιδείας τοῦ πολίτη στὴν Ἑλλάδα στὸ πλαίσιο τῆς παγκοσμιοποίησης καὶ τοῦ πολυπολιτισμοῦ, κρίνει ὅτι ἡ πολιτικὴ παιδεία στὴν Ἑλλάδα ἀντιμετωπίζει σοβαρὸ πρόβλημα, διευκρινίζοντας στὴ συνέχεια ὅτι «τὸ πρόβλημα αὐτὸ σχετίζεται μὲ λαθασμένες ἐπιλογὲς τῆς πολιτείας στὸν τομέα τῆς διαπολιτισμικῆς ἐκπαίδευσης, δηλαδὴ τῆς διαχείρισης τῆς ἑτερότητας μέσα στὴν ἐκπαίδευση, τὴν τελευταία δεκαπενταετία» (Γκότοβος, 2013:32).
4. Ἀναφερόμενη εἰδικὰ στὸ μάθημα τῆς Κοινωνικῆς καὶ Πολιτικῆς Ἀγωγῆς (ΚΠΑ) στὸ σημερινὸ σχολικὸ πρόγραμμα, ἡ νομικός καὶ ἐκπαιδευτικὸς Σ. Σωτηρίου ὑποστηρίζει:
«Παρὰ τὸ γενικότερο ἐνδιαφέρον καὶ τὰς πρόσφατες ἐκπαιδευτικὰς

μεταρρυθμίσεις, γεγονός παραμένει ότι το μάθημα ΚΠΑ συνεχίζει να διατηρείται στο περιθώριο του ελληνικού εξεταστικού εκπαιδευτικού συστήματος με χαρακτηριστικά: (α) Να διδάσκεται συνήθως από φιλόλογους συμπληρωματικά στα πρωτεύοντα γλωσσικά μαθήματα... (β) Να απουσιάζουν εκπαιδευτικά σεμινάρια, συνέδρια, επιμορφώσεις, έρευνες που θα μπορούσαν να βοηθήσουν σε έννοιολογήσεις, ενημέρωση, διδακτικές προσεγγίσεις... (γ) Να περιορίζονται οι εκπαιδευτικές δραστηριότητες και προγράμματα που αποτελούν και βασικό τομέα άσκησης των μαθητών στις δεξιότητες του ένεργου πολίτη» (Σωτηρίου, 2013:251-252).

5. Παρόμοια κριτικά σχόλια για το μάθημα της ΚΠΑ έχει κάνει και η ιστορικός της πολιτικής εκπαίδευσης Δ. Καρακατσάνη, κατά την όποια: «Το μάθημα της Κοινωνικής και Πολιτικής Αγωγής στο Δημοτικό και το Γυμνάσιο... συνεχίζει να αποτελεί ένα δευτερεύον μάθημα με μικρή ως ελάχιστη παρουσία στο πρόγραμμα (τις περισσότερες φορές αυτό συναρτάται με τη διάθεση, το ενδιαφέρον και τις ευαισθησίες του εκπαιδευτικού). Διατηρεί έναν έντονο γνωστικό χαρακτήρα, δέν παρέχει δυνατότητες εμπέδωσης δημοκρατικών άρχων, αντίληψης δράσεως και διεξαγωγής διαλόγου, ενεργοποίησης και συμμετοχής εντός και εκτός εκπαιδευτικού πλαισίου» (Καρακατσάνη, 2013:169-170).
6. Αξιολογώντας την ποιότητα της παιδείας του πολίτη στην Ελλάδα, ο πολιτειολόγος Κ. Λάβδας αποφαίνεται ότι «ή πολιτική και πολιτική παιδεία αποτελεί πολύπαθο πεδίο στην Ελλάδα: από την παροχή μιᾶς μᾶλλον εύτελους “άγωγής του πολίτη” περάσαμε στην πλήρη άνυπαρξία, χωρίς να προβληματιστούμε για τὰ τέρατα που θὰ γεμίσουν τὸ κενό». Κατὰ τὸν Κ. Λάβδα «ή πρόσφατη ελληνική εμπειρία – με τὴν άνοδο τῶν άκρων και τὴν εξάπλωση τῆς πολιτικῆς βίας – αποτελεί μιὰ ακόμη απόδειξη» τῆς πολιτικῆς παιδείας, και «όδηγεῖ στην άνάδυση και άποδοχή τῆς πολιτικῆς βίας ανεξαρτήτως χρώματος» (Λάβδας, 2013:48,62).

11. Ἐλλειπτική ἑλληνική δημοκρατία: δημοκρατία χωρίς δημοκρατικούς πολίτες;

Ἡ ἀναγκαιότητα πολιτικῆς διαπαιδαγώγησης τῶν νέων στὸ πλαίσιο μιᾶς δημοκρατικῆς πολιτείας ἔχει ἐπισημανθεῖ εὐρύτατα ἀπὸ πολι-

τειολόγους-φιλοσόφους, από κοινωνικούς επιστήμονες και στοχαστές, και από εκπαιδευτικούς και πολιτικούς της εκπαίδευσης από την εποχή της αρχαίας δημοκρατικής Πόλης/Πόλης-Κράτους, στη νεωτερική εποχή της φιλελεύθερης δημοκρατικής Έθνοπόλης/Έθνους-Κράτους και στη σύγχρονη εποχή της πολυπολιτισμικής Κοσμόπολης. Ένδεικτικά και επιλεκτικά, έχει επισημανθεί από πολιτειολόγους-φιλοσόφους όπως ο Άριστοτέλης, ο Σωκράτης, ο J.J. Rousseau, ο J. Dewey, ο J. Habermas και ο E. Π. Παπανούτσος, και από κοινωνικούς επιστήμονες όπως οι Βρετανοί T.H. Marshall και B. Crick, ο Καναδός W. Kymlicka, οι Άμερικανοί B. Barber, M. Nussbaum, D. Hess, J. Torney-Purta, P. Levine και W.C. Parker, και ο Ισραηλινός A. Etzioni.

Κατά τον B. Barber «οί ισχυρές δημοκρατίες χρειάζονται σπουδαίους πολίτες... και οι πολίτες σίγουρα δεν γεννιούνται αλλά δημιουργούνται ως συνέπεια της δημόσιας “πολιτειακής παιδείας” και της πολιτικής σε μια ελεύθερη πολιτεία» (Barber, 1992:15, 1993:286). Παράλληλα, ο P. Levine έχει γράψει: «Ισχυρές και δίκαιες δημοκρατίες προϋποθέτουν την ύπαρξη πολιτών με πολιτειακή παιδεία, ή οποία αποτελεί συλλογική ευθύνη του σχολείου, της οικογένειας, των πολιτικών θεσμών, του τύπου και της κοινότητας» (Levine, 2007)· και ο W. C. Parker: «δεν είναι δυνατόν να υπάρξει δημοκρατία χωρίς δημοκρατικούς πολίτες», και για τη διαμόρφωση πολιτών «οί εκπαιδευτικοί αποτελούν τους κύριους φροντιστές» (Parker, 2003:xvii). Κατά τον εκπαιδευτικό J. I. Goodlad «ή εκπαίδευση και ή δημοκρατία είναι άρρηκτα συνυφασμένες... ή εκπαίδευση πρέπει τελετουργικά να λαμβάνει χώρα σε ένα δημοκρατικό συγκείμενο και ή δημοκρατία τελετουργικά να προσφεύγει σε δημοκρατικές διαδικασίες» (Goodlad, 1996:96-97). Κατά τον E. Π. Παπανούτσο: «Χρέος της αληθινής δημοκρατίας είναι να διαπαιδαγωγήσει πολιτικά τους Νέους από τα τρυφερά τους χρόνια. Να θεωρήσει σοβαρά και με συνέπεια μέρος της γενικής παιδείας τους την πολιτική αγωγή» (Παπανούτσος, 1976:3,24). Και κατά τη Γαλλίδα έλληνίστρια Jacqueline de Romilly: «Η δημοκρατία απαιτεί ουσιαστικά μια συγκεκριμένη παιδεία του πνεύματος, της δυνατότητας του καθενός να διαμορφώνει μια κρίση. Στη δημοκρατία ζητείται από τον καθένα να παρεμβαίνει ή τουλάχιστον να ψηφίζει γνωρίζοντας τις συνέπειες. Το καθεστώς αυτό προϋποθέτει ότι όλοι όσοι συμμετέχουν σε αυτό έχουν έπαρκη παιδεία ώστε να κατανοούν όρισμένους πολιτικούς και εκλογικούς κινδύνους, να κρίνουν σωστά και να μην τους παρασύρει ή προπαγάνδα και ή έλλειψη κριτικού πνεύματος. Άρα το ζήτημα

τῆς παιδείας εἶναι συνδεδεμένο με τὸ πρόβλημα τῆς δημοκρατίας» (Romilly, 2009:57).

Ἐχοντας ὑπόψη τὸ παραπάνω ἐννοιολογικὸ πλαίσιο περὶ δημοκρατίας καὶ πολιτειακῆς παιδείας, καὶ τὴν προηγούμενη «γενικὴ ἀποτίμηση» τῆς πολιτειακῆς παιδείας στὴν Ἑλληνικὴ Δημοκρατία, εὐλόγα θὰ μπορούσαμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὴν Ἑλλάδα ἔχουμε ἓνα νεωτερικὸ εἶδος ἀντιπροσωπευτικῆς δημοκρατίας χωρὶς ὅμως δημοκρατικούς πολίτες. Γιατί, ὅπως ἀναπτύξαμε σὲ αὐτὴ τὴν ὁμιλία, δημοκρατικὸς πολίτης νοεῖται ὁ ἐνεργὸς πολίτης, ὁ ὁποῖος, πρῶτον, κατέχει τὸν ἀναγκαῖο πολιτικὸ ἐγγραμματισμὸ, δηλαδή, τὶς ἀπαιτούμενες γνώσεις γιὰ τὸ σύγχρονο δημοκρατικὸ πολίτευμα καθὼς καὶ γιὰ τὰ δικαιώματα καὶ τὰ καθήκοντά του, καί, δεύτερον, διαθέτει τὶς διανοητικὲς δεξιότητες (π.χ. κριτικὴ σκέψη, σωφροσύνη), τὶς ἠθικοπολιτικὲς ἀρετὲς (π.χ. φρόνηση, δικαιοσύνη, ἀλληλεγγύη, ἀνεκτικότητα, συνεργασία, εὐαισθησία καί, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, «φιλία»). Μὲ ἄλλα λόγια ὁ δημοκρατικὸς πολίτης χαρακτηρίζεται ἀπὸ κριτικὸ πνεῦμα, δημοκρατικὸ ἦθος/χαρακτήρα καὶ δημοκρατικὴ συνείδηση.

12. «Τὸ δέον γενέσθαι»:

Ἡ πολιτικοεκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση
ποὺ πρέπει νὰ γίνεῖ: UNESCO καὶ Α. Μ. Καζαμίας

Στὴν τρίτη ἐνότητα τῆς ὁμιλίας παρουσιάζουμε τὶς ἀπόψεις τόσο τοῦ διεθνοῦς ὀργανισμοῦ UNESCO ὅσο καὶ τοῦ ἱστορικο-συγκριτικοῦ καὶ ὑπεύθυνου γιὰ τὴν παρούσα ὁμιλία Α. Μ. Καζαμίας γιὰ μιὰ «πολιτικοεκπαιδευτικὴ μεταρρύθμιση», ἣ ὁποία κρίνεται ἀναγκαῖα γιὰ τὴν ἀριστερὴ παιδεία τοῦ πολίτη, ἢ τὴν πολιτικὴ του διαπαιδαγώγηση καὶ μόρφωση.

12.1 UNESCO

Στὸ τεκμήριο *Outcome Document of the Technical Consultation on Global Citizenship Education*, Seoul, Sept. 9-10, 2013, τῆς UNESCO γίνεταὶ λόγος γιὰ μιὰ Μετασχηματιστικὴ Παιδαγωγικὴ (ΜΠ), ἣ ὁποία: «(α) παροτρύνει τοὺς μαθητὲς νὰ ἐξετάζουν κριτικὰ καὶ καινοτομικὰ ζωτικὰ ζητήματα, (β) βοηθᾷ τοὺς μαθητὲς νὰ ἐπανεξετάζουν κριτικὰ πεποιθήσεις, παραδοχές, κοσμικὲς ἀντιλήψεις καὶ σχέσεις ἐξουσίας στὸν ἐπικρατοῦντα λόγο, καὶ νὰ λαμβάνουν σοβαρὰ ὑπόψη ὑποεκπροσωπούμενες καὶ περιθωριοποιημένες ὁμάδες ἀνθρώπων, καὶ (γ) σέβεται τὴ διαφορετικότητα».

Στὸ ἴδιο κείμενο διατυπώνεται ἐπίσης ἡ ἀποψη ὅτι στὸν κόσμο τῆς παγκοσμιοποίησης «ἐπιβάλλεται οἱ μαθητὲς νὰ ἀποκτήσουν ὄχι μόνον γνώσεις καὶ δεξιότητες ἀλλὰ καὶ ἀξίες, στάσεις καὶ δεξιότητες ἐπικοινωνίας». Καὶ στὴ συνέχεια: «ἡ ἐκπαίδευση σὲ ἓνα παγκόσμιο σύστημα ὅλο καὶ περισσότερο δίνει ἔμφαση στὸν ρόλο τῆς ἐκπαίδευσης στὴν ὑποστήριξη τῆς εἰρήνης, τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων, τῆς ἰσότητας, τῆς διαφορετικότητας καὶ τῆς ἀειφόρου ἀνάπτυξης».

Ἐπίσης θὰ πρέπει νὰ ἐπισημάνουμε τὴν ἔμφαση ποὺ ἡ UNESCO ἀποδίδει στὴν ἐκπαίδευση γιὰ μιὰ «παγκόσμια πολιτειότητα», ἡ ὁποία συμβαδίζει μὲ τὴν εὐρύτερη δέσμευση γιὰ τὴν οἰκοδόμηση δημοκρατικῶν θεσμῶν καὶ τὴν ἐνεργὸ συμμετοχὴ ὄλων στὴν πολιτικὴ παιδεία, τὴ συμμετοχὴ στὰ κοινὰ καὶ στὰ ἀνθρώπινα δικαιώματα (UNESCO, *Forum on Global Citizenship Education*, Bangkok, Dec. 2, 2013).

12.2 Α. Μ. Καζαμίας: ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ὁ Σωκράτης σήμερα

Γιὰ τοὺς σκοποὺς αὐτῆς τῆς ὁμιλίας θὰ ἀνατρέξουμε σὲ δύο ἀρχαιο-ἑλληνες ἠθικοπολιτικούς φιλοσόφους, στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἰδιαίτερα στὸν Σωκράτη, ἐστιάζοντας τὴν ἔρευνά μας κυρίως στὸν «σωκρατικὸ ἔλεγχο» —τὴ «σωκρατικὴ ἐξέταση»— καὶ τὴ «σωκρατικὴ παιδαγωγία», ποὺ στόχευαν, μετὰ τῶν ἄλλων, στὴν «ἐπιμέλεια τῆς ψυχῆς» κατ' ἐμᾶς στὴν «παιδεία τῆς ψυχῆς».

Ἀριστοτέλης: «προπαιδεύεσθαι καὶ προεθίζεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας» Βασικὲς ἐννοιες γιὰ τὸν πολίτη καὶ τὴν παιδεία του

Ὁ ἄνθρωπος, σύμφωνα μὲ τὸν Ἀριστοτέλη, εἶναι «φύσει πολιτικὸν ζῷον, καὶ ὁ ἄπολις διὰ φύσιν καὶ οὐ διὰ τύχην ἦτοι φαῦλός ἐστιν, ἢ κρείττων ἢ ἄνθρωπος» (Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Α1253α, 3-4). Ὁ πολίτης τῆς ἀρχαίας Πόλης εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη τῆς δημοκρατίας, ὁ ὁποῖος «ἄρχει» καὶ ταυτόχρονα «ἄρχεται». Ὁ πολίτης ὄχι μόνον συμμετέχει ἐνεργᾶ στὴ διακυβέρνηση τῆς Πόλης γιὰ τὸ «κοινὸν τῆς πόλεως», ἀλλὰ ταυτόχρονα ἀνήκει στὴν «πολιὰδα κοινότητα» (Ἀριστοτέλης, *Πολιτικά*, Γ1275α, 25-26). Καὶ περαιτέρω: «Ἡ ἀγωγή τοῦ πολίτη πρέπει νὰ συμβαδίζει μὲ τὸ πολίτευμα, ἀφοῦ τὸ πνεῦμα κάθε μορφῆς πολιτεύματος, συνήθως ὄχι μόνον τὸ προστατεύει, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐγκαθιδρύει. Ἔτσι τὸ δημοκρατικὸ πνεῦμα

προστατεύει και ἐγκαθιδρύει τὴ δημοκρατία, καὶ τὸ ὀλιγαρχικὸ πνεῦμα τὴν ὀλιγαρχία». Συνοπτικὰ καὶ ἐπιγραμματικὰ: «προπαιδεύεσθαι καὶ προεθίζεσθαι πρὸς τὰς πολιτείας». Καὶ ὅπως προαναφέρθηκε: ἀπώτερος σκοπὸς τῆς παιδείας τοῦ πολίτη, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, δὲν εἶναι ἡ παροχὴ χρήσιμων ἢ ἐξειδικευμένων γνώσεων, ἀλλὰ ἡ καλλιέργεια διανοητικῶν ἀρετῶν, μέσῳ διδασκαλίας, καὶ πολιτικο-θρητικῶν ἀρετῶν (π.χ. δικαιοσύνη, σωφροσύνη, φρόνηση, ἐγκράτεια, αὐτονομία, ἀνδρεία καὶ φιλία), μέσῳ «ἔθους» ἢ ἔξεως καὶ ἄσκησης (Ἀριστοτέλης, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, A1103a, 14-20, A1103b, 3-6, Θ1155a 3, 21-22).

Σωκράτης – ὁ σωκρατικὸς ἔλεγχος:
«ὁ δὲ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπῳ»

Τί ἀκριβῶς εἶναι ὁ «σωκρατικὸς ἔλεγχος» μᾶς ἐξηγεῖ, μὲ τὸν χαρακτηριστικὸ λεκτικὸ του τρόπο, ὁ ἴδιος ὁ Σωκράτης στὴν *Ἀπολογία* του ὡς ἐξῆς:

«Σωκράτη, ἐμεῖς δὲν θὰ πιστέψουμε τὸν Ἄνυτο καὶ θὰ σὲ ἀφήσουμε ἐλεύθερο, μὲ τὸν ἐξῆς ὅμως ὄρο, ὅτι δὲν θὰ περνᾶς τὴν ὥρα σου ἐξετάζοντας ἔτσι τοὺς ἀνθρώπους καὶ φιλοσοφώντας. Κι ἂν πιαστεῖς νὰ τὸ κάνεις αὐτὸ τὸ πράγμα, θὰ πεθάνεις». Ἄν λοιπόν, ὅπως εἶπα, μ' αὐτὸν τὸν ὄρο μ' ἀφήνατε ἐλεύθερο, θὰ σᾶς ἔλεγα ὅτι: «Ἐγώ, ἄνδρες Ἀθηναῖοι, σᾶς ἐκτιμῶ καὶ σᾶς ἀγαπῶ· ἀλλὰ θὰ ὑπακούσω στὸν θεὸ κι ὄχι σὲ σᾶς, καὶ ὅσο ἀναπνέω καὶ μπορῶ, δὲν θὰ πάψω νὰ φιλοσοφῶ καὶ νὰ σᾶς συμβουλεύω καὶ νὰ νουθετῶ ὅποιονδῆποτε ἀπὸ σᾶς τυχαίνει κάθε φορᾶ νὰ συναντῶ, λέγοντάς του αὐτὰ ἀκριβῶς πὺν συνήθιζα νὰ λέω ὅτι: Ἵπως ἐσύ, ἀγαπητέ μου, ὄντας Ἀθηναῖος, πολίτης τῆς πιὸ μεγάλης καὶ τῆς πιὸ φημισμένης γιὰ τὴ σοφία τῆς καὶ τὴ δύναμή τῆς πόλης, δὲν ντρέπεσαι νὰ φροντίζεις γιὰ τὰ χρήματα, πῶς θὰ ἀποκτήσεις περισσότερα, καὶ γιὰ τὴ δόξα καὶ τίς τιμές, καὶ νὰ μὴν ἐνδιαφέρεσαι οὔτε νὰ νοιάζεσαι γιὰ τὴ φρόνηση καὶ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν ψυχὴ σου;» Καὶ ἂν κάποιος ἀπὸ σᾶς ἀμφισβητεῖ τὰ λόγια μου καὶ πεῖ ὅτι φροντίζει καὶ γι' αὐτά, δὲν θὰ τὸν ἀφήσω ἀμέσως, οὔτε θὰ φύγω, ἀλλὰ θὰ τοῦ ὑποβάλω ἐρωτήσεις καὶ θὰ τὸν ἐξετάσω καὶ θὰ τὸν ἐλέγξω, καί, ἂν μοῦ φανεῖ ὅτι δὲν κατέχει τὴν ἀρετὴ, παρ' ὅλο πὺν ἰσχυρίζεται τὸ ἀντίθετο, θὰ τὸν ἐπιπλήξω πὺν νοιάζεται τόσο λίγο γιὰ τὰ πιὸ σημαντικὰ καὶ τόσο πολὺ γιὰ τὰ πιὸ ἀσήμαντα. Αὐτὰ θὰ τὰ κάνω σ' ὅποιον τύχει νὰ συναντήσω, εἴτε εἶναι νεότερος εἴτε μεγαλύτερος, εἴτε ξένος εἴτε συμπολίτης μας, καὶ κυρίως στοὺς συμπολίτες μας, πὺν εἶναι πιὸ δικοί μου» (Πλάτων, *Ἀπολογία Σωκράτους*, 29c, d, e-30a).

Ὁ σωκρατικός ἔλεγχος εἶναι μιὰ παιδαγωγικὴ μέθοδος γιὰ τὴν κάθαρση τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὰ ψεῦδη, τὶς συνέπειες καὶ τὶς ἀντιφάσεις, γιὰ τὴν ἠθικὴ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου-πολίτη. Ὅπως γράφει ὁ Γ. Βλαστός (G. Vlastos), «πρώτιστο μέλημα εἶναι ἡ ἀρετὴ τῆς ψυχῆς... ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ ἐλέγχου δὲν εἶναι τόσο ἡ διανοητικὴ καλλιέργεια ὅσο ἡ ἠθικὴ βελτίωση, νὰ κάνει καλύτερο τὸν ἄνθρωπο» (Vlastos, 1971), ὅπως ὁ ἴδιος ἐπισημαίνει στὴν *Ἀπολογία* (Πλάτων, ὁ.π.).

Σύμφωνα μὲ τὸν Β. Καρασμάνη, ὁ σωκρατικὸς ἔλεγχος δὲν εἶναι μόνον μιὰ ἀρνητικὴ μέθοδος, ἀλλὰ προαναγγέλλει ἕνα εἶδος «κάθαρσης» καὶ ἀμέσως μετὰ μιὰ καινούργια προσέγγιση ποὺ εἶναι ἡ ἀλήθεια. «Μὲ τὸν ἔλεγχο ἡ ψυχὴ καθαρῖζει ἀπὸ τὰ ψεῦδη, τὶς συνέπειες καὶ τὶς ἀντιφάσεις. Ἡ κάθαρση αὐτὴ ὀδηγεῖ σὲ μιὰ κατάσταση συνειδητῆς ἄγνοιας ποὺ εἶναι ἀνώτερη ἀπὸ τὴν πλασματικὴ γνώση» (Καρασμάνης, 2002:94-95). Καὶ κατὰ τὸν Robinson: «Ἀπώτερος σκοπὸς τοῦ ἐλέγχου δὲν εἶναι ἡ διανοητικὴ καλλιέργεια ἀλλὰ, ὅπως ἐκφράζεται στὸ τέλος τῆς *Ἀπολογίας*, ἡ ἠθικὴ βελτίωση, νὰ κάνει καλύτερο τὸν ἄνθρωπο». Ὁ Σωκράτης, κατὰ τὸν R. Robinson καὶ κατὰ τὸν Γ. Βλαστό, ἦταν ἕνας κατ'ἐξοχὴν «ἠθικὸς μεταρρυθμιστὴς», παρὰ «κοινωνικὸς μεταρρυθμιστὴς» (Robinson, 1971:86, Vlastos, 1971:7).

Ἡ σωκρατικὴ ἐλεγκτικὴ/κριτικὴ παιδαγωγικὴ μέθοδος, ἡ «σωκρατικὴ ἐξέταση» ἢ ὁ «σωκρατικὸς βασανισμὸς», ὅπως ἀλλιῶς ἀναφέρεται, σύμφωνα μὲ τὴν ἑλληνίστρια Μ. Nussbaum, «εἶναι οὐσιώδης σὲ μιὰ ἰσχυρὴ δημοκρατία καὶ σὲ ὅποιαδήποτε διαρκῆ ἀναζήτηση τῆς δικαιοσύνης». Καὶ στὴ συνέχεια: «Γιὰ νὰ προάγουμε μιὰ δημοκρατία ποὺ νὰ εἶναι ἀναστοχαστικὴ (reflective) καὶ διαβουλευτικὴ (deliberative) παρὰ νὰ εἶναι ἀπλῶς μιὰ ἀρένα ἀνταγωνιστικῶν ομάδων συμφερόντων... πρέπει νὰ δημιουργήσουμε πολίτες ποὺ νὰ διαθέτουν τὴ σωκρατικὴ ἱκανότητα τοῦ διαλογίζεσθαι σχετικὰ μὲ τὶς πεποιθήσεις τους» (Nussbaum, 1997:19).

Ἡ παραπάνω τελευταία παρατήρηση τῆς Nussbaum μᾶς δίνει τὴν εὐκαιρία νὰ ἀναφερθοῦμε στὸν «πολιτικὸ Σωκράτη», τὸν Σωκράτη ὡς «πολίτη», ἢ στὸ ἐννοιολογικὸ/ἐπιστημολογικὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ πονήματος, στὴ «σωκρατικὴ πολιτειότητα». Στὴν *Ἀπολογία Σωκράτους* (ὁ.π., 31d), ὁ Σωκράτης κατέθεσε ὅτι ἀπὸ παλιὰ δὲν εἶχε ἐπιχειρήσει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν πολιτικὴ («εἰ ἐγὼ πάλαι ἐπεχείρησα πράττειν τὰ πολιτικὰ πράγματα»). Καί, ὅπως σχετικὰ ἐπισημαίνει καὶ ὁ Καρασμάνης, «ὁ Σωκράτης ποτὲ δὲν ἀναμείχθηκε ἐνεργὰ στὰ πολιτικὰ πράγματα τῶν Ἀθηναίων, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ δυὸ φορὲς ποὺ δὲν μποροῦσε νὰ κάνει διαφορετικὰ» (Καρασμάνης, 2002:138).

Ὡς κριτικός («ἠθικός φιλόσοφος» καὶ «παιδαγωγός»), ὁ Σωκράτης θεωροῦσε ὡς καθήκον του νὰ ἐκπαιδεύει ἱκανοὺς ἄνδρες γιὰ τὴν πολιτικὴ, παρὰ νὰ εἶναι ὁ ἴδιος ἐνεργὸς πολίτης. «Ὅταν κάποτε τὸν ρώτησε ὁ Ἄντιφῶν», λέει ὁ Ξενοφῶν στὰ *Ἀπομνημονεύματα*, «πῶς νομίζει ὅτι κάνει ἄλλους πολιτικούς ἄνδρες, ἐνῶ αὐτὸς δὲν ἀσχολεῖται μὲ τὴν πολιτικὴ» εἶπε: «Μὲ ποιὸ τρόπο θὰ ἀσχολοῦμαι καλύτερα μὲ τὰ πολιτικά, ἢ ἀσχολοῦμαι μὲ αὐτὰ μόνος μου, ἢ ἂν φρόντιζα νὰ κάνω ἱκανοὺς σὲ αὐτὸ ὅσο τὸ δυνατόν περισσότερους;» (*Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα, I, 15*).

13. Ἐπιλεγόμενα: Cornel West, Martha Nussbaum καὶ ὁ Σωκράτης

Στὸ πρόσφατο πολύκροτο καὶ πολυδιαβασμένο βιβλίο του μὲ τὸν τίτλο *Democracy Matters (Ἡ Δημοκρατία Ἀξίζει)*, ὁ διάσημος Ἀφροαμερικανὸς διανοούμενος Cornel West, πρῶτον καὶ κύριον, ἀναλύει ἐπικριτικὰ καὶ διεισδυτικὰ τὰ προβλήματα ποὺ μαστίζουν τὴ σύγχρονη ἀμερικανικὴ δημοκρατία καὶ τὴν εὐρύτερη ἀμερικανικὴ «κουλτούρα/πολιτισμὸ» καί, δεύτερον, ὡς κριτικὸς διανοούμενος, ἐπικαλεῖται τὸ ἀρχαιοελληνικὸ «σωκρατικὸ μοντέλο» τοῦ ἀνηλεοῦς «ἐλέγχου» καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς γιὰ τὴν ἀναζωογόνηση καὶ τὴν ἀνάπλαση τῆς πολιτικῆς, αἰσθητικῆς καὶ ἠθικῆς διεφθαρμένης ἀμερικανικῆς δημοκρατίας καὶ κουλτούρας.

Κατὰ τὸν C. West, ἡ «ἀναχαίτηση τῆς ἐξελικτικῆς πορείας τῆς ἀμερικανικῆς δημοκρατίας» καὶ τὰ προβλήματα ποὺ τὴ μαστίζουν προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνάδυση «τριῶν κυρίαρχων ἀντιδημοκρατικῶν δογμάτων», τὰ ὁποῖα προωθοῦνται «ἀπὸ τίς ἰσχυρότατες δυνάμεις τοῦ κόσμου μας». Τὰ τρία κυρίαρχα ἀντιδημοκρατικὰ δόγματα εἶναι: α) «φονταμενταλισμὸς τῆς ἐλεύθερης ἀγορᾶς», ποὺ «προβάλλει τὴν ἀνεξέλεγκτη καὶ ἀχαλίνωτη ἀγορὰ ὡς εἶδωλο», β) «ἐπιθετικὸς (καὶ ἀλαζονικὸς) μιλιταρισμὸς», καὶ γ) «κλιμακούμενος αὐταρχισμὸς» (West, 2004: 4-7). Τὰ τρία αὐτὰ κυρίαρχα ἀντιδημοκρατικὰ δόγματα, ὁ C. West συμπεραίνει, «καταστέλλουν τίς δημοκρατικὲς παρορμήσεις ποὺ εἶναι ζωτικῆς σημασίας γιὰ τὴν ἐμβάθυνση καὶ τὴν ἐπέκταση τῆς δημοκρατίας στὴν ὑφήλιον». Καὶ μὲ γραφικὸ ὄφος: «Ἐν ὀλίγοις, ζοῦμε τὴ θλιβερὴ ἱμπεριαλιστικὴ καταβρόχθιση τῆς ἀμερικανικῆς δημοκρατίας» (ὁ.π., 7-8).

Λαμβάνοντας ὑπόψη τὴν ἀναχαίτηση καὶ τὴ νοσηρὴ κατάστασι στὴν ὁποία βρίσκεται σήμερα, πῶς θὰ μπορούσε ἡ ἀμερικανικὴ δημοκρατία νὰ

ἀναζωογονηθεῖ, νὰ ἀνακτήσει τὴ ζωτικότητά της καὶ νὰ καταστεῖ μιὰ γνήσια καὶ εὐρωστὴ δημοκρατία; Στὸ ἐρώτημα αὐτό, ἀξιοσημεῖωτο θεωρῶ τὸ γεγονός ὅτι ὁ Cornel West, ἓνας διακεκριμένος Ἀφροαμερικανὸς διανοούμενος δίνει μιὰ «εὐρωκεντρικὴ» ἀπάντηση: Ἀναδρομὴ στὸ ἀρχαιοελληνικὸ σωκρατικὸ παιδαγωγικὸ μοντέλο τοῦ ἀνηλεοῦς ἐλέγχου, τῆς αὐτοκριτικῆς καὶ τῆς συνεχοῦς «ἐξέτασης» τοῦ «εὐ ζῆν». Συμπερασματικά, κατὰ τὸν West: «Ἡ ἱστορικὴ ἀνάδυση τῆς ἀθηναϊκῆς δημοκρατίας καὶ ἡ ἐλληνικὴ ἐπινόηση τοῦ σωκρατικοῦ διαλόγου θὰ πρέπει νὰ μᾶς διδάξουν καὶ νὰ μᾶς ἐμπνεύσουν γιὰ τὴν ἄσκηση τῆς δημοκρατικῆς πολιτειότητάς μας στὴ σύγχρονη Ἀμερικὴ. Ἡ σωκρατικὴ φιλοσοφία ὑποστηρίζει ὅτι “ὁ ἀνεξέταστος βίος οὐ βιωτὸς ἀνθρώπων” καὶ ἐπίσης ὅτι γιὰ νὰ εἶναι κάποιος “ἄνθρωπος” (human) καὶ δημοκρατικὸς πολίτης θὰ πρέπει νὰ ἔχει τὸ θάρρος τοῦ αὐτοστοχασμοῦ καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς... Ἡ σωκρατικὴ φιλοσοφία καὶ ὁ σωκρατικὸς ἔλεγχος ἀποφέρουν πνευματικὴ ἀκεραιότητα, φιλοσοφικὴ ταπεινοφροσύνη καὶ προσωπικὴ εὐλικρίνεια, πού στὸ σύνολό τους συνιστοῦν ἀπαραίτητα στοιχεῖα τοῦ δημοκρατικοῦ μας ἐξοπλισμοῦ στὸν ἀγῶνα ἐνάντια στὴ διεφθαρμένη ἐξουσία τῆς ἐλίτ» (West, 2004: 204-205, 208-209).

*Martha Nussbaum, διακεκριμένη ἐλληνίστρια διανοούμενη
καὶ ἡ σωκρατικὴ παιδαγωγία*

Ὅπως καὶ μὲ τὸν Cornel West, ἡ διάσημη ἐλληνίστρια φιλόσοφος Martha Nussbaum, στὸ πρόσφατο προαναφερθὲν βιβλίό της *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, 2010, ἀνατρέχει στὸ σωκρατικὸ παιδαγωγικὸ μοντέλο τῆς «ἐλεγκτικῆς ἀλογόμυγας» καὶ τῆς «ἐξέτασης» γιὰ τὴν προαγωγὴ μιᾶς δημοκρατίας πού νὰ εἶναι «στοχαστικὴ καὶ διαβουλευτικὴ», παρὰ νὰ εἶναι «ἀπλὰ μιὰ ἀρένα ἀνταγωνιστικῶν ομάδων συμφερόντων», καὶ γιὰ τὴ διαμόρφωση πολιτῶν πού νὰ «διαθέτουν τὴ σωκρατικὴ ἱκανότητα τοῦ αὐτοστοχασμοῦ καὶ τῆς αὐτοκριτικῆς» (Nussbaum, 2010: 47κ.έ.).

14. Coda

Ἐν κατακλείδι: Ἄν γιὰ τὴν ἰσχυροποίηση τῆς δημοκρατίας καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς κοινωνικο-πολιτικῆς κρίσης, τῆς κρίσης ἀξιών καὶ σημασιῶν, καὶ ἰδιαίτερα τῆς κρίσης παιδείας, ἀλλὰ καὶ τῆς πολιτικῆς κρίσης ὡς τομέα της, ὅπως ἀναπτύξαμε σ' αὐτὴ τὴν ὀμιλία, ξένοι διακεκριμένοι διανοούμενοι ὅπως ἡ Martha Nussbaum καὶ ὁ Cornel West ἀνατρέχουν στοὺς

ἀρχαίους Έλληνες φιλοσόφους –στὸν Ἀριστοτέλη καὶ ἰδιαίτερα στὸν φιλόσοφο-πολίτη Σωκράτη–, γιατί ἔμεῖς οἱ νεότεροι Έλληνες –Έλλαδίτες καὶ Έλληνοκύπριοι– δὲν κάνουμε τὸ ἴδιο; Γιατί δὲν ἀνατρέχουμε στὸς πάντοτε ἐπίκαιρους Ἀριστοτέλη καὶ Σωκράτη, ὄχι γιὰ νὰ τοὺς δοξάσουμε ἢ γιὰ νὰ τοὺς μιμηθοῦμε ἀλλὰ, ὅπως συνετὰ μᾶς προτρέπει ὁ νεοέλληνας διανοούμενος Κορνήλιος Καστοριάδης στὸ ἔργο του *Ἡ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Δημοκρατία καὶ ἡ Σημασία της γιὰ μᾶς Σήμερα* (1986), γιὰ «κέντρισμα, ἐμπνευση καὶ πηγὴ ἰδεῶν»;

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΙ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- ΑΔΑΜ-ΜΑΓΝΗΣΑΛΗ, Σ., *Ἡ Πολιτική Παιδεία στὴν Κλασσικὴ Ἀθήνα. Ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία*, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, 1995.
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Πολιτικά*, τόμ. α'-δ' καὶ ε'-η', Κάκτος, 1992.
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, Κάκτος, 1992.
- JAEGER, W., *Παιδεία: Ἡ Μόρφωσις τοῦ Ἑλληνος Ἀνθρώπου*, μετάφρ. Γ. Π. Βερροίου, τόμ. Α', Ἀθήνα 1968.
- ΓΚΟΤΟΒΟΣ, Α., Παγκοσμιοποίηση, Πολυπολιτισμὸς καὶ Παιδεία τοῦ Πολίτη – Παιδεία τοῦ Πολίτη καὶ Πολιτικὴ Ἀγωγή, *Συγκριτικὴ καὶ Διεθνὴς Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρηση*, 20-21, 2013, σ. 29-46.
- ΔΗΜΑΡΑΣ, Α., Ἡ πολιτικὴ διαπαιδαγώγησις τοῦ Νεο-ἑλλήνα: Ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τῆς σχολικῆς ἐκπαίδευσθης, στὸ Α. ΚΑΖΑΜΙΑΣ & Α. ΠΕΤΡΟΝΙΚΟΛΟΣ (ἐπιμ.), *Παιδεία καὶ Πολίτης: Ἡ Παιδεία τοῦ Πολίτη τῆς Ἑλλάδος, τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ Κόσμου*, Ἀτραπὸς, 2003, σ. 249-254.
- ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Α. Μ., *Παιδεία καὶ Πολιτεία: Ἡ Παιδεία τοῦ Ἀνθρώπου-Πολίτη – Ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Πόλιν στὴ Νεωτερικὴ Ἐθνόπολιν καὶ τὴ Νέα Κοσμοπόλιν, ἀνάπτυκτον ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 75, τχ. Β', Ἐν Ἀθήναις 2000, σ. 336-356.
- ΚΑΖΑΜΙΑΣ Α. Μ., & ΠΕΤΡΟΝΙΚΟΛΟΣ, Α., *Παιδεία καὶ Πολίτης: Ἡ Παιδεία τοῦ Πολίτη τῆς Ἑλλάδος, τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ Κόσμου*, Ἀτραπὸς, 2003.
- ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Α. Μ., Ἡ Παιδεία τοῦ Πολίτη, Θεμέλιον τῆς Δημοκρατίας, καὶ ἡ Περίπτωσις τῆς Νεοελληνικῆς Πολιτείας, *Συγκριτικὴ καὶ Διεθνὴς Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρηση*, 20-21, 2013, σ. 11-28.
- ΚΑΡΑΣΜΑΝΗΣ, Β., *Σωκράτης – Ὁ Σοφὸς πὸν δὲ Γνώριζε Τίποτα*, Α. Α. Λιβάνη, 2002.
- ΚΑΡΑΚΑΤΣΑΝΗ, Δ., Ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ τῆς Πολιτικῆς Ἐκπαίδευσθης στὸ ἑλληνικὸ ἐκπαιδευτικὸ σύστημα κατὰ τὸν 20ὸ αἰῶνα, *Συγκριτικὴ καὶ Διεθνὴς Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρηση*, 20-21, 2013, σ. 155-173.
- ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Κ., *Ἡ Ἀρχαία Ἑλληνικὴ Δημοκρατία καὶ ἡ Σημασία της γιὰ μᾶς Σήμερον*, Ὑψίλον, 1986.
- ΚΕΑΠΑΝΙΔΗΣ, Μ., Ἐκπαίδευσις καὶ Ἰσότητις Εὐκαιριῶν στὸ Μεταπολεμικὸ Κράτος Πρόνοιας, *Παιδαγωγικὴ Ἐπιθεώρηση*, 7, 1987, σ. 116-117.
- ΚΥΜΛΙΚΑ, W., *Ἡ Πολιτικὴ Φιλοσοφία τῆς Ἐποχῆς μας*, μετάφρ. Γ. Μολυβᾶς, Πόλις, 2005.
- ΛΑΒΔΑΣ, Κ. Α., Πολιτικὴ Παιδεία καὶ Πολιτικοποίηση: Μιὰ παραδόξως Δύσκολη Σχέσις, *Συγκριτικὴ καὶ Διεθνὴς Ἐκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρηση*, 20-21, 2013, σ. 47-64.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., *Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Πολιτισμὸς καὶ οἱ Ρίζες του*, Ὄργανισμὸς Ἐκδόσεως Διδακτικῶν Βιβλίων, 1998.
- MARROU, H. I., *Ἱστορία τῆς Ἐκπαιδεύσεως κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα*, μετάφρ. Θ. Φωτεινοπούλου, Ἀθήνα 1961.

- MARSHALL, T. H., & BOTTOMORE, T., *Ίδιότητα του Πολίτη και Κοινωνική Τάξη*, μετάφρ. Ο. Στασινοπούλου, Gutenberg, 2001.
- ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Χ., "Έκθεση του δικτύου Εύρωδικη: «Citizenship Education in Europe», *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Έπιθεώρηση*, 20-21, 2013, σ. 288-294.
- NUSSBAUM, M. C., *Όχι για τὸ Κέρδος: Οἱ Ανθρωπιστικὲς Σπουδὲς Προάγουν τὴ Δημοκρατία*, μετάφρ. Γ. Χρηστίδης, Κριτική, 2013.
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Γ. Ν., *Ἀπὸ τὴν Κρίση τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ στὴ Δημοκρατία*, Παπαζήση, 2009.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε. Π., *Παιδεία: τὸ Μεγάλο μας Πρόβλημα*, Δωδώνη, 1976.
- ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΣ, Ε. Π., *Τὸ Ἐκπαιδευτικὸ μας Πρόβλημα*, στὸ Ε. Π. ΠΑΠΑΝΟΥΤΣΟΥ, *Οἱ Δρόμοι τῆς Ζωῆς*, Φιλίππότη, 1982, σ. 164-172.
- ΠΛΑΤΩΝ, *Ἀπολογία Σωκράτους*, Κάκτος, 1992.
- ROMILLY, J., *Πόσο Ἐπίκαιρη εἶναι ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία Σήμερα*, μετάφρ. Ἑλένη Οἰκονόμου, Ἑρμῆς, 2009.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, Μ. Β., *Ἡ Ἀθηναϊκὴ Δημοκρατία*, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης, 1999.
- ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ο., *Κράτος Πρόνοιας: Ἱστορικὴ Ἐξέλιξη – Σύγχρονες Θεωρητικὲς Προσεγγίσεις*, Gutenberg, 1997.
- ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Σ., *Τὸ βιβλίον «Κοινωνικὴ καὶ Πολιτικὴ Ἀγωγή» τῆς Γ' Γυμνασίου στὴν κατεύθυνση τῆς πολιτικῆς ἐκπαίδευσης τοῦ ἐνεργοῦ πολίτη*, *Συγκριτικὴ καὶ Διεθνὴς Εκπαιδευτικὴ Ἐπιθεώρηση*, 20-21, 2013, σ. 245-271.
- ΤΑΟΥΙΕΦ, Ρ., *Παγκοσμιοποίηση καὶ Δημοκρατία*, Ἐκδόσεις Εἰκοστοῦ Πρώτου, 2002.
- ΤΡΙΓΚΑ, Δ., *Ἡ Ἐκπαίδευση γιὰ τὴν Ἰδιότητα τοῦ Πολίτη*, Ἀδημοσίευτο κείμενο, 2013.
- ΥΦΑΝΤΗ, Α., ΚΑΖΑΜΙΑΣ, Α. Μ., & ΤΡΙΓΚΑ, Δ., *Ἡ Ἰδιότητα καὶ ἡ Παιδεία τοῦ Πολίτη ἀπὸ τὴν Ἀρχαία Πόλη στὴ Νεωτερικὴ Ἐθνόπολη καὶ τὴ Νέα Κοσμοπολιτὴ τῆς Ὑστερης Νεωτερικότητας*, Ἀδημοσίευτο κείμενο, 2013.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΑΓΓΛΟΓΛΩΣΣΗ

- AUDIGIER, F., *Basic Concepts and Core Competences of Education for Democratic Citizenship: An Initial and Consolidated Report*, Council of Europe, 1998.
- BARBER, B., *An Aristocracy of Everyone: The Politics of Education and the Future of America*, Ballantine, 1992.
- BARBER, B., *America Skips School*, *Harper's Magazine*, Nov. 1993.
- BARBER, B., *Jihad versus McWorld: How Globalism and Tribalism are Reshaping the World*, Ballantine Books, 1995.
- BERLIN, I., *Four Essays on Liberty*, Oxford University Press, 1969.
- CASTELLS, M., *The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. III, End of Millennium*, Blackwell Publishers, 2000.

COGAN, J., Citizenship education for the 21st century: Setting the Context, in J. COGAN & R. DERRICOTT (Eds.), *Citizenship for the 21st century: An international perspective on education*, Kogan Page, 2000, pp. 1-29.

CRICK, B., *Essays on Citizenship*, Continuum, 2004.

Crick Report, *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools*, DfEE, 1998.

Financial Times, 9, 10, 11/1/2012.

GOODLAD, J., Democracy, Education, and Community, in ROGER SODER (Ed.), *Democracy, Education and the Schools*, Jossey Bass, 1996.

GREEN, A., *Education and State Formation*, Macmillan, 1991.

GREEN, T. H., Liberal Legislation and Freedom of Contract, in R. L. NETTLESHIP (Ed.), *The Collected Works of Thomas Hill Green*, Longmans, 1988.

HANSEN, H. H., *Athenian Democracy in the Age of Demosthenes*, Blackwell, 1999.

KAZAMIAS, A. M., IFANTI, A. A., & TRIGA, D., Education and the Polity: A Comparative Historical Analysis of the Discourse on Education and Citizenship from the Ancient Polis to the Modern Ethnopolis and the Cosmopolis of Late Modernity, *Συγκριτική και Διεθνής Εκπαιδευτική Έπιθεώρηση*, 20-21, 2013, σ. 81-97.

MAKRINIOTI, D., & SOLOMON, J., The Discourse of Citizenship Education in Greece: National Identity and Social Diversity, in JUDITH TORNER-PURTA, JOHN SCHWILLE & JO-ANN AMADEO (Eds.), *Civic Education Across Countries: Twenty-four National Case Studies from the IEA Civic Education Project*, The International Association for the Evaluation of Educational Achievement, 1999.

MILLER, F. D., *Nature, Justice and Rights in Aristotle's Politics*, Oxford University Press, 1995.

MISHRA, R., *The Welfare State in Crisis; Social Thought and Social Change*, Wheatsheaf Books, 1984.

NUSSBAUM, M., *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education*, Harvard University Press, 1997.

NUSSBAUM, M., *Not for Profit: Why Democracy Needs the Humanities*, Princeton University Press, 2010.

PAINE, T., *The Thomas Paine Reader*, Penguin Books, 1987.

PARKER, W. C., *Teaching Democracy: Unity and Diversity in Public Life*, Teachers College Press, 2003.

QCA, *Education for Citizenship and the Teaching of Democracy in Schools* (The Crick Report), DfEE, 1998.

ROBINSON, R., Elenchus, in G. VLASTOS (Ed.), *The Philosophy of Socrates: A Collection of Critical Essays*, University of Notre Dame Press, 1971, pp. 78-109.

SOROS, G., *The Crisis of Global Capitalism: Open Society Endangered*, Public Affairs, 1999.

UNESCO, *Outcome Document of the Technical Consultation on Global Citizenship Education*, Seoul, Sept. 9-10, 2013.

UNESCO, *Forum on Global Citizenship Education*, Bangkok, Dec. 2, 2013.

VLASTOS, G. (Ed.), *The Philosophy of Socrates: A Collection of Critical Essays*, University of Notre Dame Press, 1971.

WEST, C., *Democracy Matters: Winning the Fight against Imperialism*, Penguin Books, 2004.

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 5ΗΣ ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 2013

ΑΝΑΓΓΕΛΙΑ ΘΑΝΑΤΟΥ

Ὁ Πρόεδρος κ. Σπύρος Εὐαγγελᾶτος ἀναγγέλλει τὸν θάνατο τοῦ Ἀκαδημαίκοῦ Κωνσταντίνου Δρακάτου.

Ἡ Ὀλομέλεια τηρεῖ ἐνὸς λεπτοῦ σιγή εἰς μνήμην τοῦ ἐκλιπόντος.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΩΝ
ΤΩΝ ΚΕΝΤΡΩΝ ΕΡΕΥΝΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΕΩΣ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Α. Κατὰ τὸ ἔτος 2013 ἐκδόθηκε εἰς μνήμην τοῦ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν Διευθυντοῦ τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου (1963-1981), Ἐπόπτου καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ Μενελάου Α. Τουρτόγλου, ὁ 44ος τόμος τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου. Ὁ Τιμητικὸς αὐτὸς Τόμος περιλαμβάνει 13 ἐπιστημονικὲς ἐργασίες ἐλλήνων καὶ ξένων ἱστορικῶν τοῦ δικαίου, πὸν πραγματεύονται θέματα ἀναφερόμενα στὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐλληνικοῦ δικαίου καὶ τῶν θεσμῶν ἀπὸ τὴν ἐλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα ἕως τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰ. (σσ. 1-482).

Ἐπίσης, κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος, τὸ ΚΕΙΕΔ δημοσίευσε σὲ αὐτοτελῆ τόμο τοῦ Παραρτήματος 12 (2013) τῆς Ἐπετηρίδας τοῦ ΚΕΙΕΔ τὰ ἀποτελέσματα τοῦ συλλογικοῦ ἐρευνητικοῦ του προγράμματος, τὸ ὁποῖο διεξήχθη κατὰ τὰ ἔτη 2010-2013, Ὁ Κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τοῦ Δουκάτου τοῦ Αἰγαίου καὶ τῆς Τουρκοκρατίας (1472-1598 καὶ 1702-1798) (σσ. 1-374). Τὴ συγκεκριμένη ἐκδοσὴ ἐπιμελήθηκε ἡ κυρία Δήμητρα Καραμπούλα, Διευθύντρια Ἑρευνῶν τοῦ ΚΕΙΕΔ, σὲ συνεργασία μὲ τὸν τέως Διευθυντὴ Ἑρευνῶν τοῦ Κέντρου κ. Γεώργιο Ροδολάκη.

Ὑπὸ ἐξέλιξη εὐρίσκεται, σὲ συνεργασία μὲ τὴν κυρίαν Λίζα Μπένου (Dr. en Histoire et Civilisation, Vice-Président de l'Association Pierre Belon et co-directrice des Éditions Pierre Belon) καὶ Christina Rognoni [Ass. Prof. in Byzantine Civilisation (University of Palermo)], τὸ συλλογικὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ ΚΕΙΕΔ μὲ τίτλο: «Ἑλληνόφωνοι πληθυσμοὶ ἐκτὸς τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Περίγραμμα τῆς Ἱστορίας τῶν δικαϊκῶν θεσμῶν». Στὸ πλαίσιο τοῦ συγκεκριμένου προγράμματος, οἱ ἐρευνητὲς τοῦ ΚΕΙΕΔ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν ἀποδελτίωση τῆς συναφοῦς βιβλιογραφίας (Δήμητρα Καραμπούλα, Ἰωάννης Χατζάκης), τὴν ἀποδελτίωση τῶν πηγῶν (Ἡλίας Ἀρναούτογλου, Ἰωάννης Χατζάκης) καὶ τὴν κατάρτιση τμήματος τῆς εἰσαγωγῆς τὸ ὁποῖο θὰ ἀναφέρεται στὴν ἐφαρμογὴ τῆς ἰουστινιανείας νομοθεσίας στὴν ἰταλικὴ χερσόνησο μετὰ τὴν ἐπανάκτησίν της ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανὸ τὸ ἔτος 544 μ.Χ. (Ἰωάννης Χατζάκης). Κατὰ τὸ ἴδιο ἔτος, ὑπὸ τὴν ἐπιμέλεια τῆς Διευθύνουσας τοῦ Κέντρου κυρίας Λυδίας

Παπαρρήγα-Άρτεμιιάδη και με τη συμμετοχή του Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici «Bruno Lavagnini» και της Association Pierre Belon (Fondation Maison des Sciences de l'Homme) άρχισε ή προετοιμασία τής έκδόσεως του έργου André Guillou, *Les Régestes des actes grecques de l'Italie du Sud et de Sicile* (Παρουσίαση: Vera von Falkenhausen/Ιστορικό και Νομικό Περιόγραμμα: Λ. Παπαρρήγα, Ι. Χατζάκης/Annexe: Lisa Bénou, Cristina Rognoni).

Β. Ή κατ' ιδίαν έπιστημονική δραστηριότητα των έρευνητών του ΚΕΙΕΔ στο πλαίσιο και μόνον των προγραμμάτων και δημοσιεύσεων του Κέντρου, κατά τó έτος 2013, έχει συνοπτικά ώς ακολούθως:

Β.1. Ή Διευθύντρια Έρευνών-Διευθύνουσα του ΚΕΙΕΔ κυρία Λυδία Παπαρρήγα-Άρτεμιιάδη ολοκλήρωσε έρευνα με θέμα: «Κριτικές παρατηρήσεις για τή νομική θεμελίωση του νέου έλληνικού κράτους. Με βάση ανέκδοτο ύπόμνημα προς τόν Κυβερνήτη Γωάννη Καποδίστρια (12.11.1829)» [δημοσίευση στην Έπετηρίδα ΚΕΙΕΔ 44 (2012-2013), σσ. 277-403]. Ασχολήθηκε με τήν κατάρτιση ύπομνήματος περι τής προσωπικότητας και του έπιστημονικού έργου του έκλιπόντος Ακαδημαϊκού Μενελάου Τουρτόγλου [δημοσίευση στην Έπετηρίδα ΚΕΙΕΔ 44 (2012-2013), σσ. 1-8]. Με άφορμή τήν έκδοση του Κώδικα τής Βατικανής Βιβλιοθήκης 2639, άσχολήθηκε με τή συγγραφή άρθρου με θέμα: «Οί προκλήσεις τής έρευνας στο περιβάλλον τής νομικής άνομοιομορφίας του μεταβυζαντινού κόσμου» (δημοσίευση στο Παράρτημα 12 τής Έπετηρίδας του Κέντρου έτους 2013, σσ. 11-34). Διεξήγαγε έρευνα με θέμα: «Ο "όρθος λόγος" ώς ρυθμιστικός παράγων του νεοελληνικού νομικού βίου» (σσ. 55 περίπου μετά Παραρτήματος άνεκδότων έγγραφων τής Γενικής Γραμματείας Δικαίου έτους 1829), ή όποία ένεκρίθη από τήν Έφορευτική Έπιτροπή του Κέντρου προς δημοσίευση στον 45ο τόμο τής ΕΚΕΙΕΔ έτους 2014.

Β.2. Ή Διευθύντρια Έρευνών κυρία Δήμητρα Καραμπούλα ολοκλήρωσε, σε συνεργασία με τόν πρώην Διευθυντή Έρευνών κ. Γεώργιο Ροδόλαχη, τήν κατάρτιση τής αυτοτελοϋς πραγματείας Ο Κώδικας Vaticanus Graecus 2639. Ναξιακά νοταριακά έγγραφα του Δουκάτου του Αιγαίου και τής Τουρκοκρατίας (1472-1598 και 1702-1798) (δημοσίευση στο Παράρτημα 12 του 44ου τόμου τής Έπετηρίδας του Κέντρου, έτους 2013, σσ. 53-374). Όλοκλήρωσε τή συγγραφή μελέτης με θέμα: «Legum

et morum cura. Έξέλιξη μίας δικαιοπολιτικῆς ἀρχῆς ἀπὸ τὴν ἡγεμονία τοῦ Αὐγούστου ἕως τὸ τέλος τῆς ὕστερης ἀρχαιότητος» [δημοσίευση στὴν Ἐπετηρίδα ΚΕΙΕΔ 44 (2012-2013), σσ. 87-127]. Διεξήγαγε ἔρευνα μὲ θέμα: «Ex justis et legitimis causis. Ἡ utilitas ὡς δικαιολογητικὴ ἀρχή-ἀξίωμα τῆς πολιτικῆς πράξης» (σσ. 40 περίπου), ἡ ὁποία ἐνεκρίθη ἀπὸ τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Κέντρου πρὸς δημοσίευση στὸν 45ο τόμο τῆς ΕΚΕΙΕΔ ἔτους 2014.

B.3. Ὁ Διευθυντὴς Ἐρευνῶν κ. Ἡλίας Ἀρναοῦ τογλου ὀλοκλήρωσε τὴ συγγραφὴ μελέτης μὲ θέμα: «Δωρεές, κληροδοσίες καὶ “ιδρύματα” στὴν ἑλληνο-ρωμαϊκὴ ἀρχαιότητα. Προβλήματα ὀρολογίας» [δημοσίευση στὴν Ἐπετηρίδα ΚΕΙΕΔ 44 (2012-2013), σσ. 59-85]. Ἐπίσης, ἔχει ξεκινήσει τὴ διεξαγωγὴ ἔρευνας σχετικὰ μὲ τὶς ἐπιρροὲς ρωμαϊκῶν κανόνων δικαίου πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσαγωγὴ τῆς *Constitutio Antoniniana* στὴ ρωμαϊκὴ Ἀνατολή.

B.4. Ὁ ἐρευνητὴς Β' Βαθμίδας κ. Ἰωάννης Χατζάκης διεξήγαγε ἔρευνα μὲ θέμα α" Ἐνδυμα καὶ Νόμος στὴ βενετικὴ Κρήτη. Σκέψεις καὶ παρατηρήσεις μὲ ἀφορμὴ κάποιες κανονιστικὲς διατάξεις γιὰ τὴν πολυτέλεια». Ἡ σχετικὴ μελέτη ἔχει ἤδη ὀλοκληρωθεῖ (σσ. 97 περίπου) καὶ ἐνεκρίθη ἀπὸ τὴν Ἐφορευτικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Κέντρου πρὸς δημοσίευση στὸν 45ο τόμο τῆς ΕΚΕΙΕΔ ἔτους 2014.

[Λυδία Παπαρρήγα-Ἀρτεμιάδη]

ΚΕΝΤΡΟΝ ΕΡΕΥΝΗΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ

Κατὰ τὸ 2013 τὸ Κέντρον Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας πραγ-
ματοποίησε τὶς ἀκόλουθες πέντε ἐκδόσεις:

1. *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας* τοῦ Κέντρου Ἐρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας, ὑπὸ τὸν τίτλο: *Πλάτων, ποιητῆς καὶ φιλόσο-
φος: Μνήμη Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακόπουλου*.

2. Ε. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Philosophical Suggestions*.

3. ΠΑΛΑΤΩΝΟΣ, *Θεαίτητος, Εἰσαγωγή, ἀρχαῖο καὶ νέο κείμενο* I. Ν. Θεο-
δωρακόπουλου, Ἀθῆναι 2013³.

4. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Le déclin de la philosophie analytique du droit*.

5. *Φιλοσοφία*, τόμος 43, 2013.

Κατὰ τὸ ἔτος 2013 ἐξαντλήθηκε ἡ 1η ἐκδοση (2012), σὲ 1000 ἀντί-
τυπα, τοῦ βιβλίου τοῦ Thomas Alexander Szlezák, *Τί ὀφείλει ἡ Εὐρώπη*
στοὺς Ἕλληνας, ἐνῶ συνεχίστηκε ἡ συνεργασία τοῦ Κέντρου μὲ τὸ CNRS
(Γαλλία), τῆ Βρετανικῆ Σχολῆ Ἀθηνῶν καὶ μὲ τοὺς ἐκδοτικούς οἴκους
EBSCO Publishing, *The Philosopher's Index* καὶ Wissenschaftliche Buchge-
sellschaft.

Συνεχίστηκε ἀνελλιπῶς ἡ διεξαγωγή τοῦ ἐρευνητικοῦ σεμιναρίου τοῦ
ΚΕΕΦ, στὸν χώρο τῆς Φιλοσοφικῆς Βιβλιοθήκης («Ἑλλη Λαμπρίδη».
Πραγματοποιήθηκαν δέκα τακτικὲς ὠριαῖες διαλέξεις μὲ ἀκόλουθη συζήτη-
ση ἐπὶ τῶν πορισμάτων τῆς ἔρευνας τῶν ὁμιλητῶν, διακεκριμένων Ἑλλήνων
καὶ ξένων προσκεκλημένων, Καθηγητῶν Πανεπιστημίων τῆς Ἑλλάδας καὶ
τοῦ ἐξωτερικοῦ, ὡς ἀκολούθως:

1. Βασίλης Κάλφας (ΑΠΘ), *Ὁ Σωκράτης στὸν πλατωνικὸ Εὐθύφρονα*.

2. Γιώργος Καραμανώλης (Πανεπιστήμιο Κρήτης), *Ἡ ἐπινόηση τῆς*
ἔννοιας τῆς ἀξίας στὴν ἠθικὴ ἀπὸ τοὺς Στωικοὺς.

3. Παντελῆς Μπασάκος (Πάντειο), *Ἡ νεότερη ἱστορία τῆς ἔννοιας*
«Σοφιστής».

4. Mary Margaret McCabe (Cambridge), *From the cradle to the cave:*
what happened to self-knowledge in Plato's Republic?

5. Mary Margaret McCabe (Cambridge), *Transformative goods: re-*
reading Glaucon's challenge.

6. Daniel Garber (Princeton), *Leibniz's Aristotelian Physics*.

7. Thomas Alexander Szlezák (Tubingen), *A rather unknown text: Plato's criticism of writing* (Phaedrus 274 b - 278 e).

8. Πασχάλης Κιτρομηλίδης (ΕΚΠΑ), *Φιλοσοφική προσέγγιση του έργου του Χριστοδούλου ἐξ Ἀκαρνανίας (Παμπλέκη)*.

9. Στέλιος Βιρβιδάκης (ΜΙΘΕ), *Ἡ Ἀριστοτελική ἠθικὴ καὶ οἱ σύγχρονες ἀρετολογικὲς θεωρίες*.

10. Richard D. McKirahan (Pomona College), *Ποιοὶ ἦταν οἱ ἀρχαῖοι Σοφιστὲς καὶ ποιά ἦταν τὰ κοινὰ χαρακτηριστικά τους;*

Ὁ ἐρευνητὴς τοῦ Κέντρου Ἀπόστολος Σταβέλας ἐξελέγη παμψηφεί στὴν Γ' βαθμίδα.

Ἡ Διευθύντρια Ἐρευνῶν-Διευθύνουσα τοῦ ΚΕΕΦ Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη συμμετεῖχε σὲ ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ (1-7/10/2013) στὸ Πανεπιστήμιο Adama Mickiewicza (Poznań, Πολωνία) γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ ὀλοκλήρωση τῆς μελέτης «Γαληνοῦ, *Περὶ Δογμάτων Πλάτωνος καὶ Ἰπποκράτους*», ποὺ θὰ ἐνταχθεῖ στὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα τοῦ Κέντρου: «Ἡ πρόσληψη τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ τὸ πρίσμα τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν τους μέχρι τὸν 17ο αἰώνα», καὶ δημοσίευσε τὰ ἀκόλουθα ἄρθρα:

1. Ἡ ἰδέα τοῦ θανάτου στὸ ἔργο τοῦ Montaigne καὶ τοῦ Rousseau: μία στωικὴ προσέγγιση, *Φιλοσοφία*, 43, 2013, σσ. 300-311.

2. La pérennité de la pensée de Ioannis N. Theodoracopoulos dans le domaine de l'éducation et du langage, *Πρακτικὰ Γ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Φιλοσοφίας* τοῦ ΚΕΕΦ, ὑπὸ τὸν τίτλο: *Πλάτων, ποιητὴς καὶ φιλόσοφος: Μνήμη Ἰωάννου Ν. Θεοδωρακόπουλου*, σσ. 35-43.

3. Une nouvelle approche de l'esthétique d'Aristote, *Peitho, Examina Antiqua*, 1 (3), 2012, σσ. 267-271.

4. La notion de luxe (polyteleia) selon les Cyniques et les Stoïciens: Le personnage d'Héraclès, *Philosophica*, II, 2013, σσ. 96-103.

Πραγματοποίησε τὶς ἐξῆς διαλέξεις:

1. «Les philosophes de la mer Egée», *23ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας*, 8 Αὐγούστου 2013.

2. «La philosophie politique de Platon selon Constantin Despotopoulos», *23ο Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας*, 5 Αὐγούστου 2013.

3. Συμετεῖχε μὲ τὴ μελέτη/ἀνακοίνωση: «La théologie des Stoïciens et

Hymne à Zeus de Cléanthe) στο πλαίσιο του διαρκούς σεμιναρίου «Causes et Principes» του CNRS (Γαλλία), (4 Νοεμβρίου 2013) και τῆς συνεργασίας τῶν δύο ἐρευνητικῶν κέντρων.

Ἐπιμελήθηκε τῶν ἐξῆς ἐκδόσεων τοῦ ΚΕΕΦ: 1. *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Φιλοσοφίας* τοῦ ΚΕΕΦ, 2. τοῦ τόμου 43, 2013, τῆς Ἐπετηρίδος *Φιλοσοφία*, καὶ 3. τοῦ βιβλίου τοῦ Γ. Μητσοπούλου, *Le déclin de la Philosophie Analytique du Droit*.

Ὁ Ἐρευνητὴς Β' Δούκας Καπάνταης πραγματοποίησε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὸ Ρέθυμνο (20/9-26/9/2013), ὅπου συνεργάστηκε γιὰ τὴν προετοιμασία τοῦ ἐρευνητικοῦ σεμιναρίου τῶν *Ἀναλυτικῶν Προτέρων* τοῦ Ἀριστοτέλη, ποὺ διοργανῶναι ἀπὸ κοινοῦ μὲ τὸν κ. Γ. Καραμανώλη στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλή Λαμπρίδη» τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, προκειμένου νὰ ἐκδοθεῖ σχολιασμένη μετάφραση τοῦ ἀριστοτελικοῦ ἔργου ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν.

Πραγματοποίησε τὶς ἐξῆς διαλέξεις: 1. *The Doctoral Dissertation of C. Despotopoulos; its Time and its Era*, 23ο *Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Φιλοσοφικὴ Σχολή, 5 Αὐγούστου 2013. 2. *Future Events as Causes of Actual Events; Kairos and Present Action*, 23ο *Παγκόσμιο Συνέδριο Φιλοσοφίας*, Ἀθήνα, Φιλοσοφικὴ Σχολή, 8 Αὐγούστου 2013.

Δημοσίευσε τὶς ἐξῆς μελέτες:

1. *On the notion of Proving its own Consistency*, *New Studies in Weak Arithmetics* (ed. Partick Cégielski et al.), Stanford University Press, 2013.

2. *Intuitionistic Semantics for Fitch's Paradox*, *Perspectives and Foundational Problems in Philosophy of Science* (ed. D. Dieks), Springer, Synthese Library, 2013.

3. *Εἶναι προβληματικὴ ἡ ἀναλογία μεταξὺ ψυχῆς καὶ πόλεως στὴν Πολιτεία τοῦ Πλάτωνα;* (πρὸς δημοσίευση στὰ *Πρακτικά τοῦ Συνεδρίου: Κρατικὴ Ἐξουσία καὶ Δικαιοσύνη*, Λευκωσία, 24/11/2011, ἐπιμ. Ι. Καλογεράκος, Gutenberg, 2014).

4. *Υπόμνημα σχετικὸ μὲ τὴν ὁμιλία τῆς κυρίας Σεσίλ Ἰγγλέση-Μαργέλλου στὸ Σεμινάριο τοῦ ΚΕΕΦ, στὴ Φιλοσοφικὴ Βιβλιοθήκη «Ἑλλή Λαμπρίδη»*, 12/12/2012, *Φιλοσοφία*, 43/2, 2013.

5. *Cet étant n'a pas été généré en tant qu'étant?* (*Physique I*, 8, contre *De la Génération et de la Corruption I*, 3), *Τόμος εἰς μνήμην τοῦ Καθηγητοῦ Ἰωάννη Ταϊφάκου* (ἐπιμ. Γ. Ξενῆς), Franz Steiner Verlag, 2014.

6. To be without a complement; Existential vs. Copulative Uses of the Verb ΕΙΝΑΙ, *Η πρόσληψις τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων Φιλοσόφων ἀπὸ τοὺς νεωτέρους σχολιαστῆς τους μέχρι καὶ τὸν 17ο αἰῶνα*, ἔκδοσις ΚΕΕΦ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

Ὁ Ἐρευνητῆς Γ' Ἀπόστολος Σταβέλας συνέγραψε κριτικὸ ὑπόμνημα πηγῶν καὶ εἰσαγωγῆς τῆς ἐκδόσεως τοῦ ἔργου *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ Γεωργίου Κορεσσίου, στὸ πλαίσιο τοῦ ἐρευνητικοῦ προγράμματος «Ἡ πρόσληψις τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τοὺς σχολιαστῆς καὶ νεωτέρους φιλοσόφους» τοῦ ΚΕΕΦ, καὶ πραγματοποιοῖ ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων σχετικὰ μὲ τὰ νεοελληνικὰ σχόλια τοῦ *Περὶ ἐρμηνείας*, στὸ πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Commentaria in Aristotelem Postbyzantina et Philosophica Neograeca».

Συμμετεῖχε στὰ ἐξῆς συνέδρια μὲ ἀνακοίνωσι:

1. «Βία, Σήμανση, Νοηματοδότηση», *Λόγος, Ἐπικοινωνία καὶ Ἐξουσία*.

2. «The notion of phronēma as a regulator in life and as a countermeasure in crisis», *Philosophy and Crisis: Responding to Challenges to Ways of Life in the Contemporary World*, University of Ioannina, Department of Philosophy, Education and Psychology, 28-30/7/2013.

3α. «Revising Philosophy of Education», 3β. «The Philosopher-Musician. The case of Evangelhos Moutsopoulos», 3γ. «Ἡ κρίσις τῶν μέσων ἐνημερώσεως ὡς κρίσις τῆς γλώσσας κατὰ τὸν Κωνσταντῖνο Δεσποτόπουλο», *23ο Παγκόσμιον Συνέδριον Φιλοσοφίας*.

4. «Ἡ μελέτη τῶν μορίων τοῦ λόγου ἀπὸ τὸν Στέφανο Κομμητᾶ καὶ ἡ θέση της στὸ πλαίσιο τοῦ ἐλληνικοῦ στοχασμοῦ», *Διήμερον Πανελλήμιον Συνέδριον γιὰ τὸν Στέφανο Κομμητᾶ*.

Συμμετεῖχε στὴν ἐπιμέλεια ἐκδόσεως τοῦ τόμου 43, 2013 τῆς Ἐπετηρίδος *Φιλοσοφία*.

Ἡ Διευθύνουσα καὶ οἱ Ἐρευνητῆς συμμετεῖχαν στὴ διοργάνωσι καὶ στὶς ἐργασίες τοῦ ἐρευνητικοῦ σεμιναρίου *Φιλοσοφίας* τοῦ ΚΕΕΦ.

Τέλος, ἡ βιβλιοθήκη τοῦ Κέντρου ἐμπλουτίσθηκε μὲ περισσότερα ἀπὸ 100 βιβλία.

[**Μαρία Πρωτοπαπᾶ-Μαρνέλη**]

KENTRON EPYNNHS THS ELLHNIKHHS KOINΩNIAΣ

A. EKΔOΣEΙΣ

Έκδόθηκε στα «Δημοσιεύματα του Κέντρου Έρευνας της Έλληνικής Κοινωνίας», στη σειρά «Άνθρωπολογικές και κοινωνιολογικές όψεις του αγροτικού χώρου της ελληνικής κοινωνίας» με αύξοντα αριθμό 14/2, ή μελέτη του Νίκου Καμπέρη, έρευνήτῃ Β' Βαθμίδας του ΚΕΕΚ (έπιμέλεια Λ. Στυλιανούδη), *Άγροτική κρίση, έργασιακή ανασφάλεια, κοινωνική άβειαιότητα στους νέους αγρότες. Έρευνα στον νομό Αιτωλοακαρνανίας 1997-2001.*

B. EPYNNES

I. «Φτώχεια και κοινωνική περιθωριοποίηση στην ελληνική κοινωνία. Μορφές και μηχανισμοί κοινωνικής αποδιάρθρωσης στον αστικό και αγροτικό χώρο», μεγάλο έρευνητικό συνεχιζόμενο πρόγραμμα βασικής έρευνας.

- I.1. *Οί φτωχοί και τὸ κοινωνικό ζήτημα: μιὰ σύντομη περιήγηση στην ιστορία* (συνεχιζόμενη έρευνα, Αλίκη Βαξεβάνογλου). Όλοκληρώθηκε ή συγγραφή του μέρους που άφορᾷ τὸν Μεσαίωνα και στηρίζεται σὲ βιβλιογραφική (86 βιβλία) και άρθρογραφική (125 ἄρθρα) έρευνα.
- I.2. *Ο τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο ἡ οικονομική κρίση επηρεάζει τὸν τρόπο που οικογένειες μικροαστικῶν στρωμάτων επενδύουν κοινωνικά και συμβολικά στην εκπαίδευση και τὴ δυνατότητα και τὸν βαθμὸ πρόσβασης τῶν παιδιῶν τους στην ιδιωτική εκπαίδευση* (συνεχιζόμενη έρευνα, Άγγελικὴ Άθανασοπούλου). Διαμόρφωση έρωτηματολογίου ἡμιδομημένων συνεντεύξεων, βιβλιογραφική και άρθρογραφική έρευνα.
- I.3. *Σημερινὴ σχολικὴ πραγματικότητα και φτώχεια. Περιθωριοποίηση και αποκλεισμός* (συνεχιζόμενο έρευνητικό πρόγραμμα, Μαρία Ντοροπούλου). Έπιτόπια έρευνα σὲ τρία σχολεία του Πειραιᾶ μὲ ανοικτὰ και κλειστὰ έρωτηματολόγια.
- I.4. *Οικογένεια, ανεργία και οί επιπτώσεις τῆς φτώχειας στην ὑγεία, στις σημερινές κοινωνικές συνθήκες* (συνεχιζόμενη έρευνα, Κατερίνα Βασιλικού). Όλοκλήρωση βιβλιογραφικής έρευνας.

II. «*Άγροτική κρίση και κοινωνική παθολογία. Η περίπτωση του νομού Αιτωλοακαρνανίας*», μεγάλο έρευνητικό συνεχιζόμενο πρόγραμμα βασικής έρευνας, τὸ ὁποῖο χρηματοδοτεῖται ἐν μέρει ἀπὸ τὴν Ἐπιτροπὴ Ἐρευνῶν τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

II. 1. *Μορφές και μηχανισμοὶ φτώχειας και κοινωνικῆς περιθωριοποίησης τόσο στὸν ἀστικὸ ὅσο και στὸν ἀγροτικὸ χῶρο τοῦ νομοῦ Αἰτωλοακαρνανίας* (συνεχιζόμενη έρευνα, Νίκος Καμπέρης). Ἐρευνα πεδίου και συλλογὴ δεδομένων γιὰ τὰ ἄτομα ποὺ προσφεύγουν στὴν Κοινωνικὴ Πρόνοια, τὸ Κοινωνικὸ Ἰατρεῖο/Φαρμακεῖο και τὰ συσσίτια τῆς Ἐκκλησίας.

II. 2. *Οἱ παραδοσιακὲς θεραπείες ἴασης τῆς τρέλλας, ὅπως καταγράφονται στὸν νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας* (ὀλοκληρωμένη έρευνα πεδίου, Λίλυ Στυλιανούδη). Βιβλιογραφικὴ έρευνα.

II. 3. *Μετασχηματισμοὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἴστου σὲ μιὰ ὄρεινὴ περιοχὴ τῆς Αἰτωλοακαρνανίας* (συνεχιζόμενη έρευνα, Λίλυ Στυλιανούδη). Βιβλιογραφικὴ έρευνα.

II. 4. *Άγροτικὴ κρίση και κοινωνικὴ παθολογία: οἱ αὐτοκτονίες τῶν ἀγροτῶν στὸν νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας* (ὀλοκληρωμένη έρευνα πεδίου μὲ συγκέντρωση δεδομένων ἀπὸ φορεῖς ποὺ καταγράφουν τὰ περιστατικά, συνεντεύξεις μὲ οἰκείους και μέλη οἰκογενείας αὐτοχείρων, Νίκος Καμπέρης). Ὀλοκλήρωση τῆς συγγραφῆς τῆς μονογραφίας.

II. 5. *Άγροτικὴ κρίση και κοινωνικὴ ἀβεβαιότητα γιὰ τοὺς νέους ἀγρότες στὸν νομὸ Αἰτωλοακαρνανίας* (Νίκος Καμπέρης). Ὀλοκλήρωση και ἔκδοση τῆς σχετικῆς μελέτης.

II. 6. *Ὁ τοπικὸς τύπος τῆς Αἰτωλοακαρνανίας κατὰ τὴν περίοδο 1860-1940 και ἀνάλυση τῶν ἀναπαραστάσεων τοῦ «Κακοῦ»* (Μαρία Ντοροπούλου). Ἀποδελτίωση ψηφιοποιημένου τοπικοῦ τύπου, καταγραφή 392 περιστατικῶν και συγγραφὴ σχετικῆς μελέτης, ἢ ὁποῖα χρήζει ἐπιμελείας γιὰ τὴν ἔκδοσή της.

III. «*Οἱ οἰκονομικὲς και κοινωνικὲς ἐπιπτώσεις τῆς μετανάστευσης στὴν Ἑλλάδα*».

III. 1. *Οἱ ἀκηδεμόνευτοι ἀνήλικοι μετανάστες στὴν Ἑλλάδα* (Αἰλίκη Βαξεβάνογλου). Ὀλοκληρωμένη έρευνα πεδίου: 50 συνεντεύξεις, 315 περιπτώσεις ἀνήλικων μεταναστῶν και 1.890 προσωπογραφικὰ θεματικά δελτία.

- III. 2. *Παραμονή στην Ελλάδα ή επιστροφή στην πατρίδα; Οι προσδοκίες και οι ελπίδες των Πολωνών μαθητών στην Ελλάδα της κρίσης* (έρευνα πεδίου με συνεντεύξεις και έρωτηματολόγια [390], Μαρία Ντοροπούλου). Έγινε ή ποσοτική επεξεργασία των δεδομένων στο SPSS, καθώς και ή βιβλιογραφική και άρθρογραφική έρευνα.
- III. 3. *Μετανάστες μαθητές και εκπαιδευτική ύποστήριξη στο 2ο Γυμνάσιο Διαπολιτισμικής Εκπαίδευσης Ελληνικού* (όλοκληρωμένη έρευνα πεδίου ποσοτικών δεδομένων καθώς και ποιοτική ανάλυσή τους, Κατερίνα Βασιλικού). Συγγραφή σχετικής μελέτης.

IV. «*Η οικόγένεια στην ελληνική κοινωνία*» (συνεχιζόμενη βασική έρευνα).

- IV. 1. *Νέα δίκαια, νέοι θεσμοί, νέες μορφές οικόγένειας* (όλοκληρωμένη έρευνα σε νομολογία ελληνικών και διεθνών δικαστηρίων, καθώς και της σχετικής βιβλιογραφικής και άρθρογραφικής ανασκόπησης, Λίλυ Στυλιανούδη και συνεργάτες). Όλοκλήρωση συγγραφής σχετικού κειμένου.

V. «*Άνθρωπολογία και Εκπαίδευση*» (συνεχιζόμενη βασική έρευνα).

- V. 1. *Η αξιοποίηση του παραμυθιού ως διαδικασίας μάθησης και καλλιέργειας της γλώσσας στη σημερινή σχολική πραγματικότητα στην Ελλάδα* (όλοκλήρωση έρευνας δια της εφαρμογής της σχετικής μεθόδου σε μαθητές σχολείων, Μαρία Ντοροπούλου). Συγγραφή σχετικού άρθρου.

Γ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ, ΣΥΝΕΔΡΙΑ, ΔΙΑΛΕΞΕΙΣ, ΟΜΙΛΙΕΣ, ΜΑΘΗΜΑΤΑ

Όλοι ανεξαιρέτως οι έρευνητές του Κέντρου εργάστηκαν για τη διάδοση και προβολή των ερευνητών του ΚΕΕΚ, με κεφάλαια σε βιβλία, άρθρα σε διεθνή και ελληνικά περιοδικά κύρους, άρθρα σε Πρακτικά συνεδρίων, παρουσιάσεις σε διεθνή και ελληνικά συνέδρια, μαθήματα μεταπτυχιακού επιπέδου, διαλέξεις και όμιλίες σε Πανεπιστήμια και Δημόσιες Σχολές. Ακόμη όρισμένοι είναι επιμελητές και αναγνώστες εκδόσεων, κριτές σε περιοδικά κύρους, καθώς και ειδικοί εμπειρογνώμονες.

Έπίσης, στο ΚΕΕΚ εργάστηκε εθελοντικά στην ποσοτική επεξεργασία των δεδομένων των επιτόπιων έρευνών του στο πρόγραμμα SPSS, προς απόκτηση έμπειρίας και εμπλουτισμού του βιογραφικού της, ή επί πτυχίω στατιστικός Έλένη Βουδούρη.

[Μ.-Γ. Λίλυ Στυλιανούδη]

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ ΚΑΤΑ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ

	Σελ.
ΑΝΔΡΟΥΛΑΚΗΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ. — Ἡ ποινικὴ ἀπόδειξις ὡς αἰτιολογία καὶ ἡ ὀλοκλήρωσίς της. Εἰσιτήριος λόγος τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στὴν Ἀκαδημία	71
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. — Νεκρολογία γιὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸν Γεώργιον Μητσόπουλον	9
ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ. — Νεκρολογία γιὰ τὸν ἀκαδημαϊκὸν Μενέλαον Τουρτόγλου	11
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ἡ Πολιτειολογία τοῦ Πλάτωνος	43
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Παρουσίασις τοῦ βιβλίου τοῦ κ. Γιώργου Ρωμαίου, <i>Ἡ περιπέτεια τοῦ Κοινοβουλευτισμοῦ στὴν Ἑλλάδα</i>	55
ΔΕΣΠΟΤΟΠΟΥΛΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ. — Ἐπισημάνσεις μεγαλοουργίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους	59
ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ ΣΠΥΡΟΣ Α. — Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Μενελάου Τουρτόγλου	11
ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ ΣΠΥΡΟΣ Α. — Προσφώνησις τοῦ Προέδρου κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Ἀνδρουλάκη στὴν Ἀκαδημία	65
ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΣ ΣΠΥΡΟΣ Α. — Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Κωνσταντίνου Δρακάτου	131
ΚΑΖΑΜΙΑΣ ΑΝΔΡΕΑΣ. — Ἡ Παιδεία τοῦ πολίτη, θεμέλιον τῆς δημοκρατίας	101
ΚΟΝΤΟΠΟΥΛΟΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ. — Ἀναγγελία τοῦ θανάτου τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Γεωργίου Μητσόπουλου	9
ΚΟΤΣΙΡΗΣ ΛΑΜΠΡΟΣ. — Διαμεσολάβησις στὴν σκιά τοῦ Δικαίου. Φυσικὴ ἐπιλογὴ λύσεως τῶν ἀνθρώπινων συγκρούσεων	15
ΜΠΕΝΑΚΗ-ΨΑΡΟΥΔΑ ANNA. — Παρουσίασις τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ κ. Νικολάου Ἀνδρουλάκη κατὰ τὴν ὑποδοχὴν τοῦ στὴν Ἀκαδημία	66

ΠΑΠΑΡΡΗΓΑ-ΑΡΤΕΜΙΑΔΗ ΛΥΔΙΑ. – Έκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατὰ τὸ ἔτος 2013	135
ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ ΜΑΡΙΑ. – Έκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Φιλοσοφίας κατὰ τὸ ἔτος 2013	138
ΣΤΥΛΙΑΝΟΥΔΗ ΔΙΑΥ Μ.-Γ. – Έκθεση πεπραγμένων τοῦ Κέντρου Ἑρεύνης τῆς Ἑλληνικῆς Κοινωνίας κατὰ τὸ ἔτος 2013	142

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

SKY PRINTING

ΕΚΔΟΣΕΙΣ – ΕΚΤΥΠΩΣΕΙΣ – ΔΙΑΦΗΜΙΣΕΙΣ

Κορίνθου 11, 144 51 Μεταμόρφωση, Αθήνα

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ

ISSN 0369-8106